

ЎЛМАС
УМАРБЕКОВ

Қисса

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий Комитети
„Еш гвардия“
нашриёти
Тошкент—1978

ДАМИР
УСМОНОВНИНГ
ИККИ БАҲОРИ

Ҳамза номидаги республика давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати Улмас Умарбексв бу асар да партия ходимининг бурчи, жамиятдаги ўрни ҳақида ҳикоя қилади. Шунингдек ахлоқий-маънавий масалалар ҳақида ҳам фикр юртади.

У $\frac{70393 - 277}{356(16) - 78} \cdot 55 - 78$

© Издательство „Ёш гвардия“ — 1978

1

Район партия конференцияси мўлжалланган вақтда, кечки олтида тугади. Раислик қилувчи, район ижроия комитетининг раиси Қудрат Саимович Содиқов, ярим соатлик танаффусдан сўнг бадиний ҳаваскорлар ижроси-

да катта концерт берилишини баланд овоз билан эълон қилгач, етти юз кишилик зал «гурр» этиб қўзғалди, орқа қаторларда ҳатто қарсак чалинди. Қарсакларнинг маъноси тушунарли эди. Одамлар пленум одатдагидек чўзилмасдан, белгиланган вақтда тугаганидан мамнун эдилар. Қудрат Саимович икки йил бурун бошидан кечирган гипертоник кризисдан сўнг панжалари чангадек қотиб қолган чап қўлининг мушти билан ўнг қўлининг кенг, қорамтир кафтига оҳиста урар экан, беихтиёр жилмайиб, эшикка йўл олган президиум аъзоларига қаради. Аммо ҳеч ким унга эътибор бермади, ҳамма тезроқ саҳнадан тушиш тараддудиди эди. Фақат эшик олдида ўзини уй эгасидек тутиб, ҳаммани самимий ҳурмат билан ўтказиб юбораётган район партия комитетининг иккинчи секретари Қозим Бурҳонович Бурҳонов қуюқ қошларини чимириб, унга киноя билан қараб қўйди. Содиқов унинг киноясини тушунмади. Эшикка етганда:

— Қани энди ҳамма мажлислар ҳам шундай ўтса!— деди кўзлари чақнаб.— Одамларни кўрдингизми, Қозим Бурҳонович? Бошлари осмонда! Буям катта иш. Биласизми, мен...

— Овқат тайёрми?— уни бўлди Бурҳонов.

— Ҳаммаси тайёр,— деди бирдан ўзгариб Содиқов.

— Юринг, бўлмаса,— Бурҳонов шундай деди-ю, уни кутмасдан ўзи биринчи бўлиб эшикка йўналди.

Қудрат Саимович бошини эгиб, бирпасда совуқ тер босган семиз гарданини артганича унинг кетидан юрди. Овқатланиш мўлжалланган район миқёсидаги мажлислар, икки йилдан бери унинг учун ташвишли масала бўлиб қолган эди. Қим билади, қон босимининг ошиши, қўлининг ишдан чиққанига балки шу ҳам сабаб бўлгандир? Ушанда ёз эди, пахта энди кўсак тугган пайт. Мусобақадош областдан меҳмонлар келишди. Кундузи дала-ларни айланиб, кечқурун районда актив йиғилишини ўтказиш мўлжалланган эди. Бурҳоновнинг таклифига мувофиқ, кечки овқат ижроия комитетининг ҳовлисида

қилинадиган бўлди. Меҳмонлар чарчашган, кейин ҳеч ким хафа бўлмайди, нега бизнинг колхозга олиб боришмади деб. Бу таклифга Содиқов дилида рози бўлмаса ҳам, йўқ демади. Ҳар ҳолда колхозда зиёфат тузук бўларди. Менюни келишиб олиб, ходимларга тегишли топшириқларни берди-да, меҳмонларга қўшилиб кетди. Йиғилиш яхши ўтди. Меҳмондорчилик ҳам дуруст бошланди. Ижроия комитетининг ҳовлисида танаси тўрт қулоч келадиган иккита чинор бор эди. Шуларнинг тагига жой тайёрланди. Аввал суюқ овқат, кабоб тортилди. Номига ичилган бўлди. Ошга келганда меҳмонлар туришмади, қўзғалишди. Бурҳонов, жуда бўлмаса бир ошамдан еб кетинглар, ҳозир суздирамиз, деб қўймади, рози бўлишди, жойларига омонатгина ўтиришди. Аммо ош ҳадеганда келавермади. Меҳмонлар йигирма минутча ўтириб, ўринларидан туришди. Содиқов уялганидан ўзини қаёққа қўйишни билмай қолди. Ошга жонат йўқлиги ҳаммага маълум эди. Агар Бурҳонов мажбур қилмаганда, меҳмонлар кеч бўлганига қарамай ош қилинаётганини билишмасди ҳам, яхши суҳбат, яхши зиёфатдан хурсанд бўлиб, йўлга тушишарди. Шундай қилишди ҳам. Улар кетишгач, райком секретарининг бир оғиз гапи Содиқовнинг уёқ-буёғидан ўтиб кетди. Машинасига ўтираётди:

— Уларга энди ўзингизни жўнатамиз, меҳмон кутишни ҳам ўрганиб келасиз,— деди Бурҳонов. Содиқов шапалоқ егандек бўлиб кетди. Шу-шу овқатли мажлислардан безиллайдиган, иложи борича ўзини четга оладиган бўлиб қолди... Аммо бугунги мажлис бошқача гап эди. Бугунги конференцияга битта у эмас, кўпчилик райком ва ижроком ходимлари ўзини жавобгар ҳисоблаши лозим эди. Ҳамма хўжалик ва ташкилий ишлар ипидан-игнасигача текшириб чиқилган, ҳар бир ишга жиддий мутасадди белгиланган эди. Шунга қарамай, Бурҳоновнинг саволи уни бўшаштириб юборди. Чунки кўпдач бери биринчи марта область партия комитетининг би-

биринчи секретари мажлислам сўнг овқатга қолмаётган эди. Ишқилиб шарманда бўлмай-да, деди ўзича Содиқов райком секретарининг ортида борар экан.

Мажлислар залининг қаршисидаги дам олиш хонасида президиум аъзоларининг деярли ҳаммаси йиғилишга, лекин кўп мажлисларда бўлганидек ҳар ким ҳар чеккада эмас, область партия комитетининг биринчи секретари Искандар Ғойибович Ғойибов борлигидан ҳамма ўз жойини билиб узун дастурхон атрофида сукут сақлаб ўтиришарди. Искандар Ғойибович эса дераза ёнидан ўзидан баланд, қотмадан келган, анча ёш, лекин қуюқ сочлари мошқичири тус олган район партия комитетининг биринчи секретари Дамир Усмоновичга ярим овозда ниманидир вазминлик билан уқтирарди. Дамир Усмонович бошини хам қилиб, уни диққат билан тингларди, баъзан нимадир дсмоқчи бўлиб оғиз жуфтлар, лекин индамай кулиб қўя қоларди.

Аввал Бурҳонов, унинг кетидан Содиқов улар ёнига келишганда, гап тугади. Искандар Ғойибович кечирим сўрагандек жилмайди.

— Ўртоқлар, конференция яхши ўтди,— деди столга яқинлашиб, лекин ўтирмади.— Райком аъзоларини, унинг секретарларини яна бир бор табриклайман. Дамир Усмонович, Қозим Бурҳонович, бугун зарур, фойдали гапларни айтишди, ўртоқлар. Яхшилаб ўрганинглар, амалга ошириш чораларини кўринглар. Афсус, сизлар билан ўтирелмайман.— Искандар Ғойибович ўзининг шайқ қорамтир кўзларини ҳаммага бир-бир қадаб чиқди...— Вақт-соати келиб қолар. Ҳаммангизга катта муваффақият. Хайр, йўқ-йўқ, ҳеч ким кузатмасин.

Обком секретарининг сўнгги гапидан сўнг ҳамма жўйдан бир-бир кўзгалиб қўйди-ю, эшикка юрмади. Фақат Дамир Усмоновичгина обком секретарининг ортидан худди у сингари шахдам қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди.

— Қани, ўтиринглар,— деди Бурҳонов эшик ёпилгач, столнинг ўнг бёшидаги стулга ўтирар экан.

Ҳамма бирин-кетин жойлаша бошлади. Чой, кабоё кўтарган официантлар бирпасда қаёқдандир пайдо бўлишди. Ҳазиломуз гаплар, кулги идиш-товоқларнинг тақир-туқурига қўшилиб кетди. Тўрдаги иккита бўш қолган жой қаршисида топшириқ кутиб турган ёш йигит, кабоё тарқатиб бўлингач, Содиқов ёнига келиб, қулоғига нимадир шивирлади. Бурҳонов унинг гапини англади, шекилли, секин, лекин ҳамма эшитадиган қилиб:

— Йўқ, Дамир Усмонович келмайдилар,— деди ва одамларингизни қаранг, шунини ҳам билмайди-я, дегандек Содиқовга қараб қўйди.

...Ташқарида январь энди охирлаётганига қарамай, одамни алдайдиган иссиқ шамол эсарди. Искандар Ғойибович зинадан тушаётиб, орқада кимдир шошилиб келаётганини пайқади ва ўгирилди.

— Бошяланг юрманг,— деди у райком секретарига.

— Ҳечқиси йўқ,— жавоб қилди унга етиб Усмонов,— бирпас ўтирсангиз бўларди!

— Келинойингиз бетоб, бормасам бўлмайди.

— Сўраб қўйинг!..

— Раҳмат.

Обкомнинг оқ «Волга»си шундай ёнларига келиб тўхтади. Аммо улар эътибор беришмади. Иккаловнинг ҳам бир-бирларига айтадиган гаплари бор эди. Лекин иккалови ҳам гапни нимадан бошлашни билишмасди, тўғрироғи қандай бошлашни билишмасди.

— Энди нима учун унинг биринчи бўлмаганини билгандирсиз?— деди ниҳоят Искандар Ғойибович.— Уни қувватлайдиганлар бор. Кимлар — биламан. Сиз ҳам... баъзиларни биласиз. Аҳамият бериш керак эмас. Халқимизда яхши мақол бор: ит ҳурар, карвон ўтар. Ўзингизга пухта бўлинг. Тўймасликка ҳаракат қилинг. Тўйдангизми, тамом, устунгизга чиқиб олишади.

— Биламан,— хўрсинди Усмонов.— Лекин ҳайронман. Наҳотки, шунча вақтдан бери ҳеч нарсага тушунмади? Узгариб қолгандек туюлувди менга.

— У тушунмайди. Мен уни яхши биламан. Ё... олиб кетайликми сиздан?

Обком секретари Усмоновга маънодор қараб қўйди.

— Йўқ, яна ишлаб кўраман.

— Бу гапингиз маъқул,— Исқандар Ғойибович унга қўлини узатди.— Сиздан бошқа жавоб кутмаган эдим. Партияга хизмати сингган. Яхши мутахассис. Ишлатинг. Яна бир марта йил якуни билан табриклайман.

— Раҳмат.

Усмонов машина райком майдонидан чиқиб, кўздан ғойиб бўлгунча жойида турди. Кейин орқасига қайтди. Уз кабинетига кўтарилиб қундуз телпагини кийди ва кабинетини қулфлаб, пастга тушди. Концерт бошланибди, шекилли, ичкаридан музыка садолари эшитила бошлади.

Усмонов пальтосининг ёқаларини кўтариб кўчага чиқди. Зина тагида машинаси турарди. Усмоновни кўриб, шофер йигит кабина чироғини ёқди ва орқа эшикни очиб қўйди.

— Йўқ, Рустам,— деди Усмонов.— Сиз кетаверинг, пиёда бораман.

У катта кўчага чиқди, кейин оҳиста уйи томон юриб кетди. Ярим йўлга борганда, тўхтади. Боргиси келмади уйга. Тўғрироғи, у машинага уйга бормаслик учун жавоб бериб юборган эди. Бугун, айниқса ҳозир, ёлғиз бўлишни, онасининг унга ҳар доим илтижо билан қарайдиган кўзларини кўрмасликни, кўнгил хотиржам, хурсандлик пайтларда айтадиган гапларини эшитмасликни истаб қолган эди. Бугун эса онаси шундай гапларни айтиши аниқ эди. Бир йил ичида таниш бўлиб қолган кўчалар орқали у район марказидан анча четдаги тепаликка кўтарилди.

Бемаврид эсаётган илиқ шамол бу ерда айниқса баҳорни эслатди. Утган йили баҳорда худди шундай бўлган эди. Дайди шамол унга ёққан эди. Унга ҳам, Ҳафизага ҳам. Ярим тунгача гаплари адо бўлмай, худди ёшликдаги ситгарлари эринмасдан кийиниб кўчага чиқишган, бир-бирларининг елкаларига қўлларини ташлаб, район марказини бир неча бор айланишган, олам-олам режалар тузишган, уйсиз студентлардек ғадир-будир дарахтларга суяниб ўпишишган эди...

Ҳозир бу шамол унга ўша дамларни эслатди. Шунинг учун ҳам қандайдир, ўзи тушунмаган куч уни бу ерга, мангу уйқуга кетган кишилар маконига олиб келди. Муҳаббат ва айрилиқ аталмиш бу куч уни энди ҳар қиш, ҳар баҳор шу ерга олиб келади. Қишда алдамчи баҳор исини келтириб, юрагини шодликка тўлдирган дамларни эслаш учун, баҳорда эса йил бўйи вужудини қоплаган зардобни тўкиш учун, таскин учун, нажот учун...

Аммо ҳозир у буларни эсламасди. Билмасди ҳам. Бўйи тенги оқ тош ўрнатилган қабр ёнида турар экан, хаёли Ҳафизада эди. Шундан бўлса керак, олдида тош эмас, Ҳафизани кўргандек эди. Шамол унинг узун қора сочларини, оқ ҳарир кўйлагини тортқилар, шивирлаб: «У тирик, у тирик!» дегандек бўларди. Усмонов сеҳрли овозга қулоқ солиб анча турди, охири чидолмади, кўнглига ихтиёр берди, худди шамолдек тўлқинланиб, шивирлади:

— Ҳафиза! Нима қилиб кетдинг, Ҳафиза?!

II

Ноябрь кунларининг бирида эрталаб Дамир Усмонов ўз хонасида янги газеталарни кўриб ўтирган эди, ички телефон жиринглаб қолди.

— Усмонов,— деди у газетадан кўз узмай трубкани қулоғига тутиб.

— Қалайсиз, ука? Яхшимсиз?— сўради трубкада босиқ овоз.

— Раҳмат,— деди Усмонов ва кимнинг овози эди бу, деган савол яшин тезлигида хаёлидан ўтди. Таниди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди.— Искандар ака?! Саломалайкум! Узингиз яхшимсиз? Эшитаман?!

— Нима қиляпсиз?

— Бўшман.

— Менга кўтарилинг...

— Хўп бўлади.

Усмонов трубкани эҳтиёткорлик билан жойига қўяр экан, юраги гупиллаб уриб кетди. Тинчликмикан? Миясига келган биринчи савол шу бўлди. Область партия комитетининг биринчи секретари у билан биринчи марта телефонда гаплашаётгани йўқ эди. Обкомга инструктор бўлиб ишга чақирилганидан бери ўтган икки йил ичида деярли ойда икки-уч марта кутилмаганда телефон қилиб қолар ва кутилмаган масала бўйича савол берар эди. Усмонов дастлабки кунлар бунга кўниқолмай, анча хижолат чекди. Кейин ўз ишига онд барча масалалар бўйича дафтарчалар тутадиган бўлди. Бундай дафтарчаларни қишлоқ хўжалик бўлимига қандайдир иш билан кирганида бўлим бошлиғи, аппаратнинг кекса ходими, Муслим Иноятовда кўрди. Бўлимга район газеталари машина теримининг борishi ҳақида бераётган маълумотларни солиштиргани кирган эди. Муслим ака унинг саволини диққат билан эшитди ва шошилмасдан столнинг чап томонида тахлоғлиқ турган турли рангдаги дафтарчалардан бирини олди-да, оҳиста варақлай бошлади.

— Ҳамма районларда маълумотлар тўғри ва ўз вақтида босилади,— деди у дафтардан бошини кўтармай.— Текширмасангиз ҳам бўлади. Фақат Бодомсойда чатоқ. Мана қараинг. Сўнгги ўн кун ичида икки марта маълумот

кечкиб берилган. 11 ноябрда ҳам, 16 ноябрда ҳам. «Олга» оқсаб қоляпти. Редакторини мақташарди, билмадим, нима бўлди...

Усмонов бундай аниқ маълумотни ўзи ишлаётган бўлимда, пропаганда ва агитация бўлимида олиши табиий эди. Қишлоқ хўжалик бўлими мудирининг район газеталари аҳволидан бунчалик яхши хабардор бўлиши уни ҳайрон қолдирди.

— Кечирасиз, бу дафтарларга ҳар куни ёзиб турасизми?

— Ҳар куну. Танишинг. Ҳеч қандай сир йўқ.— Муслим ака дафтарчаларни эҳтиёткорлик билан қўлига олиб, унга узатди.— Партия ходими — постда турган солдат. У ҳар доим — хоҳ тунда бўлсин, хоҳ кундузи бўлсин, ҳар қандай вазифани бажаришга тайёр бўлиши керак. Мен шундай ҳисоблайман.

Усмонов дафтарчалар билан танишар экан, нима қилиши кераклигини тушунди ва Муслим акадан ниҳоятда миннатдор бўлиб ўз хонасига қайтди. Уша куниёқ, столи устида худди шундай бир қанча рангли дафтарчалар пайдо бўлди.

— Қойил,— деди рўпарасида ўтирадиган ҳамкасби Тешабой Долимов. У ҳам инструктор бўлиб, область газеталари, облрадио ишлари билан шуғулланарди. Чеҳрасидан ҳеч маҳал табассум аримайдиган, балки шу туфайли ёши ҳам номаълум бу одам Усмоновга биринчи кунидан бошлабоқ унча ёқмай қолган эди. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи Усмоновга қандайдир ғайритабиий, сохта туюларди. Ушанда ҳам Долимовнинг гаплари унга кинодек сезилди.— Афтидан жуда узоқ ишламоқчига ўхшайсиз аппаратда...— Долимов тирсақлари билан столга ёнбошлаб, илжайди.— Лекин Сизни узоқ унлашмайди. Мени айтди дерсиз!..

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Усмонов.

— Чунки...— Долимов эшикка қаради, унинг ёпиқ-

лигига ишонч ҳосил қилгач, деди:— Чунки биринчининг сизга муносабати яхши.

Усмонов қизариб кетганини сизди. У бу ҳақда ўйламаган, бундай ўйлашга асоси ҳам йўқ эди. Пединститутда ишлаб, кейинчалик аспирантурада ўқиб юрган йиллари Ғойибовни бир-икки марта институт умумий мажлисларида, илмий конференцияларда кўрган, кўпчилик қатори сўрашган эди. Отаси билан ишлашганини эшитган эди, холос. Тўғри, обком аппаратида ишлашни Искандар Ғойибовичнинг ўзи таклиф қилди. «Партияга олимлар ҳам хизмат қилсин», деди ҳазиллашиб. Бўлган гап шу. Нимага асосланиб Долимов бундай деди? Шу ҳақда ўйлар экан, Долимовнинг гапига савол билан жавоб қайтарди:

— Қаердан билдингиз?

— Ўзингиз қаранг, тўрт йилдан бери ишлайман аппаратда, бир марта ҳам менга телефон қилганлари йўқ. Сизга бўлса устма-уст телефон!..

Долимовнинг бу гапи унинг кулгисини қистатди ва айни вақтда ғашини келтирди. Лекин муносабатини билдирмаслик учун уни юпатишга қарор қилди.

— Демак ишингиз жойида экан. Савол туғдирмасдан ишлар экансиз.

— Сиз шундай ўйлайсизми?— Шошиб сўради Долимов соддадиллик билан.

Усмонов «ҳа» дегандек бошини қимирлатди. У шу билан гап тамом деб ўйлаган эди. Аммо у кутгандек бўлмади. Долимов деразага қараб, ниманидир мулоҳаза қилар экан, бирдан томдан тараша тушгандек деди:

— Барн бир биринчининг муносабати сизга бошқача. Сиз... азоб чекканлардансиз. Отангиз...

— Уртоқ Долимов!— Усмоновнинг жаҳли чиқиб кетди.— Менинг ўтмишим, айниқса, отамнинг сизга ҳеч қандай даҳли йўқ. Бу ҳақда мутлақо гапирмасликни маслаҳат бераман. Муносабат масаласига келсак, яхшиси

ҳам, ёмони ҳам ҳамма жойда одамнинг ишига қараб бўлади.

— Албатта, албатта!— ранги оқариб, деди Долимов.— Мен ҳам худди шу фикрдаман, тўғри тушинтиролмаганга ўхшайман фақат... мени кечириг...

Усмонов индамай хонадан чиқиб кетди. Шу воқеадан бери улар рўпарама-рўпара ўтиришларига қарамай, фақат иш юзасидангина бир-бирлари билан гаплашадиган бўлишди. Усмоновга, аслида камгап бўлгани учун бу жуда қўл келди ва ўзидан-ўзи секретарлар, айниқса, Биринчи телефон қилса, уялиб қизариши йўқолди. Шундай бўлса ҳам, беихтиёр рўпарасига қараб қўйди. Долимов ҳали келмаган эди.

Биринчи нима сабабдан йўқлаётган экан? Усмонов ҳар эҳтимолга қарши сўнги ҳафтада қилган ишларини хаёлидан ўтказиб чиқди. Иш плани бўйича ҳеч қандай ташвиш йўқ эди. Фақат иккита хатга жавоб ёзилмаган. Биттаси «Олға» газетасидаги хатолар ҳақида ғазаб билан ёзилган пенсионер хати, иккинчиси шеърлари кўп йиллардан бери босилмай ётган маҳаллий шонринг шикоят. Иккала хатга ҳам жавоб қилишнинг муддати ҳали тугамаган. Бошқа нима бўлиши мумкин.

Усмонов шу хаёл билан чарм муқовали, хотини туғилган кунига совға қилган ҳаворанг чўнтак дафтарини қўлига олиб хонадан чиқди.

Искандар Ғойибовичнинг қабулхонасига кўтарилганда, котиба аёл, Валентина Ивановна, уни кўриб, мулоҳим жилмайди.

— Салом, Дамир Усмонович. Қиринг, сизни кутяптилар.

Искандар Ғойибович тўрдаги кенг, турли қоғозлар, китоблар тартиб билан терилган ёзув столи ёнида эмас, одатдагидек кабинетининг биқинидаги узун, бюро ўтказиладиган стол ёнида қандайдир қарорни ўқиб ўтирарди. Усмонов қоғознинг устидаги ёзувдан дарров таниди. Бу — Марказий Қомитетнинг қарори эди. Шу жойга,

Ўзув столи ёнидан телефонларнинг баъзилари ва селектор келтириб қўйилган эди. Усмонов ҳар гал шу кабинетга кирганида, унинг назарида бурчакда турган қадимий соатнинг бир меъёрдаги оғир «чиқ-чиқи» фақат шу кабинетга хос бўлган осойишталикни янада кучайтирарди.

— Салом,— деди Усмонов ичкарига кириб эшикни оҳиста ёпар экан.

— Келинг.

Искандар Ғойнбович қарордан бошinni кўтариб унга қаради. Усмонов унинг олдига етиб боргунча, ўрнидан туриб қўлини узатди, кўзларида илиқ табассум пайдо бўлди.

— Қалайсиз, ука?

Усмонов беихтиёр жилмайди. Область партия комитети биринчи секретарининг унга шундай «ука» деб муурожаат қилиши юрагини чексиз меҳр билан қалқитиб юборди. Шу илиқ муносабатга лойиқ жавоб қайтариш ниятида самимийлик билан деди:

— Раҳмат, яхши.

Искандар Ғойнбович ўз жойига ўтирар экан, ёнидаги стулга ишора қилди. Усмонов ўтирди.

— Бугун нима ишлар билан бандсиз?

— Деярли ишим йўқ,— деди ҳозиржавоблик билан Усмонов.

Шундай деди-ю, бемаъни жавобидан ўзи уялиб кетди.

Искандар Ғойнбович мийигида кулиб қўйди.

— Бодомсойга бориб келсак, нима дейсиз?

— Хўп,— деди ўзини босиб олиб Усмонов.

— Жуда яхши. Бўлмаса, мен беш минутдан кейин тушаман.

Усмонов ўз хонасига қайтаётганида, Долимов келган эди. У саломлашнишни ҳам унутиб, сўради:

— Тинчликми?

— Тинчлик,— деди Усмонов,— Бодомсойга кетяпмиз.

Долимовнинг истеҳзо ёйила бошлаган қорамтир, зорси юзи қотиб қолди.

Усмонов обкомдан чиққанда бўлим бошлиғи Нодирхон Солиевни огоҳлантирмагани эсига тушди-ю, хижолат бўлди. Қайта киришга эса журъат этмади, Искандар Ғоибович кутиб қолиши мумкин эди. Долимов албатте кириб айтади бошлиққа, буни у биларди. Лекин ўзининг айтгани мутлақо бошқа гап эди. Нодирхон Солиев ниҳоятда пунктуал ва нозик одам эди. У ҳаммадан ҳар бир ишни аниқ ва ўз вақтида бажаришни қаттиқ талаб этар, ўзи ҳам шунга амал қиларди. «Биз пропагандистлар ҳаммадан олдинда юришимиз керак,— дер эди у.— Биз гўё компас. Бизга қараб одамлар нима қилишни, қаёққа боришни билишлари керак. Агар шу даражага кўтарилса олмасак, бизнинг ҳожатимиз йўқ». У тайёрлаган ҳужжатлар — справка, қарор, лойиҳалар, ҳар доим обкомда сезиларли воқеа бўларди. Унинг ҳужжатларидаги кучли мантқиқ, содда, тушунарли, аниқ тил ҳамманинг ҳавасини келтирарди. Муслим Иноятовдек кўп йиллардан бери обком аппаратида ишлаб келаётган Нодирхон Солиев буни биларди ва шунинг учун ҳам ўз ходимларидан ҳужжатларнинг равшан ва ўқимишли бўлишини талаб қиларди. Ҳаттоки хатларга ёзилган жавобларни ҳам ўзи кўриб чиқар, тузатар, уларга ҳам қандайдир аниқлик ва соддалик киритишга интиларди. Тузатиб бўлиб, қоғоздан мамнун ҳолда бошини кўтараркан, дер эди:

• — Хатга эҳтиёт бўлиш керак. Хат одамнинг дили. Дилни эса, бир сўз билан ранжитиб қўйиш мумкин.

Усмонов шундай одамнинг қўлида ишлаётганидан хурсанд эди. Қани энди ҳамма идораларда обком аппаратидаги тартиб, ишчанлик, Муслим ака ёки Солиев сингари одамлар бўлса, хаёл қиларди у баъзан, ҳеч шубҳасиз йигирма, ўттиз йил илгарилаб кетардик. Муслим ака ўз ишида турли хил дафтарчалар, ёзувларига асосланса,

Солиев хотирлаш қобилиятига кўпроқ ишониб ишларди. Баъзан юз, юз эллик йўллик цитаталар, муҳим қарорларнинг пунктларини ёддан келтириб, ҳаммани ҳайратга соларди. Лекин Усмоновнинг назарида, шундай бағри кенг, сахий, ўта маданиятли одамнинг баъзи камчиликлари бор эди: ҳамма ишни у ўзи қилгиси, жуда бўлмаганда ҳамкорликда бажаргиси келарди. Бу эса ходимларнинг ташаббусини чекларди. Кейин у ҳеч кимнинг уни ҳатлаб ўтиб, раҳбарларга мурожаат қилишига йўл қўймасди. Усмонов биринчи камчиликда унинг ёнини олмаса ҳам, иккинчисида уни ҳақ деб биларди. Ҳамма ишда темир интизом, тартиб бўлиши керак. Агар шунга риоя қилинмаса, одам ўзининг ҳам, бошлиғининг ҳам обрўйини тўкиб қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳам Усмонов ҳар гал, раҳбарлар берган топшириқларидан уни хабардор қилишни ўзининг вазифаси, деб биларди. Нодирхон Солиев уни диққат билан эшитгач:

— Жуда яхши,— дер эди самимийлик билан.— Агар менинг ёрдамим керак бўлса тортинмай кириңг.

Баъзида кимларга мурожаат қилишни, қайси адаб-биётлардан фойдаланишни шошилмасдан айтиб берарди.

Усмонов жуда бўлмаса фойедан телефон қилиб қўймоқчи бўлиб, ичкарига йўл олган эди, зинада Искандар Ғойибовични кўриб қолиб, тўхтади. Унинг ортидан Нодирхон Солиевнинг ўзи тушиб келаётган эди. Усмонов у билан сўрашиб, қаёққа кетаётганини айтиш учун оғиз жуфтлаган эди, Солиев уни тўхтатди.

— Биламан. Муваффақият тилайман.

Унинг сўнгги гапини Усмонов тушунмади. Искандар Ғойибович эса Солиевга қараб кулиб қўйди.

Кўп ўтмай «Волга» текис, кенг йўлда қушдек енгил учиб кетди.

Ҳосилдан бўшаб, кўкрагига шамол теккан кузги далаларда ажойиб файз бор. Дов-дарахт, ўт-ўлан худди ер каби олтин тус олади. Каналлар, ариқларда айқириб оқаётган сувлар кумушдек тоза, тиниқ. Ёз киргунча энди

уларга ҳеч ким тегмайди, йўлини тўсмайди. Олис-олисларда шудгор қилаётган тракторларнинг гуриллаши, ялпиз исига қўшилиб димоққа урилган ҳайдалган ер ҳиди, тиниқ, мовий осмонни тўлдириб, гала-гала учаётган кўчманчи қушларнинг ташвишли овозлари умрнинг яна бир йили кетганини дала йўлида айниқса равшан эсга туширади, дилни ўкситади, шу билан бирга янги орзулар, умидлар билан вужудингни тўлдиради.

Куз манзарасига маҳлиё бўлиб, Усмонов йўлнинг ярми босиб қўйилганини сезмади. Искандар Ғойибович ҳам ўз хаёллари билан банд эди. Усмонов бир неча марта қандай иш билан кетишаётганини сўрамоқчи бўлди-ю, Ғойибовнинг ўйчан қиёфасини кўриб, саволи дилида қолди.

Бодомсойга буриладиган йўлга келишганда, Искандар Ғойибович ўзи гап бошлади:

— Районни яхши биласизми?

— Яхши эмас-у, ҳар ҳолда биламан,— тортиниб жавоб берди Усмонов.

— Район катта, хўжалиги кўп тармоқли...— Искандар Ғойибович бир оз жим қолди, кейин қўшиб қўйди:— Сўнгги йилларда оқсаб қолди. Қирққа зўрға етяпти пахтаси. Қўшнилар ўзиб кетишди. Пахтада ҳам, чорвада ҳам.

У яна хаёлга чўмди. Сийраклашиб қолган оппоқ сочларидан кескин фарқ қиладиган қуюқ қора қошларини чимирганича йўлга кўзларини қадаб анчагача сукут қилди. Кейин бирдан Усмоновга кутмаган саволни берди:

— Отангизни эслайсизми? Неча ёшда эдингиз?

Искандар Ғойибович қачонлигини сўрамади. Бусиз ҳам Усмонов отасидан неча ёшда ажраганини яхши биларди.

— Ёш эдим жуда, бешга энди кирувдим,— деди у отасининг қиёфасини эшлашга интилиб.— Эс-эс биламан.

У тўғри гапирди. Яхши билмас эди отасини. Кўпроқ эшитган эди. Онасидан, қариндошларидан, отасининг

тирик қолган ўртоқларидан. Ҳаммадан яхши гап эшитган эди. Искандар Ғойибович нима дер экан? У ҳаяжон билан обком секретарига ўгирилди.

— Ёш экансиз,— деди Искандар Ғойибович.— Отангизни мен биламан. Ажойиб одам эди. Чинакам коммунист эди. Институтни тамомлаб келиб, у кишининг қўлида бир йил ишлаганман. Агроном бўлиб. Кейин ўзлари мени партия мактабига жўнатганлар. Шундан кейин кўрганим йўқ. Уша пайтда Бодомсойда атиги учта колхоз бор эди. Энг каттаси Усмон ака раислик қилган «Қизил Октябрь» эди. Газеталардан номи тучмасди ўшанда.

Искандар Ғойибович жимиб қолди. Яна қошларин чимириб йўлга тикилди. Усмонов унинг фикрини бўлиб, гапга тутгиси келмади. Отаси ҳақида ҳозиргина эшитгани унинг қалбини чексиз ғурур билан тўлдириб юборган, бошқа гапнинг ҳожати йўқ эди.

Отасини у сўнги марта куз тунларидан бириде кўрган эди. Уйқу аралаш у қандайдир товушларни эшитди уйда. Нимадир тарақлади. Аммо у парво қилмади. Отасининг уйга келиш-кетишида тайин йўқ эди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам уй одамлардан бўшамас эди. Бирдан у нимадандир чўчиб уйғонди. Кўзларини ишқалай-ишқалай очганда, олдида отаси турарди. Эғнида ҳар кунги узун қундуз ёқалик қора пальтоси, сақичдек қора сочлари силлиқ қилиб орқага таралган. Қўлида қундуз телпаги.

— Уйғотиб юбордимми?— сўради у юмшоқ жилмайиб. Дамир ишдамади.

Шунда отаси уни даст кўтариб бағрига босди-да, гўё муҳим бир сирни айтгандек:

— Мен келгунча ойингни хафа қилма, яхши ўқи,— деди шивирлаб.

Аммо у қайтиб келмади. Отасини эслатадиган аниқ бир воқеа шу эди. Кўп ўтмай она-бола шаҳарга кўчиб кетишди. Колхоз идорасининг ёнидаги уйларига эса

район прокурори кўчиб кирди. Кўп ўтмай у шаҳарга кетди. Уй негадир буздирлиб, ўрнига арпа экилди.

Урушдан кейинги йили Усмон ака оқланди. Аммо қайтиб келмади. Унинг қамалиши ва йўқ бўлиб кетиши қандайдир даҳшатли тўхмат ва душманлик оқибати эди. Ким душман, нима сабабдан тўхмат уюштирилди, Усмонов қанча ҳаракат қилмасин, унга қанчалик ёрдам беришмасин, аниқлай олмади. Кейин вақт вақтлигини қилди. Ёнлар ўтиши билан яра эскиди, оғир йўқотишга у ҳам, онаси ҳам кўникиб кетишди.

Олисда уйлар кўринди.

— Райкомгами?— сўради шу пайтгача чурқ этмай келган шофёр.

— Носир аканикига,— деди Искандар Ғойибович ва Усмоновга қаради.— Танийсизми?

— Эшитганман,— деди Усмонов.

— Яхши одам. Яхши раҳбар. Бечора касалга чалиниб қолди. Кўриб чиқайлик-а, нима дейсиз?

Усмонов бош қимирлатди.

Кўп ўтмай машина район марказидан икки километрча наридаги кўк дарвоза олдида тўхтади.

— Қани, юринг.

Искандар Ғойибович машинадан тушди.

Бодомсой район партия комитетининг собиқ биринчи секретари Носир Пўлатов ҳовлида ток қирқаётган эди. Меҳмонларни кўриб:

— Саида!— деб қичқирди-да, дарвоза томон юрди.—

Искандар Ғойибович?! Келинг, келинг! Саломалай-кум!..

— Салом!— Искандар Ғойибович ўзидек миқти, елкадор Пўлатовни маҳкам қучоқлади.— Отдексиз-ку?! Ўшдан бездингизми?

Пўлатов хахолаб кулиб юборди.

— Танишинг,— деди Искандар Ғойибович уни қўйиб юборар экан, Усмоновга ишора қилиб.— Усмонов, обком инструктори.

— Яхшимисиз, ука,— Пўлатов бир чеккада ийманиб турган Усмонов билан илиқ кўришди, қўлини қўйиб юбормай ичкарига бошлади.— Қани, юринглар.

Уйдан ўрта ёшли, тўладан келган аёл чиқди.

— Саида, қара, ким келди?!— деди Пўлатов ғурур билан унга.

Аёл унинг ўртоғи эканини Усмонов тушунди. Унга яна обком секретарининг бу оила билан яқинлиги, балки қадрдонлиги ҳам маълум бўлди. Искандар Ғойибович аёл билан сўрашар экан, ўзини худди ўз уйидагидек эркин тутар, икки гапининг бирида ҳазил қилиб, иккаловини кулдирарди.

Дастурхон ёзиғлиқ хонага кириб ўтиришганда, Саида опа ҳаммага чой қуйиб узатди-да, «мен ҳозир», деганича чиқиб кетди. У кетиши билан Искандар Ғойибович жиддий оҳангда сўради:

— Хўш, соғлиқ қалай?

Пўлатов бир оз ўйланиб қолди-да, оҳиста деди:

— Чатоқ.

Хонага сукунат чўкди. Анчагача ҳеч ким бу жимликни бузмади. Ниҳоят Искандар Ғойибович бошини кўтарди.

— Мен, қайтармикансиз деган умидда эдим...

— Йўқ,— қатъий равишда жавоб қилди Пўлатов,— вақтида кетдим. Бизнинг ишда яримта одам ишлолмайди. Уялтириб қўйишим мумкин эди.

— Майли, ўзингизга қаранг бўлмаса. Бизга жуда кераксиз.— Искандар Ғойибович Пўлатовнинг пиёгани зўрға ушлаб турган рангсиз қўлини қисиб қўйди.

— Раҳмат.

— Бу йигитни танимадингиз-а?

— Йўқ.

Пўлатов Усмоновга ғамгин қараб қўйди. Ё Усмоновга шундай туюлди.

— «Қизил Октябрь» колхозининг биринчи раиси, машҳур Усмон ака эсингиздами?

— Ҳа-ҳа, бўлди-бўлди, эсладим,— Пўлатов жонланиб кетди.

— Уша кишининг ўғиллари бу йигит.

— Баракалла!— Пўлатов ўрнидан туриб Искандар Ғойибовичнинг сўнгги гапларидан қип-қизариб кетган Усмонов билан қайтадан сўрашди.— Табриклайман. Мартабангиз баланд бўлсин...

— Раҳмат,— деди Усмонов уялиб жойига ўтирар экан.

Саида опанинг илтимосини қайтара олмай, тушлик овқатни шу ерда қилишди. Искандар Ғойибович яна районнинг ҳозирги аҳволидан куюниб гап очди. Унинг таъбирича район илгариги доврўғи билан яшамоқда эди. Муҳим участкаларда аҳвол танг, илғор хўжаликлар билан қолоқлар орасидаги тафовут ниҳоятда катта, ўрта хўжаликларнинг ўсиши эса сезиларли эмас эди. Албатта бу камчиликлар четдан қараганда унча билинмасди ҳозир. Аммо икки-уч йилдан кейин-чи? Шу аҳволда кетилаверилса, район ҳамма кўрсаткичлар бўйича оқсаб қолиши турган гап эди. Искандар Ғойибович райкомнинг баъзи нотўғри қарорларини эслади. Экиш кампаниясини кечиктириб юбориб, терим пайтида мактаб болаларини ишга чиқарган колхоз раисларига райком панжа орасидан қараётганидан хафа бўлди. Биринчи секретарь вазифасини бажариб турган Қозим Бурҳонов ўзига эрк бериб юбориб, фақат номдор хўжалик раҳбарларини қўллаш билан овора. Улар нима деса шуни қилади. Бунинг сабабини яхши биламиз, деди кесатиб Искандар Ғойибович. Пўлатов унинг гапларига қўшилди. Унинг фикрича алмашлаб экишга мутлақо эътибор берилмай қўйган, янги ерлар очиш, қишлоқ қурилиши ҳам деярли тўхтаб қолган эди.

Улар райкомга келишганда, кун пешиндан оққан эди. Искандар Ғойибович ёшларга хос эпчиллик билан иккита баҳайбат чинор орасига қурилган икки қаватли райком биносининг иккинчи қаватига кўтарилиб, қабулхонага

кирди. Секретарь қиз уни таниб, дарҳол биринчи секретарь кабинетининг эшигини очди.

— Козим Бурҳонович йўқлар,— деди у шошиб.— Ҳозир «Ғалаба» колхозида бўлишлари керак. Сизлар ўтириб туринглар, мен ҳозир чақираман.

— Ҳожати йўқ,— деди Искандар Ғойибович.— Алиев-чи? У киши қаерда?

— Водхозга кетган эдилар яқинда. Бугун уларда ҳисобот мажлиси.

— Яхши.— Искандар Ғойибович бир оз ўйланиб деди:— Козим Бурҳонович келганларида айтинг, биз йўл устида кирдик. Ҳозир «Правда»га борамиз. У ердан «Шарқ юлдузи»га ўтамиз. Бизни қидиришмасин.

— Хўп бўлади,— ҳозиржавоблик билан деди секретарь қиз.

Уша кун Усмонов уйига одатдагидан анча кеч қайтди. Улар иккита эмас, бешта колхозда бўлишди. Шудгорнинг кетиши билан қизиқишди, фермаларга боришди. Искандар Ғойибович ишларнинг боришидан умуман кўнгли тўлган бўлса ҳам, нимадир дилини ғаш қиларди. Шаҳарга кириб келишгаётгандагина Усмонов бу ғашликнинг сабабини билди.

— Ҳамма иш ўз инерцияси билан кетяпти. Районда янгилик, ташаббус етишмаяпти,— деди куюниб Искандар Ғойибович.— Шалтоқ хўжалик, шалтоқ одам йўқ. Шалтоқ раҳбар бор. Колхозлар энди тузила бошлаганда одамларнинг савияси паст эди, тушунтириш билан бирга шошмасдан, эринмасдан, баъзан бақиргш, ҳатто маъмурий чоралар кўриш ҳам зиён қилмас эди. Ҳозир давр бошқача. Одамлар маълумотли. Техника юксак. Бақирш билан, уриш-сўкиш билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Планни бажариш бурч эканлигини ҳамма билади ҳозир. Фақат қандай бажариш керак? Ана шуни ўргатиш керак. Талаб қилиш осон, амалга ошириш қийин...

Искандар Ғойибович йўқ деганига қарамай, Усмоновни уйигача олиб келиб қўйди.

Ҳафиза эрининг уйга қайтиши обкомда ишлай бошлаганидан бери тайинсиз бўлиб қолганига кўниккан бўлса ҳам, хавотир олиб ўтирган эди. Эшикни ҳовлиқиб очаркан, унинг кўзлари чақнаб, қандайдир ҳаяжон билан келганини кўриб, тинчиди. Усмонов ичкарига кириб пешонасидан ўпди.

— Хавотир олдингми?

— Йўқ,— жилмайди Ҳафиза.— Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Бодомсойда бўлдик,— тўлқинланиб гапира бошлади Усмонов.— Биласанми ким билан? Искандар Гойцбович билан! Тилла одам экан! Ана билим! Ана мия! Бутун областни беш панжасидек билади. Ҳозирини ҳам! Келажагини ҳам!

— Қасблари агроном деяётган эдингиз-ку...

— Агроном?!— киноя қилди Усмонов.— Академик! Агрономия академиги!

— Қорнингиз очгандир роса?— унинг гапини бўлди ошхонага йўл олиб Ҳафиза.

— Менга овқат керак эмас,— Усмонов ётоқхонадан уй кийимини кийиб чиқиб, хотинини бағрига босди.— Сен кераксан!

Ҳафиза кулиб уни четлатди.

— Қўйиб юборинг, қийналиб кетади!!!

Усмонов дарҳол қўйиб юборди. Ҳафиза ҳомиладор эканлиги хаёлидан кўтарилган эди.

— Сезяпти дейсанми?

— Сезганда қандоқ. Беш ойдан кейин тирқ этгани билади.

Усмонов ёш боладек чўккалади-да, хотинининг қорнига қулоғини тутди.

— Ҳеч нарса эшитмаяпман.

Ҳафиза хахолаб кулиб юборди.

— Туринг, келиб қоладилар!

Усмонов шошиб ўрнидан турди.

— Айтгандек, кўринмайдилар?

— Холамларникига кетдилар. Тўй келар экан бугун. Келмайдилар.

Усмонов тинчиб радио қулоғини буради-да, диванга чўзилди.

— Ростдан овқат емайсизми?— сўради Ҳафиза яна ошхонага йўл олиб.

— Ростдан. Чой ичаман.

Радиода кечки концерт бўлаётган эди. Аммо музика садолари ҳам, ашулачининг ёқимли овози ҳам Усмоновнинг қулоғига кирмади. У ҳамон бугунги сафари таъсирида эди. Искандар Ғойибовичга бу сафар ҳар кунги оддий ишдек туюлган бўлса, Усмоновнинг жуда кўп нарсага кўзини очган, партия ходимининг иши нақадар оғир, машаққатли, айни вақтда шарафли эканини яна бир бор кўрсатган эди. Обком аппаратидаги икки ярим йиллик хизмати давомида у кўп марта, тўғри қилдимми институтдан кетиб, деган савол устида ўйлаган, лекин кўнгилни хотиржам қиладиган аниқ жавоб топмаган эди. У ёшлигидан тарихни яхши кўрарди. Айниқса қадимги ва ўрта аср тарихларини. Спарта, Қарфаген ҳаёти, қадимий Византиянинг афсонавий солномаси, муқаддас Иерусалим учун бўлган қонли жанглар, фиръавнлар ва уларнинг кўкўпар қабрлари, сўғдларнинг Александр Македонский аскарлари билан олиб борган курашлари, хуллас, эртакдек туюлган олис ўтмиш уни қизиқтирар, шу ўтмишга бутун ҳаётини бағишлашни орзу қиларди. Бу орзу мактабни тамомлаганда ҳам уни тарк этмади ва у область марказидаги педагогика институтининг тарих факультетига ўқишга кирди. Студентлик йиллари кўҳна тарихга қизиқиши янада кучайди. Ўрта Осиё халқларининг янги эрадан аввалги ҳаёти ҳақида бир қанча илмий ишлар ёзди. Учинчи курсни битириб, каникулга чиққанда, машҳур тарихчи, археолог Пугаченкова партиясига қўшилиб, Сурхондарёдаги Далварзинтепани қазишда иштирок этди. Унинг кандидатлик диссертацияси ҳам ўша даврлардаги сўғдлар ҳаётидан эди. Обкомга ишга чақи-

рилди. Икки марта йўқ деди. Учинчи марта Искандар Ғойибовичнинг ўзи таклиф қилди. Йўқ деёлмади. Обком аппаратигади иш ҳам жуда қизиқ эди. Ҳар куни турли хил одамлар билан, турли хил вазифалар... Булар ҳам тарих эди, аммо ҳозирги тарих, энди ёзилаётган, нима муҳим, нима номуҳим — ажратиш ҳали қийин бўлган тарих эди. Шунинг учун обком ишларига бор ғайрати, ақли билан берилиб кетди. Ишларнинг эса охири йўқ эди. Шунинг учун ҳам баъзан дилида шубҳа туғиларди. Буни ҳеч ким, ҳатто хотини ҳам шу кунгача сезгани йўқ. Қизиқиш қизиқиш-у, аммо ҳозирги ишининг нақадар масъулиятли, муҳимлигини у бугун билди ва шу ишга таклиф қилинганидан хурсанд бўлди. Кучи, ақли, билими бор экан, у энди ўзини шу ишга бағишлайди. Одамларни ўйлаш, уларнинг гамини ейиш, бугунини кечасидан, эртасини бугунидан тўқ, фаровон қилишдан шарафли иш борми?!

Чойнак кўтариб, Ҳафиза кирганда унинг хаёли бўлинди.

— Юрагим сезиб турибди,— Ҳафиза хаёли паришон ҳолда эрига чой узатди.— Қандайдир ўзгариш бўлади.

— Албатта!— шошиб унга қўшилди Усмонов.— Қизимиз ё ўғлимиз бўлади яқинда!

— Йўқ, мен бошқа нарсани айтяпман,— деди Ҳафиза эрининг ёнига ўтириб.

— Нимани?— тушунмай сўради Усмонов.

— Назаримда ишингизда ўзгариш бўлади,— деди жиддий оҳангда Ҳафиза.— Юрагим ҳеч адашмайди. Аввал ҳам шунақа бўлган эди.

— Фолбин бўлиб кет-э,— кулди Усмонов.— Ишим яхши. Ҳеч қаёққа кетмайман.

У бу гапни комил ишонч билан Ҳафизага эмас, ўзига нисбатан айтди.

Ҳафиза ҳақ эди. Эртасига эрталаб Усмонов ишга келганда, одамлар у билан одатдагидан бошқача, илиқ кўришишди. У эътибор бермади. Хонасига кирганида, Долимов қўлларини ёзиб унинг қаршисига юрди.

— Табриклаймиз, Дамир Усмонович! Парвозингиз бундан ҳам баланд бўлсин!

— Нима гап ўзи? Қанақа парвоз?— Усмонов унинг қучоғидан чиқишга ҳаракат қилар экан, ҳеч нарсага тушунмай, сўради:

Долимов кўрсаткич бармоғини унинг кўз олдида ўйнатиб айёрона кулди:

— Э, яшириб бўлмасиз?! Биламиз!..

— Нимани?— яна ҳайрон бўлди Усмонов.

Шу пайт унинг столи устидаги телефон жиринглади. Усмонов трубкани олиб қулоғига тутди.

— Усмонов...

Трубкадан Валентина Ивановнанинг таниш қўнғироқ овози эшитилди.

— Дамир Усмонович! Сизни ўртоқ Ғойибов сўраяптилар.

— Ҳозир.

Усмонов ёзув дафтарчасини олди-да, шошиб хонадан чиқиб кетди.

— Яшириб нима қилар экан? Товба!..— Орқасидан тўнғиллади Долимов.

Искандар Ғойибович узун стол ёнидаги ўз жойида Нодирхон Солиев билан гаплашиб ўтирарди.

— Келинг, келинг ука,— деди Усмоновни кўриб ва ўрнидан туриб унга қўлини узатди.— Яхшимисиз? Утиринг.

Усмонов Нодирхон Солиевич билан бош қимирлатиб кўришди. Қўл бериш учун столни айланиб ўтиш керак эди.

— Кеча, қалай. Бодомсой сизга ёқдими?— жилмайиб сўради Исқандар Ғойибович.

— Яхши район,— тортиниб жавоб берди Усмонов.

— Узингиз туғилган район бўлади-ю; ёмон бўлади-ми?— ҳазил қилди Исқандар Ғойибович кулиб.

Нодирхон Солиев ҳам унга қўшилиб кулди. Усмонов қизариб ерга қаради.

— Бодомсой яхши район,— бирдан жиддийлашди Исқандар Ғойибович.— Ери мўл, қанчадан қанча янги ерлар очиш мумкин; суви етарли. Тори бор, қир, адири... Энг муҳими меҳнаткаш халқи бор. Баҳорда сел келиб, ёзда қурғоқчилик кучайиб, пахтанинг ярмидан кўпи қайта экилган, ҳосил чўзилиб кетган йилларда оғиз очмай, даладан қайтмай меҳнат қилган бодомсойликлар. Эркаклар ҳам, аёллар ҳам. Ҳеч қандай оғир ишдан қайтишмайди улар. Ардоқлаш керак уларни, қадрлаш керак...— Исқандар Ғойибовичнинг юзига яна табассум югурди.— Утган йили бир зоотехник билан гаплашиб қолдим. Ёш йигит. Бир йил бўлган экан институтни битирганига. «Максим Горький» колхозидан.— Исқандар Ғойибович Солиевга ўгирилди.— Эсингиздами, нонвой бўларди Назирқул ака деган. Тўй қиладиганларнинг кўпи уни вақтига қараб тўй кунини белгилашарди.

— Виставяга ҳам юборган эдик унинг нонларини,— қўшиб қўйди Солиев.

— Ҳа баракалла. Ана ўшанинг ўғли. Раҳматли ўтган йили қазо қилган экан, билмай қолибман. Хўш, ана шу йигитдан районда ҳеч кимга тинчлик йўқ. Эчки боқиш керак, дейди. Қўйлар боролмайдиган жойларга тоғда эчки боради, дейди. Кейин эчкининг жуни авиация санатига жуда керак нарса экан. Икки-уч йилдан кейин фойданинг тагида қолиб кетамиз, дейди. Раис қарши экан. Ҳатто сўкиб ҳам берибди.

— Ҳайитвой акадан кутса бўлади бунни,— деди кулиб Солиев.

— Такага кунни қолибди, деб, ҳамма мендан кулади,

дебди.— Искандар Ғойибович ҳам Солиевга қўшилиб кулди.— Лекин гап раисда эмас, гап ҳалиги йигитда. Кўрдингизми, мана шундай жонкуяр одамлар кўп Бодомсойда. Фақат уларни ўз ҳолига қўйиб қўймаслик керак. Техника ҳам етарли районда. Хуллас, Бодомсой оёққа туриб олган мустаҳкам район. Биз, бюро аъзолари маслаҳатлашиб, сизни шу районга ишга юборишга қарор қилдик.

Усмонов бўшашиб, юраги орқасига тортиб кетди.

Искандар Ғойибович унга эътибор бермай, гапида давом этди:

— Аппаратда ишлаб анча тажриба орттирдингиз. Одамлар билан ишлашни энди биласиз. Партия ишини ҳам ўргандингиз. Район партия комитети биринчи секретарининг елкасига юкланган вазифа қанчалик масъулиятли, оғир ва шарафли эканини тушунтириб ўтирмайман. Биласиз. Нима дейсиз?

Усмонов ўйланиб қолди. Бундай таклифни у хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бутун бир районнинг партия раҳбари бўлиш — бу жуда катта иш, қўлидан келармикан? Шарманда бўлиб қолмасмикин? Шуларни мулоҳаза қилиб:

— Ишонч учун раҳмат, Искандар Ғойибович,— деди у секин.— Аммо эпломмасам керак? Уялтириб қўяман сизларни, ўзим ҳам уялиб қоламан.

— Обком сизга ёрдам беради,— қатъий равишда деди Искандар Ғойибович.— Ҳар кун, ҳар бир масалада. Райкомнинг ўзида ҳам тажрибали ўртоқлар кўп. Қараб туришмайди. Демак, келишдик?

Усмонов бир оз ўйланиб турди, кейин дадил бошини кўтарди:

— Келишдик.

Искандар Ғойибович ўрнидан қўзғалди.

— Эртага Бодомсойда партконференция. Бирга борамиз.

У, гап тамом дегандек, Усмоновга қўлини узатди.

Усмонов бирдан елкасига ағдарилган юкдан ўзини зўрға тутиб, кабинетдан чиқди. Нима қилиш керак? У ўз хонасига ҳозир киргиси келмади. Долимовнинг сохта кулги ёпишган башарасини кўргиси, кулгисидек сохта гапларини эшитгиси йўқ эди. Уйга ҳам боришни истамади. Ҳафиза аввало ҳайрон бўлади, эрта қайтишининг сабабларини суриштиради. Усмонов обком бюроси, райпартконференция ўтмагунча ҳеч кимга, ҳатто хотинига ҳам ҳеч нима айтмаслик кераклигини биларди.

Зинадан оҳиста биринчи қаватга тушар экан, ёнидан Нодирхон Солнев ўтиб қолди:

— Табриклайман. Чин юракдан.

Усмонов жавоб қайтаришга улгурмади, зўрма-зўраки жилмайди. Одамларнинг нима учун бугун у билан бошқача кўришганларини у энди фаҳмлаган эди. Қаяқдан билишди экан?

Кўчага чиққанида соат ўн бўлган эди. Ҳали эрта. Қаяққа борса экан? У қаяққадир бориши, тўсатдан юз берган ўзгаришни ҳазм қилиши, қандайдир режалар тузиб олиши ва ниҳоят, ўзига келиши керак эди. Хаёлидан курсдош дўсти, область газетасининг редактор ўринбосари Исмоилжон Аҳмедов ўтди. У билан учрашишга аҳд қилди-ю, аммо тезда айниди. Исмоилжон ҳозир албатта ўз идорасида эди, агар биронта районга кетиб қолмаган бўлса. Лекин бориб нимани гаплашади? Масала ҳал бўлган бўлса, ундан нима маслаҳат олади? Бунинг устига у обкомда ишлаб бошлаганидан бери ораларидаги муносабатда қандайдир расмийлик пайдо бўлган эди. Ҳар бир нарсани очиқ-ойдин гапирадиган, ҳазилкаш, латифаларнинг кони, шунинг учун бўлса керак, семириб, қорин қўйган, ёшидан анча катта кўринадиган Исмоилжон у билан учрашганда ўзини чегаралаб гаплашарди. Бир куни ҳатто Усмоновнинг жаҳли чиқди.

— Мен билан бунча энди дипломатлик қилмасанг? Очиқ гапиравер!

Исмоилжон кулди:

— Мен-ку, очиқ гапиравераман. Сенга қийин бўлади. Обком ходимисан. Сен билан тенг гаплашсам, шундай одамлар борки, булар ўртоқ, шунинг учун ҳам Усмонов газета камчиликларини яшириб келади, деган гап тарқатишади. Сенга доғ туширишни истамайман.

Усмонов дўстидан ичида миннатдор бўлди. Аммо ўз гапидан қайтмади:

— Бари бир, илгаригидек гаплашавер. Сеннинг «Усмонович»нингга ҳеч кўниколмаяпман.

— Ҳечқиси йўқ. Бу ёшликдан. Кўникиб кетасан.

Лекин Усмонов кўниколмади, Исмоилжон эса ўз билганидан қолмади. Балки шундандир, Усмоновнинг меҳри унга янада ошди ва ҳозир у билан учрашишга ошиққани табиий эди. Бугун дам олиш кунин бўлганида, албатта борарди. Ҳеч нарса айтмасди, йўқ, турли ҳазил-ҳузил гаплар билан дилтини тинчитиб қайтарди. Редакцияда эса бундан қилиб бўлмайди.

Катта кўчадан ботаника боғи томон борар экан, Усмоновнинг эсига обкомга ишга ўтган дастлабки кунларда Исмоилжоннинг отаси айтган гаплар тушди. Аҳмаджон ака умрини педагогикага бағишлаган кекса зиёлилардан эди. Унинг таржималарида рус ва жаҳон адабиёти классикларининг бир қанча асарлари ўттизинчи йиллардаёқ нашр этилган, баъзилари ҳамон мактаб ўқув-программаларида кўрсатилиб келарди. Ёшлигида ўзи ҳам шеърлар, кичик-кичик пьесалар ёзган, қаҳратон қиш совуқларига бардон бериб гуллаган бойчечак ҳақидаги қандайдир бир шеъри куйга солиниб, кўп йиллар радионинг «Пионер эрталиги»да айтилиб келар эди. Шу одам Исмоилжонларникида ўтиришганда:

— Дамержон, ўғлим, сиз кўп ташвиш чекманг. Одам эпполмайдиған иш йўқ,— деган эди.— Партия аппаратида ишлаётганингиздан қувонинг. Партия аппарати фақат раҳбар идора эмас, жуда катта илм ўчоғи, халқ ишига, партия ишига содиқ кадрлар етиштирадиган муқаддас

даргоҳ. Ҳозирги ишингиз кейинги катта ишларингиз олдидаги биринчи қадам... трамплин бўлса ажаб эмас.

Усмонов шу гапларни эслар экан, юраги тўлқинланиб кетди. Албатта қандайдир ўзгартиш бўлишини у биларди, лекин ўзгартиш бунчалик тез келишини ва бундай катта бўлишини у кутмаган эди. Искандар Ғойибовичнинг гаплари яна ёдига тушди-ю, кўнгли бўшашиб кетди: Райкомнинг биринчи секретари!.. Бу амалга мансуб обрў уни ҳозир мутлақо қизиқтираётгани йўқ эди. Уни ўйлашиб қўйган нарса — шу амал доираси; салмоғи ва мураккаблиги эди. Райкомни огоҳ қилмай, Искандар Ғойибович уни бутун Бодомсой билан юзаки бўлса ҳам таъинлашиб келганининг боисини у энди тушунди. Искандар Ғойибович унинг чўчиб кетишини натамади, айни вақтда қўйинини пуч ёнғоққа ҳам тўлдирмади. Бор нарсани кўрсатди, бор гапни айтди. Энди навбат унга эди. Бор гапирати; идроки, билиминини ишга солиб, унга ишонганларининг ишончини оқлаши керак.

Усмонов шундай ўйлади-ю, вужудини вақм босаётганини сезди ва ўзидан хафа бўлиб кетди, болалигида юз берган бир ҳодиса дилидан ўтди. Тўртми, беш ёшда эди. Бекинмачоқ ўйнаб юриб сой лабидаги шохлари тарвақайлаб кетган кекса ёнғоқ устига яширинди. Оқшом пайти эди. Болалар уни топишолмади. Кеч кириб, қоронғи тушди. Дамир ўртоқлари уни унутишганини, ёлғиз қолганини сезиб, йиғлаб юборди. Катталардан кимдир уни эшитиб, ёнғоқ устидан олиб тушди, ҳазил аралаш уришди:

— Ёнғоққа чиқиб нима қилардинг?! Ажипча чалиб кетади-ку? Сенинг қийшайиб қолса, майлими?

Ўша кунни тушига ажиналар кирди. Биттаси бошига, биттаси юзига ёпишиб, оғзини қийшайтиришди. Дамир додлаб уйғониб кетди. Югуриб бориб чироқни ёқди-да, ойнага қаради. Йўқ, оғзи жойида. Севиниш ўрнига, хўрлиги келиб увиллаб йиғлаб юборди. Қулоғига:

— Бола қўрқибди! Болани қўрқитишибди!— деган овозлар эшитилди.

Кимдир маслаҳат берди:

— Чумчуқнинг юрагини ичириш керак!

Бундай пайтда холис хизмат қиладиганлар кўпайиб қолади. Дамирнинг Тўхтасин деган амакиваччаси бўларди. Қишлоқда унинг шўхлигидан безор бўлмаган хонадон йўқ эди. Мўйлаби ниш уриб қолганига қарамай, гоҳ бузоқнинг думига челақ бойлаб, бутун қишлоқнинг тўзонини чиқарар, гоҳ сойдан илон тутиб келиб, овқат маҳали дастурхон устига қўйиб юборарди. Отаси бир марта ҳатто сўрига боғлаб роса калтаклаган эди. Шу Тўхтасинга жон кирди ўшанда. Орқасидан бир гала бола чумчуқ қидиришга тушиб кетди. Дамир ёш эмасми, ўзи ҳам уларнинг кетидан югурди. Бирпасда бештача чумчуқ тутиб келишди. Кимдир чўрт-чўрт уларнинг калласини узди. Дамир кўзларини чирт юмиб, соққадек-соққадек иккита юракни ютди. Қўрқоқликдан тезроқ қутулишни истаб, учинчисига қўл чўзди-ю, ютолмади. Кейинчалик эсини танигунча чумчуқ кўрса кўнгли айнийдиган бўлиб юрди. Бу-ку майли, ўртоқларининг олдида изза бўлганини айтмайсизми?! Баъзилар ҳатто «юраги йўқ» деб чақирадиган ҳам бўлишди. Биринчи бўлиб албатта Тўхтасин унга шундай лақаб қўйди. Урушдан юборган сўнги хатида у шуни эслаган, Дамирдан кечирим сўрагандек бўлган эди.

Шу воқеа ёдидан ўтар экан, Усмонов ўзини олис болалигидаги сингари баланд дарахт устида ҳис қилди. Ушанда у қўрқувдан чумчуқ юраги ютиб қутулган эди. Наҳотки ҳозир чораси топилмаса? У ўзига шундай савол берди-да, анча тинчиди. Биринчидан, юрагини босган ваҳм қўрқувдан эмас, бошига тушган масъулиятдан эди. Иккинчидан, у ёлғиз эмас эди. Унинг ёшида, ундан ҳам ёшроқ колхоз раислари, райком секретарлари бор. Ишлаб юришибди-ку улар. Нега у ишлолмас экан?

У шу қарорга келиб, кўнгли ёришди. Ботаника боғига етай деганда, орқасига қайтди. Қиладиган ишлари кўп эди. Хатларга жавоб бериш керак. Бугунги газета-

ларни кўргани йўқ. Газеталар хаёлига келиши билан «Олға» — Бодомсой район газетаси эсига тушди. Энди бу газетани бошқатдан варақлаб чиқиш керак. Районга боргунча шундай қилади. Камида бир йиллигини кўриб чиқади. Районни билиш учун бу жуда зарур эди.

— Шу ниятлар билан ўз хонасига кирганда, Долимов ҳазил қилди:

— Хайрлашмай кетиб қолдингизми дебман, Дамир Усмонович!

Усмонов индамай жойига ўтирди. Қўпол ҳазилга аввал жавоб бергиси келмади. Кейин ўзини тутолмай:

— Ўртоқ Долимов, сизга битта маслаҳатим бор,— деди.— Ҳеч маҳал пойгадан олдин от чоптирманг. Ўзингизга жабр бўлади.

Долимов қизариб кетди. Гапга оғиз жуфтлади-ю, индамади. Ҳар ҳолда энди унинг олдида тенгқури эмас, район партия комитетининг биринчи секретари ўтирарди.

...Бодомсой район коммунистларининг конференцияси кечга яқин тугади. Конференцияда янги йил планлари кўриб чиқилди. Коммунистлар пахта бўйича пландагидан ташқари ўн минг тонна эмас, ўн беш минг тонна қўшимча ҳосил кўтаришга аҳд қилдилар. Чорва қишловини яхшилаш масалалари бўйича ҳам тегишли қарор қабул қилдилар. Бир оғиздан ҳамма Искандар Ғойибовични қўллаб, янги йилда қишлоқ хўжалик ишларига мактаб ўқувчиларини жалб қилмасликка ваъда берди.

Дамир Усмонов конференциядан уйига янги вазифада қайтди. Ҳафиза уни кўриши билан қучоғига отилди.

— Айтувдим-у, сизга, бир ўзгариш бўлади деб! Рост эканми гапим?

Усмонов кулиб, унинг пешонасидан ўпди. Ошхонадан қўлларини пешбандига артганича онаси чиқди.

— Боламдан айланай! Бир кунда ўзини олдирибди-қўйибди!— У шундай деб ўғлининг кўксига бошини қўйди.— Майли, мартабанг ишқилиб, бундан ҳам баланд бўлсин. Исмоилжон кутиб ўтирибди сени.

— Қани?— шошиб сўради Усмонов.

— Мен шу ердаман!— меҳмонхонадан Исмоилжоннинг бўғиқ овози эшитилди, кейин йўлакда ўзи кўринди.— Табриклайман.

Икки ўртоқ қучоқлашиб кўришишди.

— Хўш, нима дейсан?— сўради меҳмонхонага киришгач Усмонов.

— Яша, дейман, ўғлим! — Гафур Гуломнинг шеъри билан жавоб қилди Исмоилжон.

Иккалови кулиб юборишди.

— Пўқ, ҳазилсиз!..

— Шундай бўлиши керак эди...— деди Исмоил келин.

— Биларминдиг?

— Пўқ, билмасдим, лекин тахмин қилардим. Областда обрўйинг яхши эди.

— Пўғ-э?.. — ишонқирамай сўради Усмонов.

— Рост. Аппаратдагилар ҳам, районларда ҳам сен ҳақингда доим яхши гапиришарди. Бу албатта изсиз қолмайди.

— Бодомсойга муносабатинг ёмон эди, энди кунора биттадан хабар босиб турмасанг, каллангни оламан!— дўқ қилди Усмонов.

Исмоилжон кулди.

— Аввал ўзингдан бошлаймиз. Райком секретари аввало халқни ўз программаси билан таништириши керак. Ана ундан кейин хабарлар босилаверади. Хабар устига хабар, қарабсизки, бир йилда ўттиз беш минг хабар босилиб кетибди Бодомсойдан.

— Ўтиришлар,— таклиф қилди Ҳафиза.— Сизни кутавеъиб Исмоилжоннинг ҳам қоринлари очиб кетди.

— Бу гапингиз тўғри. Тушдан бери ҳеч нарса еганим йўқ,— деди Исмоилжон.

— Ичамизми қиттак?— сўради Усмонов.— Нима ичамиз?

— Сув бўлмаса коньяк-да.

Усмонов овқат келишини кутмасдан кичкина қадақларга коньяк қуйди.

— Қани, олдик бўлмаса!..

Исмоилжон қадақни семиз қўлига тутиб:

— Йигит бўлдик, энди чўпчак болалик қилмишлари...— деб бошлади.

Усмонов машҳур бу шеърни эслаб, давомини айтди:

— Энди бизнинг бошда, дўстим, бу дунё ташвишлари!

Улар алламаҳалгача гаплашиб ўтиришди. Исмоилжон кетгач, Ҳафиза ўрин солаётиб, сўради:

— Спитамен нима бўлади энди?

— Спитаменми?..— Ўйланиб қолди Усмонов.— Спитамен ўзига ўхшаган довюррак йигитлари, оқсоқол маслаҳатгўйлари билан Искандар Зулқарнайин қуршовинчи ёриб чиқиб, Мароқанд томон йўл олди. Бир печа мағлубиятига қарамай, сўғдлар уни қабул қилишлари ва мадад беришларига ишончи комил эди...

— Мен буни эмас, диссертациянгизни сўраяпман,— деди жиддий оҳангда Ҳафиза.

Усмонов ўзини эшитмаганликка солиб, ўрнига ётди да, кўзларини юмди. «Спитамен...— хаёлидан ўтказди у.— Одамларни ўзига эргаштириш, ўз ғоясига бўйсундириш учун қанчалик куч, маҳорат керак. Шунчалик куч ва маҳорат менда бормикан?»

Бу савол Бодомсойда бўлганидан бери унинг миясини пармалаб келарди. Лекин қанча ўйламасин, ўзи жавоб беролмаслигини яхши биларди.

V

Усмонов Бодомсойдаги биринчи иш кунига пухта тайёрланди. Қиладиган ишларини ҳатто соатма-соат белгилаб чиқди. Аввало райком ходимлари билан тани-

шади. Ҳар бир бўлимнинг қилаётган ишини кўради, кейин конференция қарори, маърузага чиққанларнинг сўзларини яна бир бор ўқиб чиқади. Райкомнинг иш плани, бюрога қўйиладиган масалалар, уларни ким тайёрлаётгани билан бафуржа танишади ва шунга қараб, хўжаликларга бориш тартибини мўлжаллаб чиқади. Бир иш кунини учун бу масалалар етарли эди. Режасидан мамнун бўлиб, Усмонов кўчага чиқди.

Район ижроия комитетининг раиси Қудрат Содиқовнинг олтинчи совхознинг янги коттежларидан бирига кўчиб келиш ҳақидаги таклифига қарамай, Усмонов район меҳмонхонасидаги икки хоналик номерга жойлашган эди. Унинг назарида ҳар томонлама шу ер қулай ва райкомнинг биқинида эди. Коттежга келганда, совхоз ишчилари учун қурилган уйга тайёрга айёрдек кириб олишни эп кўрмади. Ҳозирча меҳмонхонада туради. Унинг қарсига Ҳафиза ҳам, онаси ҳам қўшилишди. Усмоновнинг тинчлиги улар учун ҳар қандай шароитдан муҳим эди. Бунинг устига масаланинг яна бир нозик томони бор эди. Мастура опанинг ўттиз йилдан сўнг, эридан бевақт ажраган жойга бориши, ярасини янгилаши ниҳоятда оғир эди. Бу ҳақда оғиз очишга Усмонов ботинмади. Аяси эса ўзича ҳеч нарса демади. Бу масалада ҳам Усмоновнинг умиди туғилажак чақалоқда эди. Бола бутун ғуборларни ювиб юбориши мумкин эди.

Райком биносига етганда юраги яна бир тўлқинланиб кетди. Аммо бу тўлқинланиш катта бир довон ошишга тайёр турган одамнинг тўлқинланиши эди. У муздек ҳаводан симириб чуқур нафас олди-да, енгил қадам ташлаб зинадан кўтарила бошлади. Энди узоқ йиллар ўз уйидек қадрдон бўлиб қоладиган, ҳозирча кўникиш қийин бўлган бу бинонинг иккинчи қаватига кўтарилганда, тун бўйи мижжа қоқмай тузиб чиққан режалари барбод бўлди. Райком секретари сифатидаги биринчи иш кунини кутилмаган воқеадан бошланди.

Қабулхонада тўзғиган сочлари устидан омонатгина

рўмол боғлаб олган барваста бир аёл қўлларини пахса қилиб секретарь қизга ўшқирарди:

— Мен сенга мелисани кўрсатиб қўяман! Ўзингни мелисага юбориш керак, такасалтанг! Мени эримнимас! Шим кийиб олиб, маслаҳат берадиган бўб қолдингизми энди, зорманда!..

— Нима гап ўзи?— Ҳайрон бўлиб сўради Усмонов. Секретарь қиз йиғламоқдан бери бўлиб унга юзланди:

— Манави аёл... Уйларида жанжал бўлган экан. Аёл уни гапиргани қўймади.

— Вой, тўтиқуш! Ҳали «манави аёл» бўлиб қолдимми сенга? Эллик йилдан бери Салтанатман! Бешик тўйингга бош-оёқ сарпо қилиб борганман-а, яшшамагур!..

— Секин, секин, қарғамасдан гапиринг,— деди Усмонов.

— Мени қарғашимни эшитмабсиз ҳали! Шуям қарғаш бўлдимиз?!

Усмонов унга эътибор бермай, секретарь қиздан сўради:

— Хўш? Нима бўлди?

— Уйларида жанжал бўлган экан...— ўпкаси тўлиб гапирди секретарь қиз.— Ўртоқлари билан... Милицияга боринг десам, мени уришяптилар. Секретарлар керак, дейдилар. Козим Бурҳонович ҳали келганлари йўқ. Илгари қабул қилган эдилар.

— Ваҳорда,— қўшиб қўйди аёл.— Ушандан бери уйим жаннат эди. Бир кунда дўзах бўлди-қўйди!

— Қани ичкарига киринг,— таклиф қилди Усмонов фамилияси ёзиб қўйилган эшикни очиб: «Қачон улгуришди экан?» Хаёлидан ўтди унинг ичкарига кирар экан.

— Дамир Усмонович, ҳозир Козим Бурҳонович ўзлари келиб қоладилар, сиз...

Усмонов секретарь қизнинг нима демоқчи эканини тушунди.

— Ҳечқиси йўқ.

— Сен аралашма!— дўқ қилди аёл.

— Қани, ўтиришг опа!

Усмонов эшик орқасида турган илгакка пальто, телпагини илиб, анчагина узун кабинет тўридаги ёзув столини айланиб ўтди-да, буралма креслога ўтирди.

— Эрталабдан ниманинг жанжалини қилиб ўтирибсиз. Салтанат опа?

У жилмайиб аёлга боқди. Аёл унинг исмини айтиб мурожаат қилганиданми ё кабинетнинг салобати босдим, бирдан уялиб, келинчаклардек бошини эгди.

— Йўқ, ўртоқ... секретарь. Ўлибманми жанжал қилиб? Малоҳатхон девор қўшним. Шунчаки ҳазиллашдим-да... Ўзингиз эсон-омонмисиз?

Усмонов ўзини зўрға кулгидан тийди:

— Раҳмат. Хўш, келинг?

— Мен...— аёл тугилиб қолди.— Мен арзимаган бир илтимос билан келдим. Илгарилариям келиб турардим. Барака топсинлар, ўртоқ Бурҳонов жуда яхши қабул қилардилар. Бугунам шу илтимос билан келганман. Эрта-роқ кепқопман. Малоҳатхон синглим билан гаплашиб туриб, озгина нервничит қилдим,— аёл уялган бўлиб, рўмолининг учи билан даҳанини беркитди.— Баъзи-баъзида шунақа, озгина нервничит қилиб тураман. Илгари дунёни сел олса ҳам тўпуғимга чақмасди. Поччангиз списалис бўлдилар-у, шу касалга чалиниб қолдим.

— Нима бўлдилар?— тушунмади Усмонов.

— Списалис!

Усмонов «бу нима деганингиз?» деб сўрамоқчи эди, аёлниги ўзи изоҳ берди.

— Машина тузатадила. Ҳар хил машиналарни. Ҳалиги ҳўкиз сурати солинганидан тортиб, инвалит машинагача. Илгари туппа-тузук эдила. Грузовой ҳайдаб юрардила. Уч йил бурун машина тузатадиган идора очилиб, шундай бозорнинг орқасида, шунга списалис қилиб чақиришди. Шундан бери, ўртоқ секретарь, азобдаман. Машинаси бузуқлар ҳам кўп экан. Тиним йўқ. Уйдаям

очирит. Шунданми дейман, ўзгариб қолдила. Ичадила. Кўчада етмагандек, уйга олиб келиб ичадила. Қаладоп-ка шишага тўлиб кетди. Ичсала, келиб ётсала майли эди. Болалани тинч қўймайдила. Менгаям... тегишадила. Барака топгур ўртоқ Бурҳонов кўп яхшилик қилдила. Кабинетларида рўпараларига ўтқизиб қўйиб, роса изза қилдила. Гапига қулоқ соладила. Бир ойдан кейин яна боягидек... Ичволиб, ҳеч кимга тинчлик бермайдила. Кеча уёқ-буёғимдан ўтиб кетди. Кенжамиз, Юсуфбек, худди дадасига ўхшаб, машина жинниси. Кеча ўқишдан икки олиб келибди. Биттамас иккиси, мен сизга айтсам. Хамир ёйиб шуну уришиб турсам, келиб қолдила қийшайиб. Бир чақиримдан биламан ичганларини. Ичволсала, яхши кўрган битта ашулалари бор, оёқ етгунча кетгайман деган. Тиллари айланмаса ҳам, шуну айтганлари айтган. Шуну айтиб кириб келиб қолдила. Тағин чўнтақларигаям битта шишани солиб олибдила, оғзи чиқиб турибди. Мендан бекитмоқчи бўлиб, ёнлариминан юриб келяптила. Аввал тишимни-тишимга қўйдим. Кейин бўлмади. Списалис бўсалаям, мени кўкрагимдан келалла. Утирган жойимда, қўлимдаги ўқлоғи билан сонларига бир урувдим, чўнтақларидаги шиша чил-чил бўлиб синди, мўрт эканда, шимлариям бирпасда жиққа ҳўл бўлди, сийиб қўйган боладай. «Их» деб, чўнтақларига қўл солувдила, қўлларини шиша тилиб кетди. Анз бўлди тўполон, бўлди тўполон!.. Сан кимни урдинг-а?! Сан кимни қонини тўқдинг-а?! Сан списалисси қонини тўқдинг! Кимсан ўзинг? Битта шпингалетсан!— деб шердек ташландила устимга. Қочдим. Ҳовлини айлантириб қувдила. Менга бу алам қилмайди, ўртоқ секретарь, қувсала қувибтила, ўзимни эрим... Шпингалет деганларига чидолмайман. Бешта болани катта қилиб, энди шунақа ном орттирдимми? Йиғладим, кечасиминан йиғлаб чиқдим. Мени бу ҳақоратдан халос қилинг, ўртоқ секретарь... Малоҳат бўлса мелисага боринг, дейди. Эсимни сбманми бориб?! Мелиса гаплашиб ўтирармиди, шатта

қамайди! У кишини гапминан тарбия қилиш керак, қамабмас.

Ўртоқ Бурҳонов икки-уч марта гаплашдила, минг раҳмат, бўлканондай бўб қолувдила ўшандан кейин. Ҳозир яна айнидила... Мен сизга айтсам, ўртоқ секретарь, сизнинг ҳам мартабангиз ўртоқ Бурҳоновдай бўлсин, поччангиз...

— Фамилиянгиз нима?— уни бўлди Усмонов аёлнинг дардига тушуниб. «Поччаси»нинг қиёфасини ҳам ҳатто кўз олдига келтирди.

— Фамилям Пармонова,— ҳозиржавоблик билан деди аёл.— Эллик иккига кирдим. Ун олтинчи ясида сменний ошпазман. Бир боринг, ўртоқ секретарь. Мен қилган овқат болалардан сира ортиб қолмайди. Болаларниям ўзи қўғирчоқдай қилиб қўйганмиз. Ота-оналари бирам хурсанд, бирам хурсанд!..

— Албатта бораман,— ваъда қилди Усмонов.— Эрингизнинг фамилияси-чи?

— Вой мен у кишининг фамилияларидаман. Ўзимми, қизлик фамилиям... хах... нима эди?.. Шодмонқулова!— ғурур билан айтди аёл.

— Исмлари-чи?

— Поччангизними?

— Ҳа... Сизнинг исмингизни биламан.

— Полвонқул ака.

Усмонов яна кулиб юборай деди. Кичкинагина эридан шикоят қилиб келган забардаст аёл қандайдир меҳр ва ҳурмат билан эрининг исмини тилга олган эди.

— Гаплашасизми?— умид билан сўради аёл.

— Албатта. Сиз бораверинг,— деди ўрнидан туриб Усмонов.— Аммо, Сиз ҳам, опа, қаттиққўл бўлманг. Ўзингиз айтгандай, яхши гап билан...

— Вой, қаттиққўл бўлиб, қаёққа борибман, айланай. Кечаги урганим, холос!..

— Хўп, хайр.

Аёл гавдасига ярашмаган уятчанлик билан тисарлиб чиқиб кетди.

«Устахонага бориб келиш керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Қандай одам экан бу «списалис»?

У беихтиёр аёлнинг Бурҳонов ҳақида гапларини хотирлади. «Бурҳоновдек мартабангиз баланд бўлсин», деди у. Демак, Бурҳоновни районда ҳурмат қилишади. Бу албатта табиий. Кўп йиллардан бери шу районда ишлайди. Ҳамма уни танийди. У шундай ўйлар экан, дилини жиндак сиёҳ қилган бир воқеани эслади. Конференцияда икки киши унинг номзодига қарши овоз берган эди. Уша кун ҳеч ким, унинг ўзи ҳам бунга эътибор бермади. Лекин Искандар Ғойибович билан қайтаётиб, йўлда шуни дилидан ўтказди. Қимлар бўлиши мумкин бу икки киши? Нима учун уни ўчиришди? Уни билмаганлариданми? Қасдданми? Еки шунчаки, унинг кайфиятини бузиш учунми? Агар шундай бўлса, бу ёш болаликку! Бундан ташқари, иккалови келишиб ўчиришдими, ё бир-бирларидан беҳабарми? Бу саволларга жавоб бериш қийин эди. Ҳа, Бурҳонов даражасига етиш учун у ҳали кўп иш қилиши керак эди. Энг муҳими у одамларни ўзига ишонтириши керак. Ишонтиришнинг бирдан-бир йўли — яхши ишлаш, тинимсиз, юрак билан, ғайрат билан ишлаш.

— Дамир Усмонович, кечирасиз,— селектордан қабулхона секретари Малоҳатнинг овози эшитилди,— кўк трубкани олинг. «Максим Горький»дан телефон қилишяпти.

Усмонов у айтган телефон трубкасини олди.

— Эшитаман!..

— Дамир Усмонович,— трубкадан эркак кишининг бўғиқ овози келди.— Сизни Қурбонов, партком секретари безовта қилияпти.

— Қулоғим сизда!..

— Кечирасиз, Дамир Усмонович, биринчи иш кунингизда хунук хабар билан мурожаат қилияпмиз..

— Гапиравернинг!— деди Усмонов трубканинг жим бўлиб қолганини кўриб.

— Гап шундаки... Бир тракторчимиз... Яхшивой Эргашев... Ҳозиргина тракторнинг остида қолди.

Усмонов ўрнidan туриб кетди.

— Қандай қилиб? Нега?

— Жар ёқасини бугун азондан бери ҳайдаётган эди, трактор ботиб кетиб ағдарилган, ўзи остида қолган.

— Тирикми?

— Тортиб олганимизда нафаси бор эди шекилли... Ҳозир касалхонада. Тузукроқ қарашармикан, деб телефон қилипман. Олтита боласи бор... Ҳаммаси қиз...

— Қайси касалхонада?

— Районнинг ўзида.

— Мен ҳозир суриштираман,— деди Усмонов.— Ло-зим бўлган ҳамма чорани кўрамиз.

— Раҳмат, Дамир Усмонов, яна бир марта кечиринг.

Усмонов трубкани қўйиб, секретарни чақирди.

— Мени касалхонанинг бош врач билан улаш!

Усмонов шундай деди-ю, секретарнинг жавобини кутмасдан кабинетдан чиқди. У касалхонага бориб келишга қарор қилган эди.

Тракторчининг аҳволи оғир эди. Жарга қулаган трактор гусеницалари билан кўкрагини эзиб юборган ва бош врач ўзи уни операция қилаётган эди.

— Йигирма минутча бўлди,— деди ҳамшира.

— Умид борми?

— Билмадим. Кўп қон кетган. Матлаб ака яхши хирур-глар. Умид ўша кишида.

Усмонов операция тугашини кутиб, бош врач кабинети-га кирди ва Муслим Инсятовнинг телефонини терди.

— Муслим ака, саломалайкум. Усмоновман. Бир тракторчимиз тракторнинг тагида қолибди. Ҳозир опе-рация қилишяпти. Тажрибали бир хирург билан тер-певт керак. Ердан берсангиз.

Муелим ака ҳозироқ жўнатишни ваъда қилиб, тракторчининг кимлигини сўради.

— Эргашев, Яхшибой Эргашев.

— Биладан,— деди Муслим ака.— «Максим Горький»дан. У жуда донгдор тракторчи-ку! Нима қилибди?

— Ҳали аниқ билмайман,— деди Усмонов.— Бориб келганимдан кейин телефон қиламан.

Муслим ака ниҳоятда ачиниб, трубкани қўйди. Шу пайт касалхона ҳовлисида аёл кишининг йиғиси эшитилди. «Хотини бўлса керак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Ишқилиб ўлмасин-да...»

У аёлни овутиш ниятида ҳовлига чиқди. Лекин аёлнинг олдига боришга ҳожат йўқ эди. Бир гуруҳ кишилар уни ўраб олишган, ҳар ким ҳар чеккадан ўзи билганича уни юпатар эли. Бурҳонов ҳам шу ерда эди. Усмоновни кўриб, қаршисига юрди.

— Сизни шу ерда дейишди,— деди қўл узатиб у.— Қалай аҳволи?

Усмонов билганларини ва областдан врачлар чақирганини айтиб берди.

— Яхши қилибсиз,— уни қувватлади Бурҳонов.— Оиласига жабр бўлади сақлаб қолмасак!..

— Нима бўлибди ўзи? Хабарингиз борми?— сўради Усмонов.

Бурҳонов жавоб бермай, аёлни ўраб турган одамлар томон ўгирилди.

— Султонов! Бу ёққа келинг!

Одамлар орасидан ёши элликлардан ошган, шопмўлов, тўладан келган бир киши чиқди. Усмонов таниди. «Максим Горький» номидаги колхознинг раиси эди у. Султонов дўпписини олиб, буғ кўтарилиб турган силлиқ бошини, семиз гарданини арта-арта улар ёнига келди. Ранги қув учган, юз-кўзидан тер қуярди.

— Нима бўлибди ўзи?— Уни Усмонов билан кўришгани қўймай, сўради Бурҳонов.

Шундай бўлса ҳам у Бурҳоновни айланиб ўтиб пўрсилдоқ қўлини Усмоновга узатди.

— Кумариққа етмасдан жарлик бор,— у кўпроқ Усмоновга қараб гапирди.— Беш-олти метр келади чуқурлиги. Ун биринчи бригада чегараси шу жар. Ҳар йили шунинг ёқасидаги ер бекор қолиб кетарди. Бу йил ҳайдамоқчи эдик. Мен ёшларга ишонмай, Яхшивой бора қолсин, девдим. Тунов кунги ёмғирдан ер қуримабди чоғи, трактор тойиб кетган. Яхшивой сакраб тушиб қолса бўларди. Сакрамабди. Тракторни аяган. Ҳеч бало қилмасди тракторга! Нобуд бўлиб кетмайдими менга деса?! Ўзи омон қилса бўлди эди. Нима бўлсаям палакат-да...

Султонов яна сув бўлиб кетган рўмолчаси билан пешонаси аралаш юз-кўзини артди ва менда бошқа пингиз йўқми, дегандек Усмоновга қаради. Усмонов жавоб бермади. Унга масала равшан эди. Ерга хасислик қилган раисни у тушунган ва айни вақтда ундан жаҳли чиққан эди.

— Бўлмаса кириб чиқай?— сўради Султонов.

— Боринг, боринг,— рухсат берди Усмонов ва ўзи ҳам унинг кетидан ичкарига йўл олди.

Операция ярим соатдан кейин тугади. Ҳориган бош врач операция кийимларини ечар экан:

— Ишониш қийин. Кўкрак қафаси қаттиқ эзилган, учта қавурғаси синиб, жигарига кирган,— деди.— Тағин кўрамиз. Бақувват одам экан, балки...

У гапини давом эттирмади. Халати чўнтагидан сигарет олиб тутатди-да, дераза ёнига бориб, форточкани очди ва бирдан Усмоновга ўгирилди.

— Уртоқ Усмонов! «Максим Горький»да бунақа фожеалар бўлиб туради. Утган йили омборга ўт тушиб, уч киши куйган эди. Ҳайтовур тирик қолишди. Қайси бир йили ҳам кимнингдир бармоғини ўроқ қирқиб кетган эди. Тўғрими, Ҳайитбой ака?

Султонов жавоб бермай, бош қимирлатиб қўйди.

— Бошқа колхозларда-чи?— сўради Усмонов.

— Бошқаларда ҳам учраб туради,— энсаси қотиб гапирди бош врач,— касалликларнинг олдини олиш ўрнига, биз кўпинча шунақа фожеалар билан шуғулланамиз.

Усмонов кутилмаган вазифа олдидан чиқиб қолганини билди. Демак, районда техника хавфсизлиги, умуман, техника назоратига яхши эътибор берилмаган экан. Буни тузатиш керак. Барча хўжаликларни текшириб чиқиш керак.

Усмонов шундай ўйлаб ўрнидан турди.

— Мен сизга ёрдам бўлсин деб, областдан врачлар чақирдим,— деди у бош врачга.— Ҳозир келиб қолишса керак. Хабар бериб турасиз-да.

— Яхши.

— Козим Бурҳонович, мен ўша жарликка бориб келаман.

Бурҳонов, зарурмикан, дегандек унга қаради. Усмонов уни тушунди-ю, жавоб қилмади. Султонов унинг орқасидан чиқди.

— Сиз шу ерда бўлинг,— уни тўхтатди Усмонов.

Узини йўқотиб қўйган раис эътироз билдирмай, орқасига қайтди.

...Жарликка пиёда боришга тўғри келди. Юпқа муз қоплаган шудгор ёқалаб, трактор ағдарилган жойга етишганда, кун тиккага келган, аммо тафти билинмас, рангпар сидирга булутлар орқасида пишмаган нондек саргайиб турарди. Тўнқарилиб ётган тракторнинг атрофидаги кишилар уларни кўриб, йўл беришди. Қорачадан келган ёш йигит Усмонов қаршисига юрди.

— Ассалому алайкум. Эрталаб мен телефон қилувдим Сизга. Қобуловман.

Усмонов унга қўлини узатди.

— Тракторчингизни операция қилишди. Аҳволи оғир, Қандай ағдарилибди? Текширдиларингми?

— Ҳа. Акт ҳам тузиб қўйдик,

Район милиция бўлимининг бошлиғи ва инспектори ҳам шу ерда экан.

— Бу жойда трактор экан-ку, ҳўкиз ҳам қайиллолмайди,— деди инспектор.— Трактор бурилаётганда ағдарилган...

Бу Усмоновга ҳам равшан эди. Шудгор қиллинган ер билан жарликнинг ёмғир ювиб, тийғончиқ қилиб қўйган лаби орасидаги масофа нари борса, бир ярим қулоч келарди. Шу кичкина жойни деб одамнинг нобуд бўлишига йўл қўйиш ақл бовар қилмайдиган фаросатсизлик эди.

— Улчаганмисизлар, қанча чиқади шу ер?— сўради у партком секретаридан.

— Икки гектар,— деди Қобулов.— Тегилмаса ҳам бўларди бу жойга. Чўлга яна бир зўр берсак, икки гектар эмас, икки юз гектар ҳам ўзлаштириш мумкин эди.

— Нега шунни айтмадингиз?

Қобулов ийманиб қолди. Афтидан бу ҳақда гап бўлган эди.

— Кучли ер эди-да,— деди охири хижолат билан ердан бошини кўтармай.— Қамида элликтадан ҳосил берарди.

Усмоновнинг жаҳли чиқди.

— Сизлар учун одам икки гектарлик ердан хор экан-да? Яхшибой аканиг ўзи сизга чўлдан юз гектар ҳайдаб берарди. Қачондан бери парткомлик қиляпсиз?

— Биринчи йил,— ёш боладек ҳозиржавоблик билан деди Қобулов.— Бригадир эдим. Қўйишмай, бу йил партком қилиб сайлашди.

Усмонов уларнинг суҳбатини диққат билан эшитиб туришганини сезиб, нотўғри иш қилганини фаҳмлади. Партком секретарини одамлар олдида бундай имтиҳон қилиш керак эмас эди. Машина томон йўл олар экан, хатосини тузатиш мақсадида у билан илиқ хайрлашди.

Бундан ташқари у Усмоновга ёқиб қолган эди. Оғир, бамаъни. Гапларидан колхознинг бутун икир-чикирини билади. Ерилиб айтишга эса истиҳола қилади. Биринчидан, улар ҳали таниш эмас. Иккинчидан, ҳар ҳолда раисга ҳурмати баланд эди. Афтидан раиснинг таклифи билан у партком секретари бўлган. Шунинг учун ҳам ҳали қанот ёза олган эмас, бунга имконияти ҳам йўқ. Раис йўл қўймайди.

У шу хаёллар билан борар экан, катта йўл ёқасида қандайдир аёлнинг чамадон устида бошини қўллари орасига олиб ўтирганини кўриб қолди.

— Тўхтатинг,— буюрди у шофёрга.

Машина шундай аёлнинг ёнида тўхтади. Аёл эътибор бермади. Усмонов машинадан тушиб, унинг олдига борди.

— Қаёққа кетяпсиз, опа?

Аёл бошини кўтарди. У йирик қора кўзлари жиққа ёшга тўлган ёш қиз эди.

— Кечирасиз,— уялиб деди Усмонов.— Билмай қолдим...

— Ҳечқиси йўқ,— ҳорғин жавоб қилди аёл ва ўрнидан турди.— Хола десангиз ҳам менга энди бари бир. Кетяпман...

— Қаёққа?

— Тошкентга. Уйимга.

— Районгача олиб кетишм мумкин,— таклиф қилди Усмонов.

— Агар оғирлик қилмаса...

— Ўтиринг!

Улар анчагача жим боришди. Қиз йиғламас, аммо қизарган кўзларини ўқтин-ўқтин артиб, хўрсиниб қўярди.

— Нимадан хафа бўлдингиз?— ниҳоят сўради Усмонов.

Қиз «сизга нима» дегандек унга энсаси қотиб қаради-да, юмшади:

— Ҳзимдан. Ҳзим ҳаммасига айбдорман. Институтда олиб қолишмоқчи эди, кўнмовдим. Керагим йўқ экан, билмабман!..

У ўзини тутолмай, йиглаб юборди. Усмонов нима қилишини билмай қолди. Унинг ёшлигидан аёл кишининг йиғисига тоқати йўқ эди. Уй жанжалсиз бўлмайди, Ҳафиза арзимаган нарсдан кўзёши қилиб қолса, ўзини қаёққа уришни, нима қилишни билмасди. Ҳафиза-ку, ўз одами, хотини, бегона аёл билан қандай гаплашади?

— Узингизни босинг, йиғи одамни қаритади.

Усмонов шундай деди-ю, аҳмоқона гап қилганидан ўзи уялиб кетди. Орқани кўрсатадиган кабина ичидаги ойнадан шофёрнинг кулиб қўйганини кўриб, қизариб кетганини сезд.

— Поччамлар билан уришиб қолган бўлсалар керак,— уни хижолатликдан қутқармоқчи бўлиб, луқма ташлади шофёр.

Қиз жилмайиб кўзларини артди.

— Почча йўқлар...

— Ишда хафа қилишдимиз?— сўради Усмонов.

Қиз бошини қимирлатди ва яхши одамларни учратгандек, тарихини тўлқинлана-тўлқинлана гапириб берди. Тарихи узун эмас эди. Агроном экан. Институтни битиргач, ўз хоҳиши билан районга жўнабди. Бодомсойдан уни «Шарқ Юлдузи» колхозига юборишибди. Ҳамма ташвишлари колхозга келгандан кейин бошланибди. Аввал ҳамма, айниқса, раис унда хурсанд бўлибди. Кейинчалик раис билан алоқалари бузилиб қолибди.

— Пахтадан бошқа нарсани ўйламайдилар,— деди куйиниб қиз.— Пахта, пахта, пахта!.. Тушларига ҳам пахта кириб чиқса керак. Тўғри, колхоз пахтачилик колхозиди. Бунини мен тушунаман. Лекин одам фақат пахта билан тирикми? Беш панжа баравар эмас. Одамлар ҳам шундай. Ҳамманинг ўзига яраша қизиқиши бор. Лекин у киши ҳаммани пахта билан ўлчайдилар. Ўқишга юбориш

ҳам пахта билан. Ҳатто курортга борадиганларни қанча пахта беришига қараб юборадилар. Хўш, у ветеринар бўлса-чи? Ё кутубхоначи бўлса-чи? Бунақаларнинг ҳоли вой. Шунинг учун ҳам колхозда ёшлар қолмаяпти. Ҳамма кетиб қоляпти, шаҳарга, районга. Жуда бўлмаса совхозга ишга ўтиб кетишяпти. Теплица қурмоқчи бўлдик. Қўшни колхозда бор. Бундан ташқари, эшитганмисиз, Тошкентдаги Орджоникидзе районида бир агроном бор. Дони бутун иттифоққа кетган. Бу киши эшитмаганлар. Ё ўзларини эшитмаганликка соладилар. Шу одам қишдаям қовун-тарвуз етиштиради, памидор, бодрингни-ку кети узилмайди. Нега биз шундай қилолмаймиз? Агар қишдаям пахта етиштириш йўлини топсаларинг, майли, неча гектар десаларинг теплица қилиб бераман, дейдилар. Тарвуз-қовундан оғиз очмаларинг. Тарвуз-қовун меъдани сусайтирармиш. Қишда тарвуз ейдиганлар ёзда қўзиво'ї тарвуздан олиб қўйишсинмиш. Ана сизга колхоз раисининг савияси! Бунақада ишлаб бўладими?!

— Шикоят қилмадингизми?— сўради Усмонов.

— Қимга?— ҳайрон бўлди қиз.

— Масалан... парткомга.

Қиз аччиқ кулди.

— Партком секретари қайнилари. Гаҳ, десалар қўлларига қўнади.

— Унчалик эмасдир?— Тусмоллаб сўради Усмонов.

— Умуман, яхши йигит. Райкомга бориш керак, деб қулоғимга айтди.

— Нега бормадингиз?

— Нима қиламан бориб? У кишининг ўзи райком аъзоси. Кейин ўртоқ Бурҳонов у кишини жуда ҳурмат қиладилар. Гапим гаплигича қолиб кетади. Янги секретарь келибдилар деб эшитдим. У киши балки тушунар-миди?.. Энди бунинг аҳамияти йўқ.

— Нега?

— Кетяпман.

— Қўрқибсиз-да?

Қиз жаҳл билан Усмоновга ўгирилди.

— Мен бир йил ишладим. Сиз бир кун менинг ўрнимда ишлаб кўринг.

— Бўлти,— рози бўлди кулиб Усмонов.— Бир кун ўрнингизда ишлайман. Фақат бир шартим бор. Бугуноқ келхозга қайтинг...

— Йўқ,— қатъий равишда деди қиз.

— Бўлмаса бугун районда қолинг. Эрталаб ижаламиз «Шарқ Юлдузи»га борамиз. Энди бунга кўнарсиз. Гап битта бўлади.

— Ўзингиз ким бўласиз?— сўради қиз кўнгандек бўлиб.

— Райкомнинг янги секретари.

— Вой!..— қиз уялиб юзини қўлларин орасида яширди.

Уни хижолатдан қутқариш учун Усмонов қўлини чўзди.

— Танишиб қўяйлик. Усмонов.

— Холида,— қиз қип-қизариб унинг кафтига кичкина, ёссиқ қўлни қўйди.

Райком биноси олдида Усмонов машинани тўхтатди:

— Бу кишини меҳмонхонага олиб боринг,— деди шофёрга ва қизга ўгирилди.— Қелишдик-а? Бирга борамиз колхозингизга.

Қиз бирпасда шодлик қоплаган кўзларини унга тикиб, бошини қимирлатди.

Райкомда Усмонов қабулхонага кириши билан тракторчининг аҳволини сўради. Малоҳат, касалхона бош врачини телефон қилганини, тракторчи ўзинга келиб, кўзини очганини айтди. Усмонов кўнгли жойига тушиб, кабинетига кирди. Энди режаларини амалга оширса бўларди. Биринчи қиладиган иши—конференция материалларини кўздан кечириб чиқиш эди. Буни тунга қолдирса бўлади. Меҳмонхона тинч. Бунинг устига Бодомсой ҳали унга янги жой, бегонадек эди. Бегона жойда эса у ухломасди. Ҳозир бўлимларнинг иш плани билан танишиш керак. Шу ниятда у селектор тугмасини босди.

...Усмонов ўша кунни ярим кечада меҳмонхонага қайтди. Қимдир меҳрибончилик қилиб олиб келиб қўйган олтиндек сап-сарик ошдан уч-тўрт қошиқ шошиб еди-да, уйига телефон қилди.

— Ҳафиза? Ухловдингми?

— Йўқ, ховотир олиб ўтирибмиз аямлар билан,— деди Ҳафиза.— Жуда кўп телефон қилдик. Тополмадик. Тинчмисиз?

— Ҳа. Чақалоқ қалай?

Ҳафиза кулди.

— Катта бўляпти. Дамир ака?

— Лаббай!

— Мен бораман Бодомсойга.

— Эсингни едингми?

— Тинч бўлишимни истайсизми, айниқса шу аҳволда?

— Ҳа.

— Демак, бораман. Район туғруқхонасида битта мен туғибманми?! Қайтанга яхши бўлади.

— Нега?— тушунмади Усмонов.

— Негамас, унга,— деди Ҳафиза.— Дала ҳавоси... Соғлом бўлади.

Усмонов кулди.

— Эртага гаплашамиз, хўпми?

— Хўп. Овқатланиш эсингиздан чиқмадими? Нима едингиз?

Усмонов қандайдир овқатларнинг номини айтиб, хотинини тинчитди ва хайрли тун тилаб трубкани қўйди. Қаравотга чўзилиши билан кўзларини уйқу босди. Туш кўрди. Бир гуруҳ одамлар билан тобут кўтариб кетаётган эмиш. Тобутда ўзи ётган эмиш. Чўчиб уйғониб кетди. Эсига яна тракторчи фожиаси тушди.

V I

Ўша кунни, кечқурун, Усмонов райкомда навбатчилик қилиб, конференция материаллари билан танишиб ўтирган пайт, Қозим Бурҳоновнинг жимжимадор баланд дар-

возаси олдига «ГАЗ-69» машинаси келиб тўхтади. Тўладан келган одам шошиб машинадан тушиб, атрофга аланглаб қаради. Сийрак чироқлардан нимқоронғи бўлиб турган кўча жимжит, ҳеч ким кўринмаётганлигига ишонч ҳосил қилгач:

— Кетавер,— деди шофёрга ва дарвоза устунни билан уй девори орасида бегона кўзга билинмай осилиб турган ингичка симни олиб, эшик зиҳига жойлаб уни очди. Қоронғи йўлакда занжирнинг шарақлагани ва катта итнинг ириллагани эшитилди.

— Олапар!— деди секин тўла одам йўлакка қадам қўяр экан.— Танимадингми?!

Ит тинчиди. Пешайвонли уйнинг ҳовлига қараган бир хонасида чироқ ёниқ эди.

— Козим Бурҳонович!— паст овозда чақирди тўла одам ва жавобни кутмасдан айвонга кўтарилди. Ичкаридан гулдор халат кийган ўрта ёшли бир аёл чиқди.

— Келинг, Ҳайитвой ака,— деди у ва меҳмоннинг счиб улгурган пальтосига қўл чўзди.— Жуда эзилиб кетдингиз-а, бугун?

— Ҳа энди, шунақаси ҳам бўлар экан.

Ҳайитвой ака таклифни кутмасдан ичкарига кирди.

Бурҳонов қўлида қандайдир қалин китоб, диванда ёнбошлаб ўтирарди. Қизил ёғочдан ясалган кенг, шерпанжа оёқлари остига китоблар қўйилган ёзув столида янги очилган арман коньяги, пахта нусха тақсимчада юпқа қирқилган лимон турарди.

Султоновни кўриб, у жойидан қўзғалди, аммо турмади.

— Келинг.

— Сизни кўрмасам юрагим ёрилиб кетадигандек бўлди, келдим.

— Қўрқдингизми?— истеҳзо билан сўради Бурҳонов.

Султонов диванга ўтириб, шошмасдан кителининг қўйини чўнтагидан янги чуст дўпписини олди, уни ёйиб, тиззасига бир урди-да, силлиқ бошига бостириб кийди.

— Султонов унча-мунчага қўрқадиганлардан эмас, Козим Бурҳонович! Султоновни қўрқитадиган ҳали она-сининг қорнида! Яхши тракторчи эди. Герой қилмоқчи эдим...

— Нега эди дейсиз?— сўради Бурҳонов.

— Врач умуртқа суяги эзилиб кетибди. Тирик қол-саям, ишга ярамайди, деяпти,— деди «уф» тортиб Султонов.

Хонага оёқ учида юриб, бояги аёл, Бурҳоновнинг хотини кирди-да, ҳеч нарса демай, битта қадаҳ, пахта нуха тақсимчада қази қўйиб, яна оёқ учида чиқиб кетди.

— Олинг. Босади. — Бурҳонов қадаҳларга коньяк қўйди. Ичиб бўлишгач, лимон паррагини шима туриб сўради:— Оиласи нима деяпти?

— Жавр бўлди оиласига!— Бошини қимирлатди Султонов.— Олти бола. Тағин ҳаммаси қиз. Энг каттаси ўн еттида. Қузга бориб тўй қилмоқчи эди.— У ўзининг қадаҳига тўлдириб қўйди, оғзига олиб борди-ю, негадир кўнгли тортмай, стол устига қўйди.— Оиласи нима дерди? Ҳозир йиғи билан овора. Аммо...

— Нима аммо?

— Милиция ишни бузмаса бўлди. Кун бўйи балниса-да бўлиб, Маъмуржон билан гаплашолганим йўқ. Ҳайдарали бирга эди уминан. Лекин, ҳар ҳолда...

— Ҳайдарали ким?— уни бўлди Бурҳонов.

— Парткомим. Эсли бола.

— Бўлди, ганидим,— деди Бурҳонов ва тўлатилган қадаҳни Султоновга узатди.— Милицияни ўйламанг, Ҳайитбой ака. Маъмуржон билан ўзим гаплашиб қўяман.

— Гап чувалашмасин дейман-да.

Султонов шундай деб қадаҳдан бир ҳўплади-да, жойига қўйди.

Уни ташвишга солган нарса тракторчининг фожиасидан кўра, шу нарса атрофидаги гап-сўз эди. Албатта ҳар қандай фитна — оғир, одамни куйдиради, эзади, аммо фожиалар ҳақидаги гаплар бундан ҳам баттар куйдира-

ди, эзади. Султонов шундай ўйларди. Чунки одамлар ҳар хил, улар тарқатадиган гаплар ҳам ҳар хил. Биринчи галда айбни ҳамма раҳбарларга қўяди. Ҳар қандай раҳбардан айб топиш осон. Вақтида айтмаган, вақтида қилмаган!.. Ҳамма балога раҳбар балоғардон. Албатта ўша арзимас ерга тегилмаса бўларди. Уша ердан олиннадиган ҳосил колхозни осмонга кўтариб юбормасди. Лекин катта хўжалиқда тийиннинг ҳам аҳамияти бор. У ёқда шунча ер қолиб кетса, бу ёқда шунча ер қолиб кетса, хўжалиқ нима бўлади? Шу ният билан у Яхшивойга ҳайда деди. Тагин ёш-яланга, кечагина трактор минган болаларга айтгани йўқ. Колхознинг энг уста, энг илғор тракторчисига айтди. Султонов шундай ўйлар экан, ўзини овутаётганини фаҳмлади. Аслида эса, фожиадан бир кун олдин Яхшивой Эргашева, бригадирга нима дегани яхши эсида эди. Аввало уларни уришди.

— Қачон гапга кирасанлар сенлар?— деди у бригада ерларини айланиб юришганда.— Утган йилиям гапирган эдим, баҳордаям гапирдим шу жой бўш қолмасин деб. Эртагаёқ ҳайдалсин! Кечқурун келиб ўзим кўраман!

Бригадир бир нарса демоқчи бўлиб огиз жуфтлаган эди, жеркиб берди:

— Гап битта! Шундай етилиб ётибди бу ер. Камида элликтадан ҳосил оласанлар.

— Бу жойнинг ҳосили нима бўларди? Одам қўрқади, Ҳайитвой ака,— гапга аралашди Яхшивой.

— И-я! Яхшивой! Тилинг чиқиб қолбдими? Сени ким айтади старший механизатор деб, шу жойдан қўрқсанг?! Бер менга тракторингни! Ўзим ҳайдайман. Икки гектар-а? Икки гектар жой кўчада ётибдими?

Иккалови ҳам аниқ эшитган бу гапни. Эшитмаса, гира-ширада ўша ерни ҳайдашга тушармиди?! Бригадирдан унинг кўнгли тўқ эди. Ўзи ўстириб одам қилган. Мусавой. Яхшивой нима-ю, у нима? Бари бир. Иккаловининг оғзидан икки кунда ҳам икки огиз гап чиқмайди. Балиқнинг ўзи. Одамлар бекорга уни Муса соқов дейиш-

маган. Шунга қарамай, Султонов нотинч эди. Одам бамисоли бир тилсим. Қалитини бурасанг, сири очилади. Тегишли идораларда уни гапиртириб қўйишлари мумкин эди. Бирдан-бир чўчигани шу. Муса бўлган гапни айтиб қўйса, бечора раиснинг гапи билан ўлиб кетибди, деган овоза тарқарди. Султонов ана шу овозадан ташвишда эди. Бу эса обрўга тегади. Йигирма йилдан бери раислик қилиб, обрў йўқотиш нималигини у яхши биларди. Имида-жимиди жазоланса — майли (яхши бир ҳайфсан олишига кўзи етарди,) мажлис-пажлисга қўйиб юборишса борми, сариқ чақа ҳам ундан обрўли бўлиб қолади.

Султонов шу тахминлар ташвиши билан кеч бўлиб қолганига қарамай кўп йиллик суянчиги ва ҳамдарди Бурҳоновнинг уйига келган эди.

— Гап чувалмайди,— уни тинчитди Бурҳонов.— Ҳалиги... тракторчининг оиласини рози қилинг. Бола-чақасидан хабардор бўлиб туриг...

— Бўлмасам-чи!— ишонч билан деди Султонов.— Каттасини ўзим узатаман. Уқишга киритиб қўяман!

— Шуларни айтинг-да,— маслаҳат берди Бурҳонов.— Аммо бўш келманг. Бўш келсангиз, айби бор экан, деган гап чиқади.

— Отангизга раҳмат,— Султоновнинг кўнгли бир оз ёришди.

— Кейин бунчалик эзилманг,— гапида давом этди Бурҳонов.— Ҳар бир одамнинг ўз калласи бўлиши керак. Сиз шу жарликни чопинг депсиз, билиб чопсин-да. Агдарилгин, дебсизми унга. Ўзи ўйлаши керак. Албатта яхши иш бўлмади. Беш-олти йил энди докладдан докладга кўчиб юрамиз. Сиз ҳам, район ҳам. Ҳечқисс йўқ. Иш бўлган жойда, ташвиш ҳам бўлади.

Султонов шу ёққа келар экан, кўнгли таскин топадиган гапларни эшитишини биларди. Шунинг учун у ҳозир хурсанд бўлди ва айни пайтда дилидан ўкинч билан: «Нега энди Бурҳоновнинг ўзини биринчи қилишмади?»— деган гап ўтди.

Чин кўнгиладан у шундай бўлишини истаган ва конференцияни орзиқиб кутган эди. Сайлов маҳалида икки киши Усмоновга қарши овоз берди. Биттаси у эди. Иккинчи одам ким экан? Султонов беихтиёр Бурҳоновга қараб қўйди. У анчайин ҳорғин, қовоқлари шишган, ўзини бирмунча олдириб қўйгандек кўриниб кетди кўзига. «Бунинг ҳам дарди кучли.— Хаёлидан ўтказди Султонов.— Эзилмасинми? Ҳамма уни яқинда биринчи бўлади деб юрган эди. Нимада хато қилиб қўйди экан? Ишнинг кўзини биллади. Гапга уста. Билими ҳам жойида. Нимада хато қилди экан? Кимга ёқмади экан?» Шу жавоб топиши қийин бўлган саволлар хаёлидан ўтар экан, Бурҳоновга нисбатан меҳри товланиб кетди, нима биландир унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди ва эсига шофёри топиб келган гап келди.

— Миш-мишларни эшитдингизми?— деди дўпписини қўлига олиб.

— Йўқ, қандай миш-миш?

Султонов хонада ҳеч ким йўқлигини билса ҳам, атрофига қараб қўйди.

— Янгимиз шўхроққа ўхшайди.

— Ҳа?— гап ким ҳақида кетаётганини тушунди Бурҳонов.

— Меҳмонхонага ёш-ёш қизлар серқатнов бўлиб қолишганмиш.

— Йўғ-э?— ҳайрон бўлди Бурҳонов.

— Рост. Бугун биттаси куппа-кундузи райкомнинг машинасида келибди. Қўлида чемодан. Бир алламбалоси эмиш.

Бурҳонов кулиб юборди.

— Бу гапни менга айтдингиз, бошқа бировга айта кўрманг.

— Эсимни ебманми!— соддалик билан уни тушунмай деди Султонов.

— Ўша чемодани билан куппа-кундузи кириб келган қиз «Шарқ юлдузи»нинг агрономи, Ўртоқ Усмонов

йўлда кўриб қолиб, машиналарида олиб келибдилар.

— Йўғ-э?

— Омон бўлинг,— деди Бурҳонов киноя билан.— Сотиволди ака билан уришиб қолиб шаҳарга кетаётган экан. Шофёрингизга ким айтибди?

— Бир таниши.

— Товба! Одамлар ҳам қизиқ,— куйиниб гапирди Бурҳонов.— Чолни кўрса бувам дейишавераркан-да!..

— Мен ҳам ҳайрон бўлдим,— деди Султонов хатосини тузатишга интилиб. — Бир кун ишламасдан...

— Усмонов ундай одам эмас!— чўрт кесди уни Бурҳонов.— Шофёрингизни уришиб қўйинг, бундай тухмат гапларни тарқатмасин.

Султонов бошини эгди. Лекин Бурҳоновни «мишмиш» ўйлантириб қўйганини сезди, нимадан сезди, билмайди. Лекин аниқ сезди ва миясидан ялт этиб, иккинчиси ўзи, деган фикр ўтди. Нега бу қарорга келди — бўни ҳам билмайди. Бурҳоновнинг башарасидаги ҳар бир чиқиқ унга таниш бўлганидан, нимадир уни шу қарорга, шундай ўйга олиб келган эди. Ҳа, Усмоновга қарши овоз берган иккинчи одам ҳеч шубҳасиз у эди. Лекин нега атиги иккаловлари қарши бўлишди? Бурҳоновни очиқойдин истаганлар кўп эди. Масалан, Сотиволди ака Муҳаммадҷонов, водхоз... Озмиди, Бурҳоновнинг атрофида гирдикапалак бўлиб юрганлар!..

— Усмонов яхши одамдир,— анчадан сўнг яна гап бошлади Султонов.— Ёмон бўлса юборишармиди?! Лекин... Сиз бўлганингиз яхши эди. Районни беш панжонгиздек биласиз, одамларни ҳам...

Бурҳонов индамади.

— Аммо сайлов дуруст ўтди,— гапида давом этди Султонов.— Сизга юз пойиз, Алиевга юз пойиз овоз. Усмоновга атиги иккита қарши. Яхши ўтди сайлов. Умуман, конференция яхши ўтди. Исқандар Ғойибович хурсанд бўлиб кетдилар назаримда.

— Бизда конференциялар ўзи яхши ўтади,— деди Бурҳонов ўйчан кўзларини қоронғи деразага қадаб.— Фақат мен унга қарши овоз берганларга тушунмайман. Нима фойда орттиришади? Иккита овоз нимани ҳал қиларди? Жиндак кайфни бузади, холос. Одамнинг қандайлигини иш кўрсатади. Бир кун ҳам ишламаган одамга қарши овоз бериш — беъмънилик.

Султонов Бурҳоновнинг пухта одамлигини яхши биларди. Аммо бунчалик эҳтиёткорлигини энди кўриши эди. Шунинг учун нима дейшини билмай, соатига қаради. Вақт алламаҳал бўлиб қолган эди. У ўрнидан турди.

— Борай энди.

Бурҳонов қаршилиқ қилмади. Султоновнинг келиши унинг бузуқ кайфни баттар бузиб юборган эди. Ҳаммаси конференциядан бошланди. Бу мажлисга у катта умид боғлаган, уни орзиқиб кутган эди. Аммо у ўйлаганча бўлиб чиқмади. Райкомнинг олти йиллик иккинчи секретари иккинчилигича қолди. Икки кундан бери уни икки нарса қийнаб келарди. Биринчиси — нега у ўз жойида қолди, тўғрироғи, уни ўз жойида қолдиришди? «Юқориларда» унинг номзоди муҳокама қилинган ва унинг эшитишича, маъқулланган эди. Нега бирдан бундай ўзгариш юз берди? Искандар Ғойибовичнинг Усмоновни районга олиб келгани, Носир Пўлатовникида бўлишгани, кейин усиз беш-олтита хўжаликни айланишганини эшитганида юраги бир «шув» этиб кетган эди. Лекин мулоҳаза қилиб, ўзини тинчитган эди. Икки йилча ишлаган инструкторга бутун бир районни топшириш камдан-кам бўладиган воқеа эди. Одатда бундай одамлар районга юборилади-ю, лекин биринчи қилиб эмас. Унинг хаёлига Алиев келди. Носир Пўлатов билан биргаликда ўзи уни мактаб директорлигидан идеология секретарлигига ўтган конференцияда кўтаришган эди. Ёш, серғайрат, бунинг устига адабиётчи. Районнинг маданий-оқартув, сиёсий ишларини яхши йўлга қўйиб юборади, деб ўйлашган эди. Алиев иш-

га астойдил киришди. Биринчи йили анча-мунча ишлар қилди: бадний ҳаваскорликни йўлга қўйди, сиёсий ўқув тартибга тушди, қишлоқлардаги кинотеатрлар тузук ишлай бошлади. Пўлатов бўшагач, унинг ишидан ҳам путур кетди. Бурҳонов шуни ўйлади. Обком ҳойнаҳой Усмоновни шу ўрнига мўлжаллаётган бўлса керак, деб тахмин қилди. Райнжроком раиси Содиқов ҳам дилидан ўтди. Кейинги пайтларда у анча касалманд бўлиб қолган эди. Обком албатта буни билади. Балки шунинг ўрнигадир?— мулоҳаза қилди Бурҳонов ва конференциягача дилининг бир чети ғаш бўлса ҳам, бепарвороқ юрди. Конференция ва актив йиғилиши унинг руҳини тушириб юборди. Нега уни жойида қолдиришди? Нима хато қилиб қўйди? Уни ким кундан бери қийнаб келаётган иккинчи нарса ана шу эди. Хатоси нимада? Аммо у қанча ўйламасин, ўйининг тагига етолмади. Носир Пўлатович кетганидан бери ўтган саккиз ой ичида район барча масалада, у ўйлаган масалаларда, юқори идораларни қийнаб қўйгани йўқ. Пахта дуруст бўлди. План ҳам, мажбурият ҳам бажарилди. Чорвачилик ривожланса ривожландики, орқага кетгани йўқ. Қурилиш ёмон эмас, қурилишларнинг даражаси, сонини ҳисобга олганда, бошқа районлардан қолишмайди. Албатта, камчиликлар йўқ эмас, аммо уларнинг кўпчилиги илгаридан давом этиб келаётган кўп йиллик камчиликлар, Бурҳоновнинг бевосита уларга алоқаси йўқ. Алюқаси бор, лекин шахсан жавобгар эмас. У қайта-қайта саккиз ой ичида обком ва шахсан Ғойибов берган топшириқларни эслаб чиқди. Ҳаммаси бажарилган эди уларнинг. Нимада хато қилди? Нимани эпловмади? У шундай ўйлар экан, Ғойибовдан, обком апартидагилардан ранжиди. «Ана одамнинг қадрини,— ўксинди у.— Елкангнинг яғирин чиққунча тиним билмай ишласанг, ўйни, дамини билмасанг-да, сени кўришмасан!.. Сен билан ҳисоблашишмасан!.. Кечагина бурнини тортиб юрган болани тепангга қўйиб қўйишсан?!.»

У Усмоновни биринчи кўрншидаёқ ёқтирмай қолган

эди. Келишган, қора кўз, қора қош, ёш бўлишига қарамай, сочларига оқ оралаб, бусиз ҳам жиддий қиёфасига жиддийлик, савлат бағишлаган Усмонов унга ёшлигини эслатган эди. У ҳам йигирма йил бурун худди шундай, қора қош, қора кўз, чакка сочларига жиндек оқ тушган, келишган йигит эди. Олий партия мактабини битириб келиб, обкомда бирданига бўлим бошлиғи бўлиб ишлаб бошлади. Йил ўтмай, уни Шодлик районига юборишди. Иккинчи қилиб. Яхши ишлади. Эл оғзига тушди. Ушанда у биринчи бўлиб ишлашни хаёлига ҳам келтиргани йўқ эди. Бу орзу кейинчалик пайдо бўлди. Бирдан, кутилмаганда пайдо бўлди. Пайдо бўлди-ю, руҳини кўтармади. У ҳали ёшлигини, вақти келиб албатта уни бирон районга биринчи секретарь қилиб юборишларини биларди. Ҳар ҳолда шундай бўлишига ишонарди. Йиллар ўтди. Уни бир қанча районларга юборишди. Аммо иккинчи секретарликдан кўтарилмади. Уни унутишмаган эди, уни билишарди, ҳатто у ўйлагандан ҳам яхши билишарди. Узоқ йиллар ўрганишган эди. Унинг савиясини ҳам, билимини ҳам, имкониятларини ҳам. Шунинг учун унга тегишмасди, мустақиллик беришни лозим топишмасди. Охирги марта, Усмонов номзодида тўхталишдан олдин обком раҳбарлари бу масалага қайтишган, чуқур ва узоқ мулоҳазадан сўнг, кўпчилик уни рад этган эди. Бундан у албатта беҳабар эди. У ўзидан жиддий бир хато тополмай, яна Усмоновга қайтди. Унга рашки келди. Уни, гарчи ўз ихтиёри билан бўлмаса ҳам тайёрга айёрликда айблади ва беихтиёр Султонов айтган «миш-миш» эсига тушди. Султонов ҳақ эди. «Миш-миш» уни қизиқтириб қўйган эди. Узоқ йиллик тажрибадан у бир нарсани яхши биларди. Раҳбар одам, айниқса, партия ходими ўз ишида камчиликларга йўл қўйиши мумкин, бу камчиликлар, хатолар кечирилар ҳам. Аммо уч нарсада уни ҳеч ким аямасди, кечирмасди. Биринчиси ичкилик, иккинчиси порахўрлик, учинчиси хотинбозлик... Усмонов ҳали иш бошламасидан шулардан бирига — қиёфасига мос келадиганига

ишониш мумкин бўладиганига илинган эди. Миш-миш керакли йўлга солинса, у анчагина ташвиш тортиши мумкин эди.

Миясига ялт этиб келган фикрдан равшан тортиб, Бурҳонов ёзув столи ёнига ўтирди-да, қўлига доим ишла-тадиган қизил сиёҳли авторучкасини олди. Аммо айниди, ручкасини қўйиб, қора қалам олди. Шу пайт ташқарида хўроз қичқирди. Бурҳонов деразадан қаради. Ҳали тун, дераза қора духоба тортилгандек қоронғи эди. Хўроз яна қичқирди. Бу гал бўғилиб, узоқ қичқирди.

— Ҳали эрта...— деди ўзича Бурҳонов.— Ҳали эрта!..

У шундай деб қўлидаги қаламни оппоқ қоғоз устига шарақ этиб ташлади.

VII

Усмонов меҳмонхонадан чиқаётганда эшик олдида ўтирган қоровул чолдан бошқа ҳеч ким йўқ, ҳали бар-вақт эди. Осмон тиниқ, бир парча булут ҳам кўринмасди. Асфальт кўчани тарақлатиб, тойбеда ортган икки отли арава ўтиб кетди. Усмонов муздек ҳаводан шимириб, райком томон йўл олди. Унинг бугунги ишлари ҳам деяр-ли кўзда тутилмаган ишлар эди. Лекин у бари бир план тузиб олади ва уни бажаришга ҳаракат қилади. Биринчи қиладиган иши — агроном қизни колхозга қайтариш эди. Ўзи олиб боради уни. Баҳонада колхоз билан танишади. Энди унинг ҳаёти шундай — бир иш иккинчисига уланиб кетаверади, бир ишдан иккинчиси чиқаверади. Муҳими, Искандар Ғойибович айтганидек, зарурини ажратиб олиш ва иложи борича одамларнинг ўзига мустақиллик бериш.

Райком биноси олдида кимдир чордана қуриб ўтирар-ди. Афтидан анча бўлган шекилли келганига, телпагининг қулоқларини тушириб, энгагидан боғлаб олган, ик-кала қўли қора чопонининг енгларига суқуғлиқ. Қалин

чинор шохлари орасидан тушиб турган қуёш нурларидан зинада алланарсалар ярақлаб турарди. Усмонов ҳайрон бўлиб, райком биносига яқинлашганда, бу ялтироқ нарсалар турли-туман тақинчоқлар эканини кўрди. Чордана қуриб ўтирган одам эса кекса чол эди.

— Ассалому алайкум, ота.

Чол эринибгина бошини қимирлатди, лекин унга қарамади.

— Булар нима, ота?

— Кўриб турибсан-ку, ўғлим, сўраб нима қиласан?— пўнғиллади чол.

— Сотиладими?— Усмонов бутун диққати тақинчоқларда бўлгани учун чолнинг гапларига эътибор бермади.

Тақинчоқлар чиндан ҳам антиқа эди. Қўнғиз, ўргимчак нусха тўгнағичлар, капалак сурат тилларанг тароқ, оқ, қизил, зангори кўзли турли шакллардаги узуклар, думини найза қилиб, заҳрини сочишга тайёр турган илон билагузук ва Усмонов кўрмаган, билмаган кумуш, жез, тилларанг аллақандай буюмлар...

— Сотиладими, деяпман,— Усмонов илон билагузукни қўлига олиб кўраркан, қайтадан сўради.

— Сотгани бозор бор, ука,— пўнғиллади яна чол. — Бор, йўлингдан қолма. Мани ишим бор.

— Менга айтинг, балки ёрдамим тегар?— деди Усмонов ҳамон билагузукдан кўзини узолмай.

Чол унга ўгирилди-да, оёғидан бошигача синчиклаб қараб чиқди.

— Тузукми?

— Тузук бўлганда қандай! Жуда чиройли!— деди Усмонов кўзлари чақнаб. Тақинчоқлар унга қадим ўтмишни, Далварзин тепа археологик қазилмаларини эслатган эди.— Қимники булар? Қаердан топдингиз?

— Топдингиз?— ҳайрон бўлди чол.— Узимники! Узим ясаганман ҳаммасини.

— Заргармисиз?— сўради Усмонов.

— Заргарман. Отамам заргар бўлган. Отамини отаси-ям. Отамам, бувамам бирёғи Қарши, бирёғи Туркистонга донги кетган усталар эди. Дарднсари ман чиқдим. Бурҳоновни кутиб ўтирибман...

— Нега?

Чол ёш йигитлардек сапчиб ўрнидан турди.

— Испикулонмишман! Эшитдингми, испикулон! Ман, Мамашариф заргар қарганимда испикулон бўб қолибман! Обихис келиб уйимни печатлаб кетди кеча. Молмулкимни мусодара қилиб, ўзимни райондан ҳайдашармиш. Бурҳонов шунақа буйруқ берибди. Ҳов, ука! Ҳали мани ҳайдайдиган туғилгани йўқ. Мани Бурҳонов, обихис билмаса, Маскоп биледи. Мана!

Чол қўйнидан юпқа бир тугунни олиб, қалтироқ қўллари билан уни ечди. Қандайдир титилиб кетган хатлар, машинкада ёзилган қоғозлар орасидан эски бир газета парчасини олиб, Усмоновга узатди.

— Уқи! Маскопдан кеп-кетган эди бир аёл. Уша ёзган. Кейин ўз қўли билан манга юборган!..

Газета парчаси «Советская культура»нинг кичкина бир устунни эди. «Народный умелец» деб сарлавҳа қўйилган хабарда халқ ичидан чиққан моҳир заргар Мамашариф ота Қодиров ясаган зеб-зийнат асбоблари мақталган, бу асбоблар ҳар қандай санъат музейини безаши мумкинлиги айтилган эди.

— Тошкандаям билишади мани. Тамарахонумни эшитганмисан? Уша ўзи келиб тиллақош ясаттириб кетди. Тиливизорда ўйнади ўшани тақиб. Шундоғ одамлага керайман-у, ўзим туғилиб ўсган Бодомсойга керай бўмай қолдимми энди?

— Тинчланинг, ота,— юпатди уни Усмонов.— Сизни ҳеч ким ҳайдамайди. Қани, юринг.

— Қаёққа? Ман Бурҳоновни кўрмасам бўмайди.

— Кўрасиз. Ҳозир келади у киши. Йигиштиринг нарсаларингизни.

Усмонов шундай деб, тақинчоқларни ўзи ўрай бошла-

ди. У ниҳоятда катта бойлик ва баҳосиз санъат устидан чиқиб қолганидан хурсанд эди. Агар шароит яратиб берилса, бу қўли гул одам ажойиб ишлар қилиши мумкин.

— Шогирдлардан борми?— сўради Усмонов кабинетига кўтарилишар экан.

— Бор. Кампирим!— чолнинг овозида дард эшитилди.— Шогирд дейсан, мани ўзимни йўқ қилишмоқчи-ку, шогирд қайда?! Қани энди шогирд бўлса! Мани неччи кунлигим қолди — худо билади. Ўзимминан кўмилиб кетадиганга ўхшайди ҳунарим. Бир неча марта ижроқумга бордим, райсабизга бордим.

— Сабезга нега бордингиз?

— Қаёққа борай? Мелисагами?!— яна зарда билан гапирди чол.— Содиқов, ота, ман бунақа нарсаларни туншунмайман, ўртоқ Бурҳоновга бир учранг, деди охири марта. Хўп дедим. Уч-тўрт қатнаб тутдим. Тутдим-у, ба-лога қолдим. Мани индамай эшитиб, тилпон қилди. Бу қандоғ гап, деди. Районда, шундай биқинизда тиллафуруш чиқиб қопди, билмайсиз, деди. Тилпонни қўйиб, боринг деди, сизминан шуғулланишади, деди. Кетдим, ҳа энди, бир гап бўларкан деб. Эртасига билсам, милисага тилпон қилганакан Бурҳонов. Уйни ағдар-тўнтар қилиб юборишди. Ҳой-ҳой деганимизча қолавердик чол-кампир. Бор темир-терсакларни олиб кетишди тиллами деб. Тилла бўлса нима қипти? Тилладанам кўп нарсала ясайман. Тамарахонимга ўз тилласидан шунақанги зирак ясаб берганманки, ҳалиги Маскоплик аёл кўриб, қойил қолиб кетти. Тамарахонумам хурсанд бўлди. Юз сўм ошиқча бериб кетди. Кампиримгаям, ўзимгаям махси-калиш қилиб олдим. Мана, ҳалиям кийиб юрибман. Ҳали обкелиб беришмади ўша темир-терсаклани. Ичида яхши туморла, тиллақошла бор эди қизла тақадиган. Конписк... конпискаса қилишармиш. Сенлани ўзийни шунақа қиламан дедим.

Усмонов кабинетига кириб Содиқовнинг телефонини терди.

— Қудраг Саидович? Салом. Усмоновман. Сиз заргар қария Мамашариф ота Қодиров иши билан танишмисиз? Спекулянт? Текширилганми? Сиздан илтимос. Бобойга тегилмасин. Уйда устахонасини печатлаб кетишибди. Очдириб беринг. Лаббай? Козим Бурҳонович? У киши билан ўзим гаплашман. Англашилмовчилик бўлибди. Ўз ҳолига солиб қўйилса, албатта савдогарчилик қилади-да. Яшаш керак-ку?! Мамашариф ота ҳозир олдингизга бордилар. Хўп. Кейин нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрамиз. Ҳа, айтгандай... баъзи нарсаларини олиб кетишган экан. Қайтариб беришсин. Жавобгарлигини мен бўйнимга оламан. Келишдик.

— Уғлим, кимсан... кимсиз?— кўзлари ёшланиб сўради чол.

— Шу ерда ишлайман,— Усмонов отага жилмайиб қаради.— Сиздан илтимос, ота. Шогирд топинг. Битта-мас. Бешта, ўнта. Ҳунарингизни ёшлар ҳам ўргансин.

— Топаман! Шунақанги шогирдла тайёрлайки, манданам ўтиб кетишсин!

Чол ўзида йўқ хурсанд эди.

— Ҳозир ижроқумга боринг. Уртоқ Содиқовга кириг.

— Хўп бўлади, уғлим. Умрингиздан барака топинг!

— Хайр, ота.

Чол шошиб эшикка йўл олди. Аммо кабинетдан чиқаётиб, тўхтади.

— Уғлим!.. Бу Бурҳонов кейин тўполон қилмасмикан?

— У кишига ўзим айтиб қўяман. Тинч ишлайверинг.

Чол яна бир бор қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Коридорда оёқ товушлари, йўтал, кулги эшитилди. Райкомда иш куни бошланган эди. Биринчи бўлиб, кабинетга Малоҳат кирди.

— Салом, Дамир Усмонович! Чой қилиб берайми?

Усмонов ҳеч нарса тотинмаган эди. Шунинг учун сезгир қизнинг таклифига рози бўлди.

— Кейин мени «Шарқ юлдузи» билан уланг.

— Хўп бўлади.

Малоҳат чиқиб кетаётганида, Усмонов уни тўхтатди.

— Малоҳатхон. Уртоқларга айтинг. Ҳар куни эрталаб менга об-ҳаво маълумоти билан район газетасини беришин. «Олга»ми?

— Ҳа.— Малоҳат қизариб бошини эгди.— Об-ҳаво маълумоти вақтида келади. Узим олиб кйриб бераман. Лекин... газета ҳар доим ҳам эрталаб чиқмайди. Баъзан тушга яқин чиқади. Бугун ҳам кеч чиқса керак.

— Нега?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Козим Бурҳонович вақtlари бўлмай, жуда кеч кўриб бердилар материалларни.

— Козим Бурҳонович газета материалларини кўриб чиқадиларми?— баттар ҳайрон бўлди Усмонов.

— Ҳа. Ҳар доим. Кўриб, қўл қўйиб берадилар. Шундан кейин типографияга элтиб беришади. Баҳордан... Март ойидан бери шунақа.

— Нега?

— Саккизинчи март сонида катта сиёсий хато кетиб қолган газетада.

— Қандай хато?

Малоҳат енгил йўталиб олди-да, худди ёддан шеър ўқигандек, овозини балаид қилиб гапира кетди:

— Халқаро хотин-қизлар байрами куни «Олга» газетаси ўзининг сиёсий кўрлигини кўрсатиб, район хотин-қизларининг фидокорона меҳнатлари билан жаҳон хотин-қизлари ҳаракатига қўшаётган ҳиссалари ҳақида ажойиб, жонли лавҳалар, очерклар, хабарлар бериш ўрнига айрим хотин-қизларни танқид қилиб, фельетон босган. Фельетон муҳокама қилиниб, нотўғри топилди. Унинг автори, газета редакторига нисбатан жиддий чоралар кўрилди.

«Райкомнинг қароридан бўлса керак бу гаплар»— фараз қилди Усмонов секретарь қизни эшитаркан.

— Узингиз ўқиганмисиз ўша фельетонни?

— Бўлмасам-чи! Жуда яхши фельетон эди!— Малоҳат «вой» деб оғзини қўллари билан беркитди.

Усмонов кулиб юборди.

— Хўш, нимаси яхши, нима ҳақда? Гапираверинг, кўркманг.

— Кечирасиз, Дамир Усмонович, мен... фельетоннинг тилини айтувдим яхши деб. Материалнинг ўзинимас.

— Мен ҳам шундай тушундим, — уни тинчитди Усмонов. — Хўш, гапиринг.

— Фельетон катта, бир бет эди. Ясан-тусанга берилган, ҳеч қаерда ишламайдиган хотинлар танқид қилинган эди унда.

— Райондаги хотин-қизларми?

— Ҳа, ҳаммаси тагин фамилияси билан. Кўпроқ.. раҳбарларнинг хотинлари.. қизлари.. Вой, ўшанда росаям тўполон бўлиб кетди, Дамир Усмонович. Ҳамма газета қидирган!.. Газета йўқ!.. Бир соатда тарқалиб кетган газета. Козим Бурҳоновичнинг шунақанги жаҳллари чиқди, шунақанги хафа бўлдилар!.. Ўша кунёқ бюро чақириб, редакторни бўшатиб юбормоқчи эдилар, йўқ, строгий виговор билан қолдиришди.

— Ким ёзган фельетонни?

— Газета ходими. Шеърлар, ҳикоялар ҳам ёзиб юради. Мирҳайдар Барат. Ёш ҳали. Заочний ўқийди Тошкентдаги пединститутда. Жудаям билагон йигит. Бюрога уни ҳам чақирдишди. Бу ёққа чиқиб, бари бир тўғри ёзганман, дейди. Ўшандан бери биттаям фельетон чиққан йўқ газетада. Мен бораверайми?

— Боринг.

Усмонов ўйланиб қолди. Муслим аканинг газета ҳақидаги гаплари эсига тушди. «Шуғулланиш керак экан, — дея дилидан ўтказди у. — Зудлик билан, шу кунлардаёқ, Райкомнинг эса газетанинг ҳар бир материали билан танишиб чиқишини бекор қилиш керак. Акс ҳолда редакциянинг нима ҳожати бор? Райком газета тематик плани билан танишиши, бюро тасдиғидан ўтказиб, унинг бажарилишини текшириб бориши керак. Баъзи бош мақола-ларни кўриб бериш мумкин, ҳамма материалларни эмас».

У Бурҳоновнинг қаттиққўл, сержаҳл одамлигини эшитган эди. Исқандар Ғойибович билан Носир Пулатов ҳам буни айтишган, уни огоҳлантиришган эди. Носир Пулатов унинг Бодомсойга келишини билмаса ҳам, обком инструктори сифатида Бурҳонов характериға оид нарсаларни билиб қўйганингиз яхши, деган эди. Бу одам билан разведкаға бориш хавфли, мен бормас эдим, деди ҳазил аралаш. «Наҳотки ишлашолмасак?— ўйлади Усмонов.— Дастлабки кунларданоқ иккита масалада тўқнаш келяминз. Кейин нима бўлар экан?»

Телефон жиринглади. Трубкадан Сотиволди Полвоновнинг овози эштилди.

— Саломалайкум, ўртоқ Усмонов. Эшитаман.

Усмоновға машҳур колхоз раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, кекса пахтакорнинг овози дағалроқ, совуқроқ туюлди. Гап нимадалигини у фаҳмлади. Шунинг учун иложи борича юмшоқ, унинг обрўйини ўрниға қўйиб, гаплашишға қарор қилди.

— Қалайсиз, Сотиволди ака? Табриклайман, шудгорни тугатибсиз!

— Раҳмат.

— Бир сизни кўрмоқчи эдим. Аммо кеча имконият бўлмади. Борсам, халал бермайманми бугун?

— Бемалол. Қачон?

Усмонов соатига қаради.

— Бир соатдан кейин.

— Бўпти. Қутаман.

Сотиволди ака трубкани қўйди. Ҳа, бу одамлар билан ишлаш осон эмас эди. Улар айтганларини қилишға ўрганиб қолишган. Усмонов қисқа вақт ичида Бодомсойда «кўп йиллик раҳбарлар», «машҳур»ларнинг ҳақ-ҳуқуқи баланд, алоҳида бир тоифадек эканликларини сизди. Зехнли одамға ҳатто партконференцияда буни пайқаш қийин эмас эди. Улар доим бирға эдилар, бирға овқатланишарди, бирға дам олишарди, ҳатто президиумда ҳам ёнма-ён ўтиришарди. Ҳеч шубҳасиз, Қозим Бурҳоно-

вич улар билан бирга эди. Қолганлар, ўрта колхозлар, деярли ҳамма совхозларнинг раҳбарлари алоҳида эдилар. Ешлар айниқса четда эди. Улар ўзларини худди бегонадек ҳис қилишар, иложи борича тезроқ ўз уйларига кетишга ошиқардилар. Икромов номидаги совхознинг директори ёши Усмоновга тенг келадиган қорачадан қолган йигит Жўра Муқимов эса конференция давомида соатидан кўз узмади. Конференция тугаши билан эшикка отилди. Искандар Ғойибович уни чақирмаганда, ўша заҳотиёқ совхозига жўнаб қолиши турган гап эди. Усмонов у ҳақда эшитган эди. Институтни тамомлаб, Бодомсойга келганда, уни шу совхозга агроном қилиб жўнатишган. Ил ўтмай, ўзи бир қолоқ бригадани сўраб олган. Қисқа вақт ичида номи бутун областга тарқалди. Қирқ беш центнергача кўтарди ҳосилдорликни ўз бригадасида. Носир Пўлатов унинг ёшлиги, истиқболи борлигини назарда тутиб, райкомга инструктор қилиб олди. Икки йилча ишлади райкомда. Яхши ишлади, лекин Пўлатовнинг зўри билан ишлади. Иложи борича идорада ўтирмас, бирон баҳона топиб далага жўнар, ҳафталаб олис колхозларда, бригадаларда қолиб кетарди. Лекин қаерга бормасин, ўзидан бир яхши из қолдириб қайтарди. Пўлатов уни бўлим бошлиғи қилмоқчи, кейинчалик секретарликка ҳам тавсия этмоқчи эди. Оёғини тираб туриб олди. Истаган колхоз ё совхозларингга жўнатишлар, менинг жойим ўша ёқда, деди. Уша кезлари Икромов номидаги совхоз директори кандидатлик диссертациясини ёқлаб, илмий ишга ўтиб кетиш ниятида юрган эди. Пўлатов унга рухсат бермаётган эди. Министрлик аралашгач, Пўлатов кўнди ва директорликка Жўра Муқимовни тавсия этди. Уч йилдан бери Муқимов совхозга раҳбарлик қилиб келарди. Аммо номи чиқмасди. Илгари газеталар саҳифаларидан тушмайдиган совхоз анча жимиб қолган эди. Ҳамма кўрсаткичлар бўйича планни бажарар, лекин катта бир силжиш йўқ эди. Унинг баъзи бир ишлари ҳақида фалати гаплар ҳам юрарди.

Шуларнинг ҳаммасидан хабардор бўлган Искандар Ғойибович у билан гаплашишни юрагига тугиб қўйган, конференция тугаши билан эшикка отилганини кўриб, өзгина ранжиган ҳам эди.

— Ҳа, мунча шошилмасанг уйга?— сўради уни қўлтигидан олиб.

Муқимов уялинқираб жилмайди:

— Уйгамас, фермага боришим керак эди.

Искандар Ғойибович «фермага» дейиши билан унинг ҳақида юрган ғалати гаплардан бирини эслади.

— Ҳар қаердан от сотиб олаётган эмишсан, нима, совхозни ўзгартирмоқчимисан? Одамларингни Ростовда кўришибди. От чоптириб юришганмиш кўчада.

— Ўзбекларам эски чавандоз. От минншса ёмонми? Тагин яхши отларни, қорабайир, будённий, ахалтекинларни?..— ҳазиллашди Муқимов.

— Шунинг учун ҳам от сотиб оляпман дегин ҳар қаёқдан? Қанчага борди ҳозир?

— Кўп эмас. Унта бўлди. Лекин бутун республикага мақтанса бўладиган отлар!

— Бу яхши. Ниятинг нима? Тушунтир.

— Хўп. Республикада бир қанча от спорти мактаблари бор. Областдаям битта бор. Шундайми?

— Хўш?

— Киностудия, телестудиялар бор. Шундайми?

Искандар Ғойибович ҳа, деб бошини қимирлатди, лекин Муқимовнинг гапини нимага олиб келаётганини англамади. Студияларни, спорт мактабларини совхозга нима алоқаси бор?

— Биттаям кино йўқки, унда от қатнашмасин. Жуда бўлмаса босмачиларнинг тагида от бўлади. Босмачилар қатнашмаган кино, ўзингиз биласиз, деярли йўқ. Ҳар йили камида шунақа битта фильм чиқади. Шундайми?

— Хўш? Буни сенга нима алоқаси бор?

— Бевосита алоқаси бор,— ишонч билан жавоб қилди Муқимов.— Шу киноларнинг ҳаммасига, спорт мак-

табларига яхши отлар керак. Яхши отлар кам. Етишмайди. Мен етиштириб бермоқчиман. Ҳисоблаб чиқдик, у йилда бутун харажатлар ўзини оқлаб, тенг барабар фойда келтирар экан. Яна бир ниятим бор. Қимизчилик фирмаси тузмоқчиман. Бутун районга, областгаям қимиз етиштириб берамиз. Буям фойда. Тўғри эмасми?

Искандар Ғойибович жавоб бермади. У ўйланиб қолган эди. Қани энди ҳамма хўжалик раҳбарлари ана шундай ташаббус билан ишлашса?! Пулни пулга чақишса! Осмондаги юлдузни уриб туширишмасин, оёқларини ўлчаб босишса, бўлди. Шунинг ўзида ҳам миллион-миллион халқ пули тежаларди.

— Райком биладими?— сўради Искандар Ғойибович.

— Райком... Уртоқ Бурҳонов фақат планли ишларни ёқтирадилар...— Муқимовнинг овозида ўкинч бор эди.— Энди қайдам?.. Янги секретарь...

Муқимов гапини давом эттирмади. Искандар Ғойибович хайрлашгани қўл чўзар экан, унга маслаҳат берди:

— Усмоновга айтиб бер. Мен билан гаплашганигни ҳам.

Муқимов миннатдор оҳангда хайрлашди. Искандар Ғойибович Усмоновга шу суҳбатни гапириб берган, Муқимовга ўхшаганларни рағбатлантиришни айтган эди. Усмонов энг аввало шуларга таяниши, шулар орқали режаларини амалга ошириши маъқул эди. Ўзини «тутиб» олгач, баъзи ишларни йўлга қўйгач, «машҳур»лар ҳам унга қўшилишлари турган гап. Биттасини тўғри йўлга тушириб олса, бўлди, қолганлари албатта унга эргашдилар. Муқимов билан бир учрашиш керак, уни режалари билан танишиш керак. У шуни ўйлаб, ўрнидан турганида, Бурҳонов кириб келди.

— Кетаётганмидингиз?— у Усмоновга қўл бериб, сўради.

— «Шарқ юлдузи»га бориб келмоқчиман,— Усмонов жойига ўтириб, рўпарасидаги креслони кўрсатди.— Утиринг.

Бурҳонов ўтирар экан, истехзо билан кулди.

— Агроном қиз шикоят қилдимиз?

Усмонов ялт этиб унга қаради. «Бу одам беҳабар иш бўлса ўхшайди районда, — хаёлидан ўтди яшин тезлигида. — Балки раис айтгандир?» Аммо сўрашни лозим топмади.

— Ҳа. Яраштириб қўймоқчиман. Анча билимдон агрономга ўхшайди. Бунақалар районда қанча кўп бўлса, шунча яхши.

— Тўғри, — қўшилди унга Бурҳонов. — Ўтган йили шу масалада Госпланга мурожаат қилган эдик. Агрономлар ҳам керак, зоотехниклар ҳам. Қурувчилар етишмайдилар. Инженерлар. Лекин... — Бурҳоновнинг буғдойранг, текис юзи ташвишли тус олди. — Мени тўғри тушунинг, бекор қиялсиз шу ишни...

— Нега?

— Сотиволди ака ўз сўзидан қайтадиган одам эмас. Уялиб қолишингизни истамасдим.

Усмонов иккиланиб қолди. Чиндан ҳам шундай бўлса-чи? Дарров гап тарқайди районда: «Янги секретарь сўзини ўтказолмабди!» Хўш, нима бўпти тарқаса? Ишда нималар бўлмайди! Кейин, чумчуқдан қўрққан одам тариқ экмайди.

— Майли, — деди Усмонов шу фикрга келиб. — Борайчи. Агар раис ҳақ бўлса, агрономга бошқа бир иш топиб берармиз. Сиздан бир илтимос, Козим Бурҳонович...

— Хўш? — Бурҳонов бошини кўтарди.

— «Максим Горький»даги фожиа изсиз қолмаслиги керак. Навбатдаги бюрога шунини алоҳида масала қилиб киритамиз. Шунини сиз тайёрласангиз...

— Ҳа, бу фожиа яхши бўлмади. Врачлар уни энди яримта бўлиб қолади, дейишяпти. — Бурҳоновнинг юзида яна ташвиш излари пайдо бўлди. У катта бошини лиқиллатиб, столга кўзларини тикди. — Гап-сўз майли-ку, бечоранинг оиласига қийин бўлди. Олти қизи бор экан. Ҳаммаси ёш тагин... Мен Ҳайитбой акага айтдим, ёрдам бе-

риб туради оиласига. У кишининг ўзи ҳам эзилиб юрибди. Мен ҳам шу фикрдаман, Дамир Усмонович. Бюрога қўйиш керак, токи ҳаммага ўрнак бўлсин, ҳамма бир ҳушёр тортиб қўйсин.

— Бу, масаланинг бир томони. Иккинчидан, айбдорларни қаттиқ жазолаш керак. Бўлмаса гап гаплигича қолиб кетади.

Бурҳонов бошини кўтарди.

— Билишимча, бу оддий бахтсиз ҳодиса, Дамир Усмонович. Қандай айбдорлар бўлиши мумкин? Огоҳлантиришимиз мумкин, қандайдир чоралар кўришимиз мумкин, ҳатто зарур. Лекин жазолаб бўлмайди, ҳаққимиз йўқ. Мени тўғри тушунинг...

— Юридик жиҳатдан балки шундайдир, — рози бўлди Усмонов негадир жаҳли чиқаётганини сезиб. — Аммо виждонан айбдорлар бор. Битгаси буюрган, иккинчиси индамай қўлини қовуштириб турган, гарчи ўша жойни ҳайдаш хавфлилигини билса ҳам! Хўп, бу масалани бюро ҳал қилади. — Усмонов гап тамом дегандек ўрнидан турди. Бошини орқасига ташлаб индамай чиқиб кетаётган Бурҳонов билан ёнма-ён эшикка етганда тўхтади. — Айтгандек, районимизда ажойиб уста бор экан. Заргар. У билан танишиб қолдим. Қўли гул одам. Унинг нарсалари билан ҳар қандай музей фахрланса бўлади. Қудрат Саидовичга айтдим. Ердам беради. Сиз кўрганмисиз унинг нарсаларини?..

— Эшитганман. Лекин...

— Бир кўринг! — маслаҳат берди Усмонов чин кўнгилдан. — Қойил қоласиз! Келинойимларга кўрсатинг! Мен ҳам бир нарса олмоқчиман.

Бурҳонов индамай, уни ўтказиб юборди ва қабулхонанинг ўнг томонидаги кабинетига кириб, юмшоқ креслога ўзини оҳиста ташлади. Унинг кайфияти бузилган эди. Усмонов иккала маслаҳатини ҳам инobatга олмади. Биринчисида, албатта қулоқ солмай, хато қилди. Полвоновни қайириш осон эмас. «Максим Горький»даги ҳодисада

бўлса, у ҳақ. Айбдор бор. Айбдор очиқ кўриниб турибди. Нега ўзим айтмадим шунини? Унинг айтишини кутдим. Бурҳонов шундай ўйлаб ўзидан ранжиди. Уни ранжитган яна бир нарса Усмонов кеча тайинлаган навбатчилик эди. Наҳотки шу арзимаган нарса унинг хаёлига келмади? Унинг ўзи ҳам шу навбатчиликни аллақачон жорий қилиши мумкин эди-ку?!

Бурҳонов сигарет олиб чекди. Оғзидан ҳалқа-ҳалқа бўлиб чиққан кулранг тутунга тикилар экан, яна ўзидан жаҳли чиқди. «Бошланди,— деди ичида у.— Лекин... бузқнинг югургани сомонхонагача. Бурҳонов осонликча бўйин эгадиганлардан эма!»

У нимадир эсига тушиб, шахдам ўрнидан турди-да, столини айланиб ўтиб, селектор тугмасини босди:

— Малоҳат, Султоновни топ. Ернинг тагида бўлса ҳам.

VIII

Усмонов зинадан тушар экан, заргар чолни ўйларди. «Пугаченковага кўрсатиш керак унинг нарсаларини,— ўзича қарор қилди у.— Далварзин тепада топилган тақинчоқлардан қолишмайди. Албатта булар янги. Қандайдир ҳозирги давр аломатлари ҳам бор. Лекин бари бир қадимийлик нафаси сезилиб турибди. Афтидан одамлар ҳали билншмайди яхши. Фақат Тамарахонум, Мукаррама Турғунбоевалар тушунишибди. Ҳафизага биронтасини олиш керак. Айниқса, илон сурат билагузукни».

У шундай хаёл билан райком биносидан чиқди. Зинапоя ёнидаги скамейкада агроном қиз билан райком шофёри уни кутиб ўтиришарди.

— Салом,— сўрашди улар билан Усмонов.— Хўш, Холидахон, қалай ётиб турдингиз? Кетдикми?

— Кетдик,— деди уялинқираб Холида.— Дамир Ус-

монович, кеча мен ортиқча гаплар қилдим. Жаҳл устида... Кечирасиз.

— Уша гапларни раженинг ўзига ҳам қайтарасиз.

— Вой! Унда колхоздан чинакам кетишимга тўғри келади.

Холида кулди. Унинг кулгисида нимадир Ҳафизани эслатди. Қизғиш ёноқларидаги нўхотдек кулгичларими, ё гилос пўстлоғидек қорамтир, тўла лабларининг иккала четидаги қилдек ингичка чизиқларми, у англаб ололмади, Ҳафиза ялт этиб, бирров кўрингандек бўлиб кетди. Усмонов сесканиб қўйди-да, машинага йўл олди.

— Кетдик.

Машина қўзғалганда Усмонов ўзига келган, бутун хаёли район ишларига, газетага, ҳозиргина кабинетда Бурҳонов билан бўлган суҳбатга кўчган эди. У бир нарсани Бурҳоновга атайин айтмади. Район газетасининг аҳволини. Бурҳонов ўрнатган тартиб, унинг фикрича бутунлай нотўғри эди. Шунини у айтмади. Айтишга у ҳали тайёр эмас эди. Шунинг учун қайтишда албатта редакцияга киришни, Исмомлжон билан маслаҳатлашишни мўлжаллаб қўйди.

Улар катта йўлдан колхоз кўчасига бурилишганда, икки томонда ипга тортилган мунчоқдек текис, бир хилда солинган қизил томли уйлар кўринди.

— Қишлоқ шунақа яқинми йўлга?— беихтиёр сўради Усмонов.

— Бу янги қишлоқ,— деди Холида.— Тўрт-бешта хонадон кўчиб келган, холос. Мен ҳам шу ерда тураман. Уйлари бирам яхши!— Холида Усмоновга ўгирилиб, қизқинш билан гапира бошлади.— Ҳаммаси бир хил. Уч уй, бир айвон. Олти сотихдан олдида ери бор. Баҳорда ҳамма уйларнинг олдида чинор экдик бутун колхоз бўлиб. Бир-икки йилдан кейин шунақаям чиройли жой бўлиб кетадики, бу ер!.. Мактаб, клуб... Водопровод ўтган, фақат ҳали газ келганича йўқ. Баллонли газ ёқамиз.

— Қанча уй битган ҳозир?

— Қирқтадан ошди. Ширмонсойдагиларнинг ҳаммасини Сотиволди ака шу ёққа кўчирмоқчилар. Ушанда бутун колхоз яхлит бир жойда бўлади. Қорасув ўз жойида қолади. Фақат номи ўзгаради. Иккала қишлоқ қўшилиб, «Шарқ Юлдузи» бўлади...

Усмонов хурсанд бўлиб кетди. Полвоновнинг ишбилармонлигига қойил қолди. «Максим Горький»да ҳам шундай қилиш керак, албатта шундай қилиш керак!— деди дилида у.— Агар шундай планлари бўлмаса, олиб келиб кўрсатиш керак».

Машина уйларга яқинлашди. Фундаментлари баланд, кенг айвонли, қип-қизил пишиқ гиштдан кўтарилган уйлар Усмоновнинг ҳавасини келтирди.

— Тўхтатинг,— илтимос қилди у шофёрдан.— Биттасини кириб кўрайлик.

Шофёр машинани йўлга яқин бир уйнинг олдида тўхтатди. Усмонов қум сепилган ингичка йўлқадан айвонга кўтарилди. Уй бугуноқ кўчиб кирса бўладиган ҳолда эди. Чорси ҳовлининг бурчагига ошхона ҳам солинган, ҳаттоки тандир ўрнатилиб, ёқиб кўрилган эди. Кимдир, болалардан бўлса керак, айвоннинг ёғоч устунларидан бирига «М+С» деб, бўр билан ёзиб қўйибди. Усмонов кулди. Уй бўм-бўш эмас, аллақачондан бери одамлар турадигандек бўлиб кетди бу ёзудан.

— Бу уй Машрабхонники,— тушунтирди Холида.— Тракторчи қизимиз бор, ажойиб. Кузда узатамиз. Сотиволди ака тўйни шу янги уйда қилдирмоқчилар.

— Яхши,— деди Усмонов ҳамон завқини босолмай.— Ҳамма уйлар ҳам шунақа, тайёрми?

— Ҳаммаси.

— Нега кўчирилмайди бўлмаса одамлар? Янги уйларга тезроқ кириб олишгани яхшимасми?

— Билмадим,— елкаларини қисди Холида.— Сотиволди акани тушуниш қийин.

«Тушуниш қийин бўлса ҳам унга қойил қолиш ке-

рак,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Боплабди. Ёйиш керак буни. Бутун районга ёйиш керак».

— Нима, у кишининг қандайдир планлари бор, дейсизми?

— Ким билади, бўлиши мумкин. У кишининг планларини ўзларидан бошқа ҳеч ким билмайди. Лоп этиб «ундай қилиш керак» деб қоладилар одамни хуноб қилиб. Лекин айтганлари донм тўғри бўлади. Қишлоқда бит таям тўй у кишининг мўлжалисиз бўлмайди. Бир одам касал ҳам бўлмайди у кишини мўлжалисиз.

Усмонов кулди.

— Рост!— Холида қошларини чимирди.— Сан беш кун, сан уч кун ётасан, дейдилар врач бу ёқда қолиб. Баъзан тўй қилиш хаёлида бўлмаган одамга, тўй қиласан, бир ҳафта срок, деб қоладилар бечорани куйдириб.

— Қиладими?

— Қилмайчи! Қани, сўзларидан чиқиб кўрсин-чи! Бир йилгача гап қиладилар. Миясини қоқиб қўлнга бердилар ҳар мажлисда. Ҳалиги Машрабхоннинг тўйига ҳали йил бор... Лекин кунигача белгилаб қўйганлар. Йигирманчи октябрь, шанба кун. Тўй албатта ўша кун бўлади. Бир кун ҳам олдинмас, бир кун ҳам кейинмас. Айтгандай, келинг. Бизда тўй яхши бўлади. Сотиволди аканинг ўзлари бошқарадилар. Бирам артист бўлиб кетадилар, қойил қоласиз!..

— Раҳмат. Албатта келаман,— ваъда қилди Усмонов.

— Шунинг учун бу уйларга яна кимлар, қачон кўчиб келишини фақат у кишининг ўзлари биладилар. Дамир Усмонович!

— Эшитаман?— Кўчага йўл олган Усмонов тўхтаб, Холидага ўгирилди.

— Мен қолсам. Чамадоним билан идорага кириб боришни истамайман. Уйим мана!

Холида қўлини чўзиб, иккинчи қатордаги уйлардан бирини кўрсатди.

— Орқангиздан етиб бораман дарров.

Усмонов рози бўлди.

Машина колхознинг икки қаватли, янги оқланган идораси олдида тўхтаганда, ичкаридан Полвонов чиқиб келди. Унинг қиёфаси Усмоновга кўпдан таниш эди. Қотмадан келган, новча. Ҳамма эски раислар қатори оёғида этик, бошида жиягининг жиндак попури чиққан чуст дўппи. Катта, бургут тумшуқ бурни остида текис қирқилган, қўнғиздек мўйлов... Бўйи ҳаммадан баландлигига кўникиб қолганидан, йирик, мўғулча кўзлари ерга қадалган... Полвоновни билмаган одам, уни биринчи кўрганида, умуман, унга кўниккунча, ундан чўчирди. Чунки бир-бирига тутшиб кетган бароқ қошлари уни доимо жаҳл устида тургандек кўрсатарди.

Ҳозир ҳам у машина қаршисига йирик қадам ташлаб келар экан, қсвоғидан қор ёғилиб тургандек эди. Бу унинг қиёфасига тааллуқлими ё чиндан ҳам жаҳли чиқиб турибдими, аниқлаш қийин эди.

Усмонов машинадан тушиб, унинг қаршисига юрди.

— Кутдириб қўймадимми? Саломалайкум!

— Келинг, ўртоқ Усмонов,— вазминлик билан сўрашди Полвонов.— Айтган вақтингизда келдингиз. Кутиб қолганимиз йўқ. Қани!..

У бир қадам четга ўтиб, Усмоновга йўл берди.

— Правление аъзоларини йиғмадим. Тағин...

— Йўқ, йўқ. Узингиз билан гаплашсак бўлди.— Усмонов идора томон юрар экан, раиснинг овозидаги расмийликни йўқотишга интилди...— Янги қишлоқни кўриб келяпман йўлда. Боплабсенлар, Сотиволди ака! Қишлоқ экан-ку, шаҳаргаям ҳусн бу уйлар!

— Ҳа энди, қўлдан келганича... Бошладик-ку, тугатолмаяпмиз...— камтарлик билан жавоб қилди Полвонов.

— Барн бир яхши! Ҳамма колхозда ҳам шундай қилиш керак.

Полвонов индамади. Улар олдинма-кейин раиснинг кабинетига киришди.

Эшикка қадам қўйиши билан Усмоновнинг димоғига гуп этиб ачиқ атир ҳиди урилди. У аксириб юбормаслиги ва бу билан раисни уялтириб қўймаслик учун, бирпас очик эшик олдида турди. Хона чорси, кенг ва ниҳоятда тартибли эди. Тўрдаги ёзув столи олдида иккита суянциғли оқ ёпинчиқ ёпилган кресло. Уларнинг ўртасидан эшиккача қизил йўл гилам тортилиб, ортиқчаси оетига буклаб қўйилган. Хонанинг учала томонида бир-бирига зич қилиб текис терилган стуллар турарди. Полвонов эшик ёнида гиламни кантларига мой ёпишган этиклари билан босмаслик учун уни ҳатлаб ўтиб, тахта полдан креслолар ёнига борди-да, беихтиёр кафти билан стол устини сидириб, қўлига қаради. Чанг юқмади.

— Марҳамат.

Усмонов иккинчи креслога яқинлашар экан, беихтиёр ёзув столи устидаги снёҳи тўла снёҳдонга, унинг ёнидаги бир даста оппоқ қоғозга кўзи тушди. Шу нарсалардан, кабинетдаги тартибдан, бу хонада одам кам бўлиши, деярли бўлмаслиги, раиснинг ниҳоятда озода одамлиги биллиниб турарди. Полвонов креслога эмас, девор тагидаги стуллардан бирига омонатгина ўтирди. У ўтириши билан, ёш бир йигит чой олиб кирди. У ҳам раис синга-ри гиламни ҳатлаб ўтди.

— Уртоқ Усмонов,— деди Полвонов.— Танишиб қўлинг, колхоз комсомолининг бошлиғи Абдуманноп Хидиров.

Йигит уялинқираб жилмайди, чойнакни эҳтиёткорлик билан раис ёнидаги стулга қўйиб, Усмоновга қўлини чўзди.

— Жуда яхши,— деди Усмонов туриб, у билан кўришар экан.— Ешлар кўпми колхозда?

— Комсомол аъзолари юз йигирма битта,— ўйланмасдан жавоб берди йигит.— Ҳозир яна ўн кишини тайёрлаяпмиз.

— Янги уйлардан қанчаси ёшларга мўлжалланган?

Йигит раисга кўз қирини ташлаб, жилмайди:

— Янги қишлоқ асли бизники, ярмидан кўпи ёшларга. Аниғи, йигирма саккизта уй.

У «тўғрими» дегандек, раисга қаради. Раис вазмин бош қимирлатиб қўйди. Йигит яна «қандай саволингиз бор» дегандек Усмоновга қараб бирпас турди-да, у индамагач, чой қуйиб узатди. Кейин чойнакни раиснинг олдига оҳиста суриб қўйиб, чиқиб кетди.

Йигит Усмоновга жуда ёқиб қолди. У шуни айтганда, Полвоновнинг чеҳраси бир оз ёришгандек бўлди.

— Яхши йигит. Ҳушёр, эслик. Сиртдан ўқияпти институтда. Оиланинг каттаси шу. Отаси тўртта бола билан онасини ташлаб, бир артистнинг кетидан кетиб қолган. Ҳаммаси шунинг қарамоғида. Ўргатапман секин-секин. Қолхоз энди шуларники-да...

Усмонов йўлда Полвонов билан бўладиган гапини хаёлидан ўтказиб, агроном қизнинг ҳимоясига анча-мунча далиллар тайёрлаб, гапни нимадан бошлашни ҳам ўйлаб қўйган эди. «Ёшларни нега хафа қиляпсиз?» демоқчи ва бу гапини тушунса ҳазилга, тушунмаса чинга олмоқчи эди. Аммо у билан учрашиб, ўйлаб қўйган гаплари ҳаммаси бекор эканини англади. Бу, кўпни кўрган, ниҳоятда серташвиш, умрини колхозга бағишлаган одам жиддий бир сабабсиз бировни хафа қилиши мумкин эмас эди. Буни у тушунди-ю, гапнинг қисқаси ва ростини айтиб қўя қолди:

— Агрономингизни олиб келдим, Сотиволди ака...

— Чакки қипсиз,— деди кулимсираб Полвонов.

— Нега?

— Бир ҳафталардан кейин ўзи қайтиб келарди. Уям менга ўхшаган ер жинниси. Ёш бўлса ҳам ернинг тилини билади. Ерсиз туролмайти. Шаҳарда эс-ҳуши жойига тушиб қайтиб келарди.— Полвонов пиёлаларга янги чой қуйиб, ўйланиб қолди.— Ерни билади-ю, лекин унга ҳали хўжайин эмас. Ерга эгалик қилиш тажрибаминан келарди. У ҳали бунга тушунгани йўқ. Чумчуққа ўхшаб, шохдан-шоҳга сакраб юрибди. Режалари кўп, лекин биттаси-

даям қўнич топгани йўқ. Ер буни ёмон кўради. Шаттами ўзи?

Усмонов:— Билмадим, балки шу ердадир,— деди. Полвонов яна гиламни босмасликка ҳаракат қилиб, кабинетдан чиқди. Очиқ эшикдан унинг йўғон овози эшитилди:

— Нима қилиб турибсан батта? Қабулхонада бирон нарса сўраб келганлар ё гуноҳ қилиб қўйганлар туради нийманиб.

Кўп ўтмай кабинетга Полвонов ва унинг кетидан қипқизарган Холида кириб келди-да, эшик тагидаги стулга ўтирди. Полвонов унга чой қуйиб узатди.

— Ҳали нонуштаям қилмагандирсан?

Холида индамай бошини эгди.

— Тошкандаги Зайниддиновнинг колхозида қишдаям тарвуз бор, памилдори, бодринг... Кўк пиёзнинг ҳам кети узилмайди...— Полвонов полга кўзини қадаб, оҳишта ган бошлади.— Шаҳарга яқин колхозда бу яхши. Бу керак... Шаҳар илиги бўшашган пайтда сабзавотни тилладан афзал кўради. Колхозга бу пойда. Тумордек ердан филдек даромад қилади.

Усмонов уни тинглар экан, тиззалари устидаги йирик, жигарранг қўлларидан кўзини узолмасди. Кўкиш илон изи томирлари бўртиб чиққан, панжалари паншаҳадек узун бу қўллар умри меҳнатда ўтган деҳқоннинг қўллари эди. Чап бошмалдоғининг қорамтир тирноғи (пичоқ ё ўроқ кесиб кетган бўлса керак) чиғаноқдек буралиб чиқиб, қоқ белидан терига тиралиб қолган, ҳар қимирлаганида, кўтарилиб пачоқ беш тийинлик пулни эслатарди. Унга қараб туриб, Усмонов, ёши ўтиб қолган, аммо ҳали шу қўлларидек метин бу одамнинг қўш ҳайдаган батракликдан тортиб, катта хўжаликнинг бошлиқлигига босиб ўтган машаққатли йўлини кўргандек бўлиб кетди ва у билан ёнма-ён ўтирганидан ғурур қилди, отаси эсига тушди. Ким билади, балки отаси ҳам шундай-миди? Шундай қарирмиди? Қўллари шундай дағал, юзи

офтобдан, дала шамоли, чангдан қовжираган бўларми-ди? Қандай бўлмасин, мана шундай ўтирса, омон бўлса унга шунинг ўзи кифоя эди. Полвоновда нимадир, кўзларидаги ўйчанликми, овозидаги қатъийликми, отасига жуда ўхшаш эди.

— Бизам парник қилишимиз мумкин, — гапида давом этди Полвонов. — Зайниддиновникидан икки ҳисса қаттароғиниям. Тарвузам бўлади, лимон, памилдориям. Укроп, петрушкаям. Кимга сотамиз? Колхозчига қиммат. Шаҳар олис. Икки ой қишда янги памилдори емасдан, қоқисиди еса колхозчи ўлиб қолмайди. Бунинг ўрнига пахтани кўгайтирайлик, уй солайлик, сут-қатиқни кўпайтирайлик. Колхозчининг уйида бир кун лимон бўлмаса, жин урмайди, гўшт аримасин. Ҳар ҳафта қази солиб турсин...

— Теплицаям керак, — деди Холида ердан бошини кўтармай.

Шу пайтгача ҳеч кимга мурожаат қилмай, ўзича гапирган Полвонов унга ўгирилди.

— Керак. Ҳозир эмас. Санда сабр йўқ, Холида! Деҳқон ҳамма ишга баравар ёпишмайди. Аввал ер чопади, ариқ олади, кейин экади. Колхоз санминан маннинг том-орқамиз эмас. Ҳамма нарсани вақт-соати бор. Бор энди, кечаги ишларинг чала. Қирда ҳам сани кутиб туришибди. Қолган гапни кейин гаплашамиз.

Холида Усмоновга «кўрдингизми» дегандек бир қараб қўйди-да, индамай чиқиб кетди.

Усмонов уларнинг муносабатлари масаласига яна қайтгиси келмади. Холида колхозда қолди. Полвоновнинг ўзи уни олиб қолди. Яна нима лозим? У шундай ўйлаб, дала айлланишни таклиф қилди. Полвонов миннатдор оҳангда унга қараб, ўрнидан турди.

— Менам шунини сўрамоқчи бўлиб турувдим, Дамир Усмонович, нима гап бўлса очиқ ҳавода гаплашайлик!..

Сотивелди ака «ГАЗ-69» машинаени ўзи бошқариб борар экан, қишлоқдан чиқишганда, деди:

— Саидмурод Ишимов деган бир чўпонимиз бор. Ҳозир шатта, қўрада. Тоққа ҳозирланыпти. Қўзилатишни тугатиб, тоққа чиқиб кетади. Шунга ваъда берган эдим бораман деб. Хўп десангиз, олиб борардим?..

— Майли,— деди Усмонов.

Унга ҳозир қаёққа боришмасин, бари бир эди. «Шарқ юлдузи»да у кам бўлган, одамларини деярли билмасди. Катта, бой колхоз ёки қолақ, камбағал колхоз тилга тез тушади. Шу хўжаликларда келди-кетди ҳам кўп бўлади. Биринчисига мақташ учун, бошқаларга ўрнақ қилиш учун, ўрганиш учун келади одамлар. Иккинчисига танқид қилиш учун, ўрганиш учун ҳам, камчиликларни бартараф қилишни ўрганиш учун... Урта хўжаликлар эса тилга кам олинади. Мақтовга кам илинади улар, танқид ҳам эширмайди. Лекин бундай хўжаликлардан раҳбарларнинг доим кўнгли тўқ бўлади. Чунки уларда ҳамма иш режали, оқсаш йўқ. Бундай хўжаликларда халқ ҳам яхши яшайди, ҳеч маҳал ҳеч нарсадан узилиш бўлмайди. Бундай хўжаликларнинг бошлиқлари галати бир тоифа одамлар. Улар кўпинча эътибордан четда бўладилар. Бу уларни хафа қилмайди. Аксинча, улар ўзлари кўпинча четроқда бўлишни истайдилар. Бу билан улар саломатликдан, вақтдан ютадилар, хўжаликлари алғов-далғов бўлмайди. Нимани режалаб қўйган бўлсалар, шуни хотиржамлик билан амалга оширадилар. Натижада йил якуни ҳамма тармоқлар бўйича кўнгилдагидек бўлади. Район ҳам хурсанд, колхоз ҳам. Мўлжалланган ҳар бир янгиллик илғор хўжаликларда бўладиган шовқин-суронсиз рўёбга чиқади, тўғрироғи янгиллик рўёбга чиқиб бўлганидан сўнг маълум бўлади. Бундай хўжаликлар ҳар бир районда бор. Уларни раҳбарлар ҳам, оддий халқ ҳам

яхши кўради. Яхши кўради-ю, лекин оғзини тўлатиб мақтамайди. Бунга ҳожат ҳам бўлмайди. Хўжалик раҳбарларининг ўзлари ҳам бунни ишташмайди. Полвонов келганидан бери (бунга ўттиз йилдан ошган эди) «Шарқ юлдузи» колхозини ана шундай мақтовга кам илинадиган, лекин мутлақо танқид қилинмайдиган, ўзига тўқ хўжаликлардан бирига айланиб қолган эди. Қўшни колхозлар сингари у гуркираб ўсмади, аммо бирон йил чўкмади ҳам. Бутун колхоз янги супурилган ҳовлини эслатарди.

Кўпгина илғор колхозларнинг раислари Полвоновни ҳуш кўришмас, аммо дилларида унга ҳаваслари келарди. Чунки районда ҳам, областда ҳам кўп қарорлар шу илғор колхозлар тажрибаси асосида тайёрланар, бу эса фақат қолоқ, ўрта хўжаликларга эмас, илғорларнинг ўзларига биринчи галда ортиқча вазифалар юқларди. Қарорларнинг бажарилишини текшириш ҳам илғорларнинг ўзларида бошланарди. Полвонов бир чеккада томошабиндек тураверарди. Аммо четдан қараганда шундай эди. Аслида ҳамма қарорларнинг бажарилиши шу «ўрта» ҳисобланган хўжаликларда яхши бўларди. Шунинг учун бўлса керак. Полвонов раислар ўртасида «файласуф» деган лақаб олган ва шундай лақаби борлигини биларди-ю, ўз одатича ўзини билмаганга соларди. Бир йили баҳор чўзилиб кетди. Бодомсой тошиб, экинларни сув босди. Жуда кўп хўжаликларда униб чиққан чигит нобуд бўлди. Қайта экишга тўғри келди. Баъзи хўжаликларда, ҳатто илғорларда ҳам, уруғ қолмаган эди. Облаstdан сўрашга мажбур бўлинди. Лекин Полвонов сўрагани йўқ. Сўраш у ёқда турсин, қўшниларига берди. Албатта қарзга. Ушанда Бурҳонов ундан хафа бўлди. Кўп раислар ўша кезлари райкомга серқатнов бўлиб қолишган, Полвонов эса қорасини кўрсатмас эди. Бурҳоновнинг ўзи унга телефон қилди.

— Ҳа, кўринмайсиз, ўртоқ Полвонов?!— жаҳли чиқса расмий мурожаат қиларди.— Сизга уруғ керакмасми дейман? Ё сиз томонда дўл ёғмадимми?

— Ёғди,— ҳар доимгидек лўнда қилиб жавоб берди Полвонов.— Қанча қайта экишимизни маълум қилганмиз.

— Нега уруғ сўрамайсиз бўлмаса? Ё райком ўзи олинб бориб берсинми?— киноя қилди Бурҳонов.

— Уруғ ўзимизда етарли,— вазминлик билан деди Полвонов.— Ҳисоб-китоб қилсак, сўрашга ҳожат йўқ экан. Ортиқчаси ҳам бор.

— Қанча?— дарҳол жаҳлдан тушиб сўради Бурҳонов.

— Икки юз кило. Тошкент — 2 дан.

— Яшанг!— деб юборди хурсанд бўлиб Бурҳонов, кейин бир йиғилишда уни «лукта раҳбарлардан» деб мақтади. Полвоновнинг лухталигини ҳамма биларди. Баъзан колхоз раислари буни ўзлари синаб кўрган эдилар. Бир воқеа ҳатто афсона бўлиб кетган эди: «Правда» колхозининг тоғли еларида ўт ўрилмай келарди илгари. Буни Полвонов билариб қолиб, арзон-гаровга сотиб олган, одам юбориб ўрдириб келган эди. Уша йили қиш қаттиқ бўлиб, узоқ вақт тоғда қор эрмаган. Йилқи оч қолган. «Правда»нинг раиси ўзи сотган ўтни ўзи ўн барабар қимматига Полвоновдан сотиб олган.

Бурҳоновнинг мақтови сабаб бўлдими, халқ ичида юрган афсоналарми ё қозондаги овқат ниҳоят чўмичга чиқдими, сўнгги беш йил ичида «Шарқ юлдузи» машҳур колхозлар қаторида саналар, уч йил бурун эса Полвонов қаҳрамон, деган юксак унвонга сазовор бўлган эди.

Усмонов Полвонов ҳақида кўп эшитган эди, аммо мана шундай ёнма-ён ўтириб суҳбатлашмаган, яқиндан кўрмаган, кўрса ҳам унинг қандай одамлигини билмаган ва бунга қизиқмаган эди. Бугунги биринчи учрашув, Холлидага айтган гаплари, чайир қиёфаси унга ёққан, дилида меҳр қўзғатган эди. Полвоновдек одам бекорга бир иш қилмаслигини билган Усмонов сўради:

— Тинчликми ўзи?

— Тинчлик,— хотиржамлик билан жавоб қилди Полвонов.— Кўпдан бери кўришганимиз йўқ. Ўзича, иши бўлмаса келмайди. Яхши одам, яхши чўпон...— Полво-

нов ўйланиб қолди, кейин қуюқ қошларини чимириб деди:— Яхши чўпон-у, омади келмади-келмади...

— Нега?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Беш йилдан бери ҳар йили геройликка қўямиз— ўтмайди. Фахрий ёрлиқ билан қолаверади. Ундан паст кўрсаткичларга эга бўлганлар аллақачон герой бўлиб кетишган. Бунинг битта медали ҳам йўқ.

— Сабабини суриштирдингизми?— қизиқиб сўради Усмонов.

— Суриштирдим,— Полвонов жимиб қолди. Олдинда экскаватор кўринди. Полвонов унга яқинлашганда; машинани тўхтатди.— Энди кетяпсанми?— деди зарда билан рулда ўтирган ўспиринга.

Йигит жилмайди.

— Қайтяпман. Қазиб бўлдим. Энди Мамад акага кетяпман.

— Баракалла,— деди Полвонов ва машинага газ берди.— Суюнбой тракторчининг ўғли. Яхши йигит. Яқинда армиядан қайтди. Кузда уйлантирамиз.— У бирпас ўз хаёли билан банд бўлди-да, кейин Усмоновга қараб қўйди.— Суриштирдим. Фойдаси йўққа ўхшайди. Дамир Усмонович, айтинг менга, сизни тарихчи деб эшитдим, уруш тугаганига ўттиз йил бўлиб қолди. Нима учун урушнинг баъзи томонлари ҳамон очилмай келяди? Нима учун урушда нима яхши бўлди-ю, нима ёмон бўлди— очиқ-ойдин айтилмайди?

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Масалан, асир бўлганларни,— деди Полвонов.— Тўғри, асирда бўлганларнинг ҳаммасини оқлаб бўлмайди. Бу масалада менинг фикрим қатъий. Жонини сақлаш учун асир тушган одам — сотқин, хоин. Уни кечириб бўлмайди. Лекин шундай одамлар борки; улар тасодифан асирга тушиб қолган. Масалан Ишимов Саидмурод. Жанг пайти граната портлаб, тупроқ остида қолган. Ҳушига келса атрофида немислар: Уйига қорахат келган. Жаноза очишган. Саидмурод асирдан қочиб, партизан-

лик қилган. Югославияда. Уруш тугагандан кейин уйга кириб келган. Шу одамни «асирда бўлгансан» деб, қачонгача камситамиз? Қаҳрамон-ку, у ахир?! Е нотўғрими гапим?

Усмонов жавоб бермади. У бу ҳақда ўйламаган, аниқроғи, шундай масалага дуч келмаган эди. Лекин Полвоновнинг Саидмурод Ишимов ҳақидаги ҳикояси унга отасини эслатиб юборди. У бир гуруҳ реабилитация қилинган одамларни биларди. Отаси билан баробар, ёки ундан кейин олиб кетилганлардан. Баъзилар уруш йиллариёқ озод қилиниб, фронтга жўнатилган эди. Урушдан омон қайтиб, ҳозир яхши ишлаб юрганлар ҳам бор эди улар орасида. Баъзилар кейинчалик бутунлай оқлашиб, аввалги ишларига тикланган эди. Шуларни бир-бир кўз олдидан ўтказар экан, отасини ҳам улар қаторида тирик кўргиси келиб кетди. Жуда бўлмаганда урушда ҳалок бўлганлари ҳам яхши эди, хаёлидан ўтказди у, Ишимовнинг фожияси бошларига тушганида эса у ўзини бахтли ҳисобларди.

— Фарзандлари борми?— беихтиёр сўради Усмонов.

— Саидмуродними? Битта ўғли бор эди...— деди Полвонов.— Икки йил бўлди, ҳалок бўлди. Армияда. Чегарачи эди.

Усмонов нима дейишини билмай, бошини эгди. Яна отаси эсига тушди. Агар Ишимовнинг ўрнида отаси бўлганда, у чиндан ҳам ўзини бахтли ҳисобларди. Чунки унинг асирликка тасодифан тушишига, асирликда ҳам душманга қарши жон-жаҳди билан курашишига ишонарди. Шундай экан, нега Ишимовга ишонмаслик керак? Тўғри, унинг гувоҳи йўқ. Лекин одамнинг ҳар бир ишига гувоҳ талаб қилинадиган бўлса, унда ҳаётда силжини бўлармиди?! Умуман, кимга ишониб бўларди?.. Тўғри, асирлик жиддий масала. Хонлар, номардлар ҳам урушдан сўнг гувоҳ йўқлигидан фойдаланиб, ўзларини қаҳрамон қилиб кўрсатишган. Юзта номарднинг ичидан битта марднинг топиш қийин. Лекин бегуноҳ одам умр бўйи жабр

тортиб ўтиши мумкин эмас-ку? Шу фикрлар хаёлидан ўтар экан, студентлик пайтидаги бир воқеа ёдига тушди. Тўртинчи курсни битиришаётганда, кимдир каникулда Европа бўйлаб саёҳатга кетаётганини айтди. Талабгорлар бўлса, комсомол комитетига мурожаат қилсин, иккита бўш ўрин бор, деди. Муҳаммад Мирзаев деган бир йигит бор эди Усмоновлар группасида. Қамгап, одамовироқ. Аммо яхши ўқирди. Шу йигит, мен борардим у лекин рухсат беришмайди, деб қолди. Ҳамма унга ўғирилди. Отам асирда бўлган, тушунтирди у. Сен аввал ҳужжатларни топшир, кейин биласан рухсат тегиш-тегмаслигини, маслаҳат беришди ҳар чеккадан. Рухсат беришди. Ҳатто ҳеч қандай гап-сўз, текшириш ҳам бўлгани йўқ.

Усмонов шу воқеани эслаб, шундай бўлиши ҳам мумкин-ку, деб ўйлади-да, сўради:

— Балки ҳужжатлар тўғри тўлғазилмагандир?

— Бе!..— қўлини силтади Полвонов.— Минг марта-лаб текширилган ҳужжатлар. Ўзим текширганман. Охиргисини ўзим тўлатганман. Ўртоқ Бурҳоновга борганда таққа тўхтайдди, нари ўтмайди. Ўтган йили ҳам шундай бўлди.

— Қозим Бурҳонович нима дейдилар?

— Мен сизга айтган гап-да!.. Пленда бўлган... Плендан у нима душман бўлиб қайтибдими? Гуноҳи борлар ҳам у ёқдан мулла бўлиб, товбасига таяниб қайтади, шунақалар бор. Саидмуроднинг айби йўқ. Ҳамма гапига ишонаман. Икки ўлимдан омон чиққан одам ёлғон гапирмайди. Ҳали ўзингиз кўрасиз, башараси ўзи айтиб турибди, унинг қанақа одамлигини!..

— Ҳа, гаплашиш керак,— рози бўлди Усмонов.

Бу иш билан албатта шуғулланиш керак эди. Шунча йилдан бери азоб чекиб келаётган одамга осойишталик бериш лозим. Бегуноҳ азоб чекиш, осойишталик нималигини эса Усмонов яхши биларди. Отаси бўла туриб етимликда ўсиш, эшикма-эшик, идорама-идора юриб онаси-

нинг тўккан кўзёшлари, ҳалигача қабри номаълум отаси хотираси, унинг дардида, соғинчида уйқусиз ўтган қанчадан-қанча тунлар ҳозир унинг юрагини яна тўлқинлантириб юборди, ҳам одам сифатида, ҳам расмий иши юзасидан у Ишимов воқеаси билан шуғулланишга аҳд қилди.

— Ҳарбий комиссар биладимч?

— Билади,— деди Полвонов.— Лекин у нима қила оларди? Ҳарбий томондан Саидмуроднинг ҳужжатлари тоза. Бир-икки марта Югославияга юбормоқчи бўлдиқ собиқ партизанларга қўшиб. Саидмурод унамади. Эски ярани янгилаб нима қиламан, дебди. Мен ҳам мажбур қилмадим шундан кейин. Одам ачинади унга, Дамир Усмонович. Ўғли ҳалок бўлгандан бери анча каловлаб қолди. Лекин билдирмайди. Иш билан ўзини овутади. Иши бўлса ҳар қандай мақтовга арзирлик. Сиздан яширадиган жойи йўқ, ўзингиз ҳам билсангиз керак, баъзи хўжаликларда қаҳрамонлар тайёрланади. Хўжалик обрўси учун балки бу керакдир. Аммо Саидмуродники чин. Ҳақиқий Меҳнат Қаҳрамони у! Йилда бир шаҳарга тушиб чиқади. Қолган пайт қирда, тоғда, қўйларнинг ичида. Шундай одамнинг қадрига етмасак, кимнинг қадрига етамиз? Унинг атрофидагилар, ёшлар нима дейди? Мени кечиринг, Дамир Усмонович, биринчи келишингиз учун оғир бўлди бу гаплар. Кейинроқ айтиб берсам бўларди...

— Ҳечқиси йўқ,— уни юпатди Усмонов.— Яхши қилдингиз шу гапларни айтиб. Бундан кейин муносабатимиз шундай очиқ бўлса, ишимиз яхши бўлади. Саидмурод ака иши билан шуғулланаман. Қўлимдан келганича сизнинг таклифингизни ўтказишга ҳаракат қиламан. Тўғри айтдингиз, бунақа одамларнинг қадрига етмасак, кейинчалик ишлаш қийин бўлади, одамларнинг ишончини йўқотамиз.

Кафтдек адр устида иккита ўтов кўринди.

— Қелиб қолдик шекилли?— сўради Усмонов.

— Қелдик,— деди Полвонов.— Саидмуроднинг қўраши шу. Қим келди экан? Машина кўриняпти...

Йўлга яқин ўтов ёнида антеннали микроавтобус турарди.

— Э, бўлди,— эслади Полвонов.— Тошкентдан келишган. Телевидениедан.

Ўтов олдида беш-олти киши хомуш, ўйланиб туришарди. Раиснинг машинасини кўриб, ўрта бўйли, қора-чадан келган, кўк жинси шим ва шундай кўк жинси куртка кийган оқсоч йигит улар қаршисига юрди. Полвонов уни таниди ва машинадан тушиб илиқ сўрашди, Усмонов билан таништирди.

— Хўш, қалайсиз, ука? Ишлар битяптими?— сўради Полвонов.

— Умуман битди,— деди оқсоч йигит ва истехзо билан кулди.— Битта кадр қолди. Саидмурод ака унамаптилар... Жиндек жоҳиллик қияптилар...

— Нега? Нима кадр?— ҳайрон бўлиб сўради Полвонов.— Ўзи қани Саидмуроднинг?

— Утовдалар,— деди киноя билан оқсоч йигит.— Икки соат бўлди, чиқмаяптилар. Кадр, биласизми, қандай кадр? Символ. Асарнинг асосий ғояси. Мағзи.— Оқсоч йигит тўхтади. Беихтиёр Усмонов, Полвонов ҳам тўхтаб, унга ўгирилишди.— Тасаввур қилинг. Эрта тонг. Қуёшнинг нимранг шуълалари тоғ чўққилари оша ерга тушяпти. Бепоен далада энди иш бошланяпти. Аммо чўпон учун иш аллақачон бошланган. У беҳисоб қўй подларини ҳайдаб қуёш қаршисига, тонг қаршисига юряпти. Тасаввур қилдингизми?

— Яхши, яхши,— деди унга маҳлиё бўлиб қолган Полвонов.

— Ана шу кадр,— гапида давом этди оқсоч йигит.— Фильмнинг ҳам боши, ҳам охири бўлиши керак. Сценарий шундай ёзилган.

— Нега унамапти Саидмурод?— сўради Полвонов.

— Арзимаган бир нарса деб...— яна кинояли илжайди оқсоч йигит. Усмоновга у ёқмади. Ўзини туттишими, ё

чўпонни менсимай гапиришими, ҳар ҳолда ёқмади ва ундан юзини ўгирди. Беихтиёр кўзи унинг шерикларига тушди. Уларнинг ҳаммаси худди оқсоч йигитга ўхшаб кийинишган, баъзилари соқол қўйган, баъзиларининг сочлари елкаларига тушиб турарди. Афтидан уларнинг ичида ёши улуғи оқсоч йигит эди, қолганлари ҳаммаси ёш, эндигина мактабни битиришган бўлса керак, балки битиришмаган ҳамдир. Усмонов уларга қараб, бир нарса бўлганга ўхшайди, деб кўнглидан ўтказди. Ҳаммалари бир жойда ғуж бўлиб, билмасдан гуноҳ қилиб қўйган, аммо гуноҳларининг қандайлигини тушунган болалардек бошларини қуйи солиб туришар, баъзи-баъзида ер остидан Полвоновга қараб қўйишарди.— Арзимаган бир нарса деб,— қайтарди гапини оқсоч йигит.— Биласизми?..

Лекин унинг гапи оғзида қолди.

— Ёлгон.— Утовдан худди Полвонов сингари новча, чайир, ёши элликлардан ошган бир одам ҳовлиқиб чиқди. Бу Саидмурод Ишимов эди. Усмонов дарров фаҳмлади.— Ёлгон.— Қайтарди яна Ишимов.— Арзимаган нарса бўлса, сенлар билан гиди-биди қилиб ўтирмасдим!

«Ана кўрдингизми? Гапим тўғри эканми?»— дегандек оқсоч йигит Усмоновга қараб қўйди. Усмонов ўзини пайқамаганликка солди.

— Ассалому алайкум!— Ишимов Полвонов билан сўрашди ва Усмоновга юзланди.

Усмонов унинг тарашадек қаттиқ ва гадир-будир қўлини олиб сўрашар экан, қўли титраётганини сезди, нима бу одамни ранжитган экан?— деган савол яна хаёлидан ўтди.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи, Саидмурод?— Сўради Полвонов.

— Тинчлик қаёқда?— зўрга ўзини босиб деди Ишимов.— Кўктойни отиб қўйишди булар. Нима қилардингиз шуларни менга юбориб, Сотиволди ака? Қянносини бошимга ураманми? Итсиз қолдим-ку, энди!..

— Қачон? Нега отишди?— Ҳеч нарсага тушунмай сўради Полвонов.

— Негалигини мен қайдан билай?! Боя шартта отишди-қўйишди. Мен аҳмоқ тагин ўзим қўшотаримни олиб чиқиб бердим-а! Билганимда олдимга солиб қувлардим ҳаммасини!— Ишимов оқсоч йигитни кўрсатди.— Бу имо қилди. Мана шу режиссёр! Ҳов анави соқоллиги, ана бекиниб турибди, бекинма, ҳей, чиқ баққа! Ана ўша соқоллиги отди-қўйди! Кинога керак эмиш! Осдим кино-йингни шунақа қилиб олинадиган бўлса! Юсуфалига йигирмата қўйга бермаган эдим бу итни! Киночимас булар, фашистнинг ўзи!

— Ўзингизни босиб гапиринг, Саидмурод ака! Бекорга ҳақорат қиляпсиз бизни!— деди зарда билан режиссёр.— Санъат қурбон талаб қилади. Иттигиз ўлди, зато сиз тарихда қолдингиз. Буни тушуниш керак!

— Мен итсиз қолдим. Сен буни тушунасанми, калла?

— Ўзингни бос, Саидмурод,— гапга аралашди Полвонов.— Меҳмонлар билан бундай гаплашиб бўлмайди.

— Нима бўлди ўзи?— сўради Усмонов режиссёрдан.— Нима учун санъатга қирда қурбон керак бўлиб қолди?

— Ҳозир ҳаммасини айтиб бераман,— деди режиссёр ҳозиржавоблик билан жанжал жиддий тус олаётганини сезиб.— Фақат сиз, ўртоқ Ишимов, гапга аралашмай турунг. Бундан уч кун бурун Сотиволди акам, агар бизнинг колхоз ҳақида эшиттириш қилмоқчи бўлсанглар ажойиб бир чўпонимиз бор, шуни суратга олинглар, деб илтимос қилдилар. Шу кишининг илтимоси билан уч кундан бери шу ердамиз. Ишимов билан танишиш жараёнида у киши ҳақида ҳужжатли фильм қилиш нияти пайдо бўлиб қолди. Ишлари яхши экан. Элликдан ортиқ бўри отган эканлар. Бу кишини қўйлар ичида ҳам суратга олдик, ўтовда ҳам. Қўйинг-чи, ҳамма ишлари кинолентага тушди. Бир эпизод қолди. Уни бугун эрталаб олдик. Эпизод шундай. Тонг. Саидмурод ака ҳали уйқудалар. Бирдан ит ҳуради,

қўйлар қўрқув билан маърай бошлайди. Саидмурод ака сапчиб ўринларидан турадилар. Қўлларида қўшотор милтиқлари. Подага бўри ҳужум қилибди. Сценарий бўйича, сценарийни мен ўзим ёздим, битта бўрини у киши отадилар, қолганлари қочиб кетади. Шу эпизодни бугун олдик. Эпизод Саидмурод аканинг ўзларига ҳам маъқул бўлди.

— Маъқул бўлмай кетсин!—деди куйиниб Ишимов.— Бунақа итни қаердан топаман? Мен чўпонмас, Кўктой чўпон эди!

— Мен гапириб бўлай,— уни тўхтатди режиссёр.— Чиндан ҳам итлари яхши ит эди. Минг афсус. Хўш... Эпизод демак, ўзларига маъқул бўлди. Аммо бўрини қаердан топамиз? Зоопаркдан олиб келишимиз мумкин эди, лекин бунга вақт керак. Менинг бошқа ишларим бор. Кўктой олисдан бўрига ўхшаб кетар экан. Бўри ўрнида ундан фойдаланишга қарор қилдик. Албатта бундан Саидмурод ака беҳабар эдилар. Хабардор бўлганларида рози бўлмасдилар. Кўриб турибсиз... Менимча эпизод реал чиқди. Крупний планда мағлубиятга учраган бўри... яъни итнинг ўлаётганини суратга олишга муваффақ бўлдик. Санъат ишонтириши керак. Бўлмаса у санъат эмас. Ит ўлди, аммо биз, бунга мен аминман, яхши фильмга, реалистик фильмга эга бўлдик.

— Демак, тўғри қилдим, деб ҳисоблайсизми?— сўради Усмонов.

— Шубҳасиз, ўртоқ Усмонов!—деди ишонч билан режиссёр.— Масалан, немис документалистлари Чилида бўлиб, қора полковникларнинг кирдикорларини...

— Ҳа, кўрдик телевизорда,—деди Усмонов уни бўлиб.— Лекин уларни шароит мажбур қилган эди, сизни эса...

Усмонов у билан баҳслашиш фойдасизлигини унинг шишадек ялтироқ, ҳаракатсиз кўзларига кўзи тушиб сизди ва гапни бошқа ёққа бурди:

— Қачон кўрамыз фильмни?

— Кузда. Кузда экранга чиқади. Бугун охириги кадр-ни олиб кетсак...

— Бўлди!— уни тўхтатди Ишимов,— кинога тушади-ган аҳмоқ йўқ. Йиғиштир ашқол-дашқолларингни. Жўна. Мен оми бир одамман, ўртоқ Усмонов. Лекин қурбон бериб кино қиладиган бўлсак, бу кинони кимга кераги бор? Мен энди бу кинони қандай кўраман? Кўз ўнгимдан итим кетмайди! Одамларнинг кўзига қандай қарайман? Айтишмайдимки, кинога тушаман деб, итини ўлдирган одам шу деб!

— Яхши ит эди,— деди ачиниб Полвонов.— Қозоғистондан, бир чўпон ошнасида олиб келувди. Бунақа ит кам бўлади, Дамир Усмонович. Ҳар қандай бўрини тикка оларди. Ука, шу ўлдирмасдан илож йўқмиди?

— Бор эди!— қичқирди жаҳл билан бир чеккада гуж бўлиб турган режиссёр ёрдамчиларидан бири.— Ўлаётганини кўрсатиш шартмас эди! Бўри ҳақидамас-ку, фильм, чўпон ҳақида.

Режиссёр йиғитлар томон бир ўқрайиб қаради-да, яна кинояли илжайди.

— Кечирасизлар уни, ёш, ҳали ҳақиқий санъат нималигини билмайди. Демак, Саидмурод ака, тушмайсиз бошқа?

— Тушмайман!— деди ўжарлик билан Ишимов.

Режиссёр афсус, дегандек елкаларини қисиб, Усмоновга қаради.

— Балки сиз кўндирарсиз, Сотиволди ака?

— Бу одамнинг гапи битта. Энди кўнмайди,— деди Полвонов.

— Кетдик!— қичқирди режиссёр йиғитларга ва Полвоновга қўлини узатди,— Хайр. Фильм яхши бўлади. Кўрасиз. Ўзим олиб келаман.

Кўп ўтмай, микроавтобус жўнади. Утов олди бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Ишимов аламдан ва шундай катта меҳмонлар келган пайти юз берган жанжалдан, бу жанжалга сабабчи ўзи эканидан уялиб,

бошини кўтаролмай турарди. Қани энди ер ёрилса-ю, ерга кириб кетса! Лекин унинг ҳолатини Усмонов ҳам, раис ҳам тушунишган эди. Агар Ишимовнинг ўрнида бошқа одамни суратга олишганда, Полвонов режиссёрни шу қилмиши учун иккинчи колхозга келмайдиган қилиб қўярди. Боя уни эшитиб туриб, хаёлига шу фикр келди. Аммо унинг режаси шу қарорни амалга оширишдан устун чиқди. У нима бўлса ҳам Ишимовни элга танитишни ва шу йўл билан унинг атрофида яхши гапларни кўпайтиришни юрагига тугиб қўйган эди. Итга одам албатта ачинади. Яхши, полвон ит эди. Лекин ўз режасини амалга ошириш учун у итнинг ўлимига рози эди. Ишқилиб Ишимов ҳақида яхши бир эшиттириш бўлса бўлди. Фильм бўлса ундан ҳам яхши. Шунинг учун ҳам у дилида ғазоби қўзиб турса ҳам ўзини босди, иложи борича юмшоқлик билан режиссёрни жўнатди. Бу эпчил одам унга кўпдан бери таниш эди. Ун йилча муқаддам пахта байрамида Тошкентга тушганида ундан интервью олган ва кечқурун «Тошкент» меҳмонхонасида унинг номерида ўтириб, эшиттиришни кўришган эди. Шунда Полвонов уни колхозга таклиф қилди. Режиссёр келди. Уч-тўртта оғайниси билан ўйнаб кетди. Шу-шу Бодомсойдан эшиттириш қилинадиган бўлса, у «Шарқ юлдузи»га келиб кетарди. Полвонов уни хурсанд қилиб жўнатарди. Утган йили келганида, унга Ишимов ҳақида гапириб берди. Шунинг бир эшиттириш қилинг, деб сўради. Унутмаган экан, уч кун бурун келди. Шу жиҳатдан Полвоновнинг унинг олдида тили қисик эди.

Усмонов унинг режиссёр билан анча юмшоқ гаплашганига ҳайрон бўлди аввал, аммо йўлдаги Ишимов ҳақидаги ҳикоясини эслаб, уни тушунди. Ўзи эса режиссёрнинг ишига, унинг гапларига қойил қолмади, аксинча, ундан жаҳли чиқди. Бундай одамлар ҳақиқий санъатдан широк эканликларини ва бу, сочига бевақт оқ тушган (балки бу оддий касалликдир?) режиссёр ҳеч маҳал чинакам фильм яратолмаслигини у биларди. Бу ҳам майли.

Санъатдаги ҳамма одамлар ҳақиқий санъаткор бўлавермайди. Лекин бу оқсоч режиссёр унинг олдида санъатга қарши иш қилган эди. Бу эса даҳшат.

— Хафа бўлманг, Саидмурод ака,— деди у Ишимовнинг елкасига қўлини қўйиб.— Менинг ҳам Қозоғистонда танишларим кўп. Яхши бир ит топармиз ҳаммамиз бир бўлиб...

Унинг бу гапи узоқ давом этган ноқулай жимликни кўтариб юборди.

— Албатта топамиз!— унга қўшилди Полвонов.

Ишимов уялинқираб бошини кўтарди.

— Мени кечиринглар. Бир оз қизишиб кетдим.

— Сиз ҳақсиз,— унга далда берди Усмонов.

Ишимов ростданми, дегандек Полвоновга қаради.

— Ҳақсиз,— қайтарди Усмонов.— Чўпон учун ит дўстдай, инидай гап.

— Ҳа-да, ўртоқ Усмонов!— Жонланиб кетди Ишимов.— Шуни билмаганига хунобман. Тагин режиссёрмиш! Қани ичкарига юринглар! Заб келибсизлар-да!..

Ишимов кўнгли анча кўтарилиб, меҳмонларни ўтовга бошлади.

— Ҳализамон қўй сўйган эдим, қайнаб ётибди... Қайналаринг суйган экан... Қани, ўтиринглар. Келингиз.. Замира кечқурун қишлоққа тушиб кетган жиянларини олиб чиққани. Қўйлар таранг тортилиб турибди... Эртаиндин қўл-қўлга тегмай қолади...

— Мўлжал қандай?— сўради Усмонов.

— Юз қирқдан бўлар насиб қилса...

Полвонов, айтмадимми, дегандек Усмоновга қаради.

X

Уша кунни улар кун ботганда қишлоққа қайтишди. Саидмурод Ишимов Сотиволди ака айтганича бор, мақтовга лойиқ одам экан. Усмонов уни яхши кўриб қолди.

Усмонов ҳам унга маъқул келди шекилли, жуда очилиб, бошидан ўтганларнинг ҳаммасини гапириб берди. 43-йилнинг ёзида Белгород остонасида асир тушиб қолган экан. Ишимов взводи мудофаада экан. Оғир жанг пайти у чап қўли, қулоғидан яраланибди. Аммо жангдан чиқмабди. Иккинчи мудофаа линиясига ўтиш ҳақида буйруқни у олмабди. Немис танклари устидан ўтиб кетибди. Ўқ-дорисиз қолган Ишимов траншеяга тушган немисларга қарши белкурак билан олишган. Ҳатто иккитасини ўлдирган ҳам. Лекин ёнида граната портлаб, ҳушидан кетган. Ўзига келса, бош-қўли боғланган, ўрмон ичида ётибди. Шундай қилиб у ярим йилча асирда юрган. Уни тўппа-тўғри Германияга олиб кетишган. Кейин асирларнинг ичидан қўл-оёғи бутунларни Югославияга жўнатишган. Шу ердан у ниҳоят қочишга муваффақ бўлган. Партизанларга қўшилган. Македонияда, Черногорияда жанг қилган. Охири Италияда бўлган. Интернационал партизан бригадасида Римни озод қилишда қатнашган. «Черный Миша» лақаби остида қўпоровчилар отрядини бошқарган. Рим папаси Иннокентий қўрққаниданми, қаҳрамонлигига қойил қолганиданми, Ватикан ичида унинг отряди шарафига зиёфат берган. 1946 йилнинг баҳорида юртига қайтган. Интербригада бошлиғи хайрлаша туриб, унга ўз тўппончасини ҳадя қилган. Чиройли ёзуви билан. Мудофаа министрлиги қошидаги музейда сақланади, дейишади. Лекин буни Ишимов аниқ билмайди. Қомандирининг фамилиясини биледи. Антонов — Ристич. Ҳозир генерал-лейтенант эмиш. Ўтган йили бир гуруҳ югослав ҳарбий хизматчилари составида Москвага келиб кетибди. Ишимов газетада ўқибди.

Усмоновга шу маълумотларнинг ўзи кифоя эди. У Ишимовга ҳеч нарса ваъда қилгани йўқ. Лекин унинг иши билан шуғулланиш фикрида қишлоққа қайтди.

Қолҳоз идораси олдида у Полвонов билан хайрлашди.
— Мени хурсанд қилдингиз, — деди у. — Ажойиб одам

билан таништирадингиз. Унинг тақдирига бепарқ қараб бўлмайди.

— Мен ҳам бир гапни сизга айтмоқчи эдим,— деди йиманиб Полвонов.— Фақат тўғри тушунинг мени. Отангизни билар эдим. У киши мени, олти класс маълумоти бор йигитни бухгалтерлар курсига мажбур қилиб жўнатган эдилар. Буни мен унутмайман. У киши умуман ҳаммага яхшилик қилган эдилар. Ҳаёт ўзи шу. Фақат яхшилик унутилмайди. Унутиб бўлмайди ҳам. Бодомсойга келганингиздан хурсандман. Ишингизга барака, Дамир Усмонович.

Усмонов юраги севинч ва ғурурга тўлиб, Полвоновнинг қўлини қисди.

— Раҳмат.

Райком машинасида у қишлоқдан чиқар экан, Холида хаёлидан ўтди. Сотиволди акани яхши билмас экан, ўйларди у, билса иккалови жуда яхши ишлаб кетарди. «Ҳозир уйига келганмикин», беихтиёр сўради ўзидан у, лекин саволидан ўзи уялиб кетди. Келган бўлса нима? Хотинига нимасидир ўхшаб кетади бу қизнинг. Ҳафиза нима қилаётган экан ҳозир? Телефон қилмоқчи бўлиб турган бўлса керак унга. Тунов куни Ҳафиза: «Сизга қийин бўлди», деди. У жавоб бермади. Қийинликка қийин. Катта бир районга жавобгар бўлиб қолди. Жавобгар одамнинг ҳаёти ҳеч маҳал тинч бўлган эмас. Лекин бугун у яхши одамлар билан учрашди. Полвонов, Холида, Ишимов... Бу одамлар билан унга қийин бўлмайди. Бундайлар эса оз эмас. Фақат у ҳаммаси билан танишиб олиши керак. Дарди нимада, қувончи нимада — билиши керак ва қўлидан келганча уларга ёрдам қилиши зарур. Шунда районни кўтариш осон бўлади, одамларнинг ўзи кўтариб юборади.

Райкомда навбатчи — қишлоқ хўжалик бўлимининг мудири Назир Қаримовдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Усмонов тенги бу йигитни яхшигина агрономлик қилиб турган жойидан Бурҳонов олиб келган эди. Ҳайитвой ака-

нинг колхозидан. Усмонов уни кўрди-ю, нега кетди экан колхоздан, суриштиришим керак, деган фикр хаёлидан ўтди.

— Тинчликми?

— Тинчлик, Дамир Усмонович,— Каримов унинг келишини кутмаганиданми, қабулхонани тутунга тўлдириб чеккан, стол устида турли қоғозлар қалашиб ётарди. У ҳатто сигарет қолдиқларига тўлган кулдонни тўкншга ҳам улгурмаган эди.

— Нима қилаётувдингиз?— сўради Усмонов қоғозларга ишора қилиб.— Ҳалақит бермадимми?

— Йўқ, мутлақо!— деди шошиб Каримов ва бир қоғозни эпчиллик билан кулдон устига суриб қўйди.— Булар... шунчаки қоғозлар. Студентликдан қолган...

Афтидан унинг айтгиси йўқ эди. Усмонов ўз кабинетига кириб блокнотини қўйиб чиқди.

— Бирон топшириқ борми, Дамир Усмонович?— сўради Каримов.

— Йўқ, ишингизни қилаверинг.— Усмонов шундай деб эшик олдида тўхтади.— Ишимов деган чўпонни биласизми? Саидмурод Ишимов.

— «Шарқ юлдузи»данми? Биламан.

— Шу одамнинг ҳужжатларини эртага менга кўрсатинг.

— Хўп бўлади. Ҳаммаси менда турибди.

— Яхши. Хайр. Мен меҳмонхонада бўламан.

— Айтгандай, Дамир Усмонович.— Зинада унга етиб олиб деди Каримов.— Сизни бир аёл сўради.

— Аёл?

— Ҳа, қабул қилган экансиз. Сиздан жуда хурсанд:

— Қим экан?

— Фармонова. Афтидан у ҳозир ҳам кутиб ўтирибди сизни меҳмонхонада. Зарур ишим бор дейди. Менга айтмади.

Усмонов эслади. Бу «спесалис»нинг хотини эди. Яна

нима бўлган экан? У шундай ўйлади-ю, ваъдасининг устидан чиқмаганидан уялиб кетди.

Меҳмонхона олдида машинадан тушаркан, эшик ёнида қўлларини узун жакетининг енгига суқиб турган барваста аёл — Фармоновани кўрди.

Аёл оғзини катта очиб, жилмайганича унинг қаршиси-га бир қадам ташлади-да, уялган бўлиб тўхтади.

— Ассалому алайкум, ўртоқ Усмонов!.. Сизни кеч келади деятишувди, эрта келарқансиз-ку?..

— Салом, келинг. Нега райкомда кутмадингиз?— нимадандир барваста аёлнинг галати, эрта баҳорга тўғри келмайдиган, тушунтириб бўлмайдиган кийимиданми, ё меҳмонхона олдида аёл киши билан учрашганиданми хижолат тортиб сўради Усмонов.

— Райкомда энди қиладиган ишим йўқ, ўртоқ Усмонов. Мингдан минг раҳмат,— деди кўзлари чақнаб аёл.— Уша сизга учрашганимдан баққа куёвпоччангиз бинойидек бўлдила-қолдилар. Соатдай бориб соатдай қайтадила ишдан. Ичиш қаёқда? Зелдирискийниям ичмайдиган бўлиб қолдила, ер юткур ароқ у ёқда турсин! Ҳамма ишни уйда ўзлари қиладила. Ҳатто, ўртоқ секретарь, ўринниям менга солдирмайдила. Ўзлари соладила. Худди кеча тушган келиндай бўлиб қолдим.

— Яхши, жуда хурсандман,— деди Усмонов.— Хатоларига тушунбдилар-да!

— Тушунганда қандоқ, Ўртоқ Усмонов! Икки гапнинг бирида лаббай, деб турадила. Тунов кунни овқатланиб ўтириб, аччиққина мастава қилувдим, хотин бир нарсани мен, ўша ўқлоғи билан урганингизда тушундим, эрни эр қиладиган ҳам, ер қиладиган ҳам хотин экан, буни сира унутмайман. Ҳар қандоқ списалис ҳам буни билиши керак, дедила, овқатни ичолмай ўйланиб кетдила. Раҳмим келди, ўртоқ Усмонов. Ўғлимнинг тўйида асраб қўйганим бор эди, қўйиб бердим ўзим. Ана, айтмадимми дедила, эрни эр қиладиган хотин. Молодес, дедила.

— Яхши, жуда яхши,— гапни қисқа қилишга инти-
либ, уни бўлди Усмонов.— Хўш, мени нега кутяпсиз?

— Сизними? Илтимосиминан кутиб ўтирибман, ўртоқ
Усмонов.

— Хўш?

— Энди ҳеч қанақа чора кўрмасангиз поччангизга.
Шуни ўзи етади.

— Хўп бўлади, опа,— ваъда қилди Усмонов.— Тинч
бораверинг.

— Раҳмат, мингдан минг раҳмат Ўртоқ Усмонов!..

— Хўш!

— Келинпошшасиз қийналяпсиз, биламан,— деди
аёл.— Озгина манти қилиб келувдим. Хонангизда. Дар-
ров еб олинг. Ошхонанинг овқати овқатми?!

Усмонов кулиб юборди. Мана, пора ҳам олдим, ўй-
лади ўзича у. Лекин бу «пора» софдил, содда аёлнинг
соф қўли билан чин юракдан, опалик, одамийлик меҳри
билан узатилган «пора» эди. Ҳафизага буни албатта ай-
тиб бериш керак. Хурсанд бўлади. Қандай ажойиб одам-
лар бор, яхши гап уларнинг кўнглини тоғдек кўтаради,
қувватига қувват қўшади, меҳрини булоқ қилади.

У аёл билан эски қадрдонлардек хайрлашиб, номери-
га кўтарилди. Шу ондаёқ, телефон жиринглади. Бу Ҳафи-
за эди.

Улар анча гаплашишди. Усмонов бугун қаерларда
бўлганини, кимлар билан учрашганини тўлиб-тошиб га-
пириб берди. Ҳа, у хурсанд. Бодомсойга келганидан, ажой-
иб одамлар билан танишгани, танишаётганидан хур-
санд. Албатта Ҳафизасиз зерикяпти. Лекин бу вақтин-
чалик гап. Уй олишлари бидан турмушлари яна изига
тушади. Улар доим бирга бўлишади. Йўқ, у чақалоқни
унутгани йўқ. Унутиб бўлармиди. Қиз! Йўқ, ўғил бўлади,
ўғил. Қош-кўзи Ҳафизага ўхшаган бўлади. Ақли ҳам,
юраги ҳам. Қиз бўлса ҳам майли. Ишқилиб чақалоқ бўл-
са бўлди. Қорни тўқ. Нима еди? Кундузи... ҳа, кундузи
тандир кабоб еди. Қирда. Ишимов ўтовида. Ҳозир манти

сяпти. Худди Ҳафиза тайёрлайдиган мантининг ўзи. Ким қилиб олиб келди? Йўқ, ўрта ёшли бир аёл. Богчаннинг ошпази. Усмоновга тўртта келади. Жуда хушчақчақ, содда аёл. Ҳафизани у билан албатта таништиради... Ҳа, эртага яна гаплашишади. Ўзи телефон қилади.

Усмонов шу заҳотиёқ Исмоилжон билан гаплашмоқчи бўлди, кейин бафуржа овқатланади. Исмоилжон уйда экан. Ўзи трубкани олди.

— Дамир? Дамир Усмонович?

— Тўғри гапиравер,— кулди Усмонов.— Меҳмонхонадаман. Ҳеч ким йўқ ёнимда. Хўш, ўртоқ редактор ўринбосари, Бодомсойга область газетасида қачон кенгроқ жой берилади?

Исмоилжон ҳам кулди.

— Яқинда. Яқинда тўла бир саҳифа уюштирамиз. Мен сарлавҳа топиб қўйдим.

— Хўш?

— Ўртоқ Усмонов, Бодомсойни қаёққа бошлаб кетяпсиз? Қалай дурусти?

— Дуруст,— деди Усмонов ўртоғининг ҳазилини тушуниб, кейин жиддий оҳангда гапирди.— Исмоил, ёрданинг керак. «Шарқ юлдузи»да бир чўпон бор. Саидмурод Ишимов деган. Эшитганмисан? Йўқ. Шу одам, саҳифа деяпсан-ку, қатор саҳифаларга арзийди. Ўзинг келмайсанми? Яхши ёзасан, менга ёқади сенинг ёзишинг. Катта бир асарга айланиб кетиши мумкин бу одамнинг тақдири. Мен ҳайратда қолдим. Келасанми? Қачон келасан?

— Уч-тўрт кун ичида,— деди Исмоилжон.

— Кутаман. Ёзиб қўй. Саидмурод Ишимов. Кутаман.

— Менга қара, Дамир,— сўради гапининг охирида Исмоил.— Анави... Тракторчи фожиаси нима билан тугади? Султонов индамай кетаверадими? Шикоят бор колхоздан.

— Индинга бюро,— деди Усмонов.

Исмоил уни тушунди.

Эрталаб у райкомга келганида, хомуш турган Қобуловни кўрди.

— Ҳа, Ҳайдарали? Келинг.

Усмонов уни ўз кабинетига бошлади. Қобулов кечаси билан ухламай чиққанини, эрталаб эса нонушта ҳам қилмай, шу ёққа йўл олганини айтди.

— Нима бўлди? Тинчликми?— сўради Усмонов хавотир олиб.

— Тинчликка-ку, тинчлик-а!— Қобулов нимадан гап бошлашини билмай тутилиб-тутилиб жавоб берди.— Биласизми, Дамир Усмонович... Кеча... кеча партия мажлиси ўтказдик. Очиқ партия мажлиси. Ундан аввал бюро қилдик. Бюрога Ҳайитвой ака кирмадилар. Ишим кўп, деб қаёққадир кетиб қолдилар. Жуда узоқ, жуда жиддий бюро бўлди. Бюро аъзолари кўп нарсаларни ташлашди. Техника хавфсизлиги чатоқлигини... Ешларнинг колхоздан кетиб қолаётганини... Баъзи бригадаларда ўзбошимчалик кучайиб кетгани... Қўйинг-чи, жуда яхши бюро бўлди. Кейин чуқур ўйлаб, раисга, менга Ҳайфсан эълон қилишга қарор қилдик ҳаммамиз. Мусавой ака, бригадир, меням жазолаш керак дедди, бюро унамади. Менам унамадим. Унда мутлақо айб йўқ. Қайтанга раисниям, Яхшивойдиям у қайтармоқчи бўлган эди. Шу жой жуда зарур бўлса, кунлар юришиб кетганда, ўзимиз омов билан чопиб оламиз, деган эди. Уни жазоламадик. Мана шу қарор.

Қобулов чўнтагидан тўрт буклоғлиқ қўлда ёзилган қоғозни олиб, Усмоновга узатди. Бюро қарори анчагина содда, орфографик хатолар билан ёзилган бўлса ҳам, фикр аниқ, жазо сабаблари тўғри белгиланган эди.

— Яхши қарор қабул қилибсизлар-ку,— деди Усмонов уни ўқиб бўлиб.

— Яхшиликка-ку, яхши-я, лекин ўтмай қолди бу қарор,— куйиниб деди Қобулов.

— Нега?

Қобулов бўлган воқеани батафсил айтиб берди. Бюро қарорини эшитиб, Султоновнинг қаттиқ жаҳли чиқибди. Қобуловни ҳузурига чақириб роса уришибди.

— Қанақа одамсан ўзи? Партком ҳам ўзини-ўзи жазолайдими?! Тагин раис билан бирга! Бу аҳмақона қарор. Менга хайфсан берадиган одам йўқ колхозда! Учир бу қарорингни. Халқнинг ўртасига олиб чиқадиган бўлсанг, сен билан бирга ишламайман!

Султоновнинг албатта ҳақ жойи бор эди. Партком секретарига фақат юқори партия органларигина жазо беришлари мумкин эди. Лекин Қобулов ва бюро аъзолари раиснинг жазосини енгиллатиш ниятида шу қарорга келган эдилар. Қачонгача энди раис доим айбловчи бўлади?

Қобулов раиснинг дўқига, илтимосига (Қобулов кўнавермагач, Ҳайитвой ака унга ялинибди ҳам) қарамай, қарорни мажлисга қўйибди. Мажлис ҳам, худди бюрога ўхшаб узоқ чўзилибди. Умуман яхши ўтибди мажлис. Лекин қарорга келганда, овоз етмабди уни қабул қилишга. Бунинг устига мажлисга Яхшивой Эргашевнинг хотини келиб, агар Ҳайитвой акани жазолайдиган бўлсаларинг, розимасман сизлардан, деб одамларнинг кўнглини юмшатиб юборибди. Хуллас, бюро қарори ўтмабди. Яхшивой ўзи айбдор, эҳтиёт бўлиши керак эди, деган қарор қабул қилинибди.

Усмонов ўйланиб қолди. Қобуловга, ёш, тажрибасиз йигитга Султонов билан беллашиш осон эмас эди. Лекин Усмонов унинг ўз фикрида қатъий туриб, бюро қарорини мажлисга қўйдирганидан хурсанд бўлди. Қобулов шунга эришибди. Бу эса Султоновдек одам олдида мақтовга арзигулик иш эди. Тракторчининг хотинидан ҳам хафа бўлишга ўрин йўқ эди. Эрининг у энди анчагача ишломаслигини биледи, нима учун у шу шаронгта раисга қар-

ши чиқиши керак? Бўлар иш бўлди. Раис билан жанжаллашиб нима қилади? Бундан ташқари одамлар кўпинча ўч олишни истамайдилар.

— Дамир Усмонович!— унинг хаёлини бўлди селектордан Малоҳатнинг овози.— Қасалхонадан сизни сўрашяпти.

— Эшитаман.— Усмонов трубкага қулоқ солди.— Салом.

Гапираётган касалхона бош врач иди.

— Дамир Усмонович! «Максим Горький» колхозидан келтирилган тракторчи... Яхшивой Эргашев ҳозир вафот этди.

Трубка жимиб қолди. Усмонов бўшашиб, анчагача нима дейишини билмай турди. Ниҳоят сўради.

— Нечага кирган экан?

— Уттиз учга.

«Ёш экан», хаёлидан ўтказди Усмонов.

— Хўп, мен ҳозир бораман,— у трубкани қўйди.

— Эшитдингизми? Эргашев вафот этибди...

Қобулов унга тикилганча қотиб қолди...

Қасалхонага келишганда, уларнинг биринчи кўрган одами — Эргашевнинг хотини бўлди. Қисқа вақт ичида озиб, муштдек бўлиб қолган бу аёл, иякларига қўлларини тираб касалхонага кираверишдаги скамейкада ўтирарди.

У на Усмоновнинг, на Қобуловнинг саломига алик олди, кўзларини ерга қадаганча жойидан қимирламади. Афтидан уларни эшитмади ҳам, кўрмади ҳам. Юпқа, кўкимтир лаблари билинар-билимас нималарнидир шивирларди. Балки бу шивирлаш эмас, бутун вужудини қоплаган, кутилмаганда бошига тушган оғир дард асорати — титроқ эди.

Ичкаридан бош врач чиқди.

— Ҳеч пложи бўлмади,— деди у.— Жигар ишдан чиққан экан. Қон юришмай қолди.

— Қолхозга хабар қилдингизми?— сўради Усмонов.

— Ҳа, сиздан кейин телефон қилдим. Ҳозир ўртоқ Султонов келадилар.

Усмонов Ҳайдаралига аёлни кўрсатди.

— Ўзингиз олиб кетинг ҳозир.

У райкомга кетаётганда, Султоновнинг «Волга»си чийиллаб келиб касалхона олдида тўхтади. Усмонов машинадан тушмади. Йўлда яқинда кўрган туши эсига келди: тумонат одам. Тобут, Эргашевнинг тобутини кўтарганлар орасида у ҳам бор. Бир маҳал тобутда у пайдо бўлибди, тобутнинг орқасида эса қора тўн кийган Эргашев келаётган эмиш.

Усмонов сесканиб, бошини кўтарди. Улар райкомга етиб келишган эди.

— Бугун чиқаришса керак. Борамизми?— деб сўради шофёр.

Усмонов ҳа, дея бош қимирлатди.

Кабинетига кириши билан у селектордан Бурҳоновни чақирди.

— Козим Бурҳонович! Эртага бюрога ҳамма хўжалик раҳбарларини таклиф қилиш керак. Ҳеч ким қолмасин.

— Хўп бўлади,— деди ҳозиржавоблик билан Бурҳонов.

Уша кун Усмонов мижжа қоқмади. Назарида кун бўйи ишида ҳам тайин бўлмади. Бодомсойнинг этагида қурилаётган насос станциясини бориб кўрди. «Олга»нинг сўнгги уч ойлик сонлари билан танишди. Район марказидаги кутубхонага кириб, райком ва район ижроия комитети аппаратидаги ходимларнинг сўнгги икки йил давомидаги ўқиган китоблари рўйхати билан танишди. «Максим Горький» колхозига бориб, Эргашевнинг кўмиш маросимида қатнашди. Султонов қанча алтимос қилмасин, колхоз идорасига кирмади. Кирса, албатта оғир гаплар бўлишини биларди. Бугун шу оғир гапларни қилгиси келмади. Қоронғи тушганда ҳаммадан сўнг навбатчи билан хайрлашиб, райкомдан чиқди.

Бодомсойга келганидан бери биринчи марта Ҳафизага

телефон қилмади, кўнгли ғаш, Ҳафизани хурсанд қилади-ган гап топиши қийин эди. Уйқу келавермагач, ярим кечада ўрнидан туриб, Тацитнинг китобини варақлай бошлади. Бу китобни у жуда яхши кўрарди. Бир неча марта ўқиб чиққан, ҳатто Ўрта Осиёга, Эронга тегишли жойларини конспект қилиб олган бўлса ҳам, уни қўлдан қўймас, олисроқ жойга кетганида ўзи билан олиб кетарди. Бодомсойга жўнаётган кунини ҳам, биринчи бўлиб, шу китобни чамадонига солган эди. Бу китоб ўзининг объектив тасвири билангина эмас, услуби, фактларга ниҳоятда бойлиги, равон тили билан ҳам унга маъқул тушиб қолган. Уни ўқир экан, ўзини узоқ ўтмиш воқеалари ичида ҳис қиларди. Аниқ бир мақсадсиз уни очганида, Сенеканинг олдида Центурион келган саҳифага кўзи тушди. Мана у мрамор устунлар орасидан ўтиб, Сенека рўпарасида пайдо бўлди. Кекса файласуф унинг келишини билар ва дилида бу учрашувга ҳозирлик кўриб қўйган эди. Ҳокимият вакили белидаги узун, сопи фил суягидан ишланган ханжарини чиқариб унга узатди. Чорси ёзув столи устидаги шам нурида ханжарнинг ўткир тиғи ялтираб кетди. Сенека уни олмади. Бутун умрини ҳозирги ҳокимнинг тарбиясига сарфлаган ва ундан на халқ учун, на давлат учун наф кўрмаган олим, ҳалқни очликка, давлатни инқирозга олиб келган, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаган, фаҳшдан бош кўтармаган одамнинг қуролини қўлига олишдан нафратланди. У ўлади, аммо ўз қуролидан ўлади. Сенека ҳар доимгидек хотиржамлик билан ўрнидан турди:

— Неронга айт, унинг буйруғи бажарилади.

У шундай деб, вазмин қадамлар билан ўз хонасига кетди. Унинг ортидан хотини ҳам йўл олди.

Усмоновни ҳар доим шу жойга келганда, Сенеканинг оғирлиги, иродаси ҳайратга соларди. Кекса файласуф ўз ўлими билан Рим салтанатини, бутун тарихни ларзага солган эди, уни ўлимга ҳукм қилган Нерон эса йнгирма асирдан бери инсоният қарғишини эшитиб келарди. Ус-

монов шундай ўйлар экан, Центурионнинг қайтишини кутиб ўтирган Неронни кўргандай бўлиб кетди. У ўзини қаёққа қўйишни билмас, тиқ этган товуш уни чўчқитарди. У нимага, кимга қарши қўл кўтарганини биларди. Лекин бошқа чораси йўқ эди. У шу қадар кўп жиноят, шу қадар кўп разилликлар қилган эдики, унга халқ севган, виждони пок одамнинг ёнида бўлиши бутун ҳаётини заҳарлаш билан баробар эди. Ё Сенека, ё у! Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Центурион жуда кеч қайтди.

— Чол узоқ жон берди,— деди у,— Ханжарингни рад этди.

— Қандай ўлди?— жаҳл билан сўради император.

— Ҳаммомда ўз ханжари билан томирларини қирқди. Хотини ҳам шундай қилди.

— Униси нега?..— ҳайрон бўлди Нерон.

Центурион жавоб бермади. Сенека ўз ўлими билан ҳам ундан, Нерондан ғолиб келган эди...

Усмонов ўзини мажбур қилиб, китобни ёпди. Тонг оқара бошлаган эди. Бугунги кун ҳам кечагидек оғир бўлишини у биларди.

Райком бюроси белгиланган вақтда бошланди. Аввал Усмоновнинг кабинетига хўжалик раҳбарлари олдинмакейин кириб келишди. Йўлакда кутиб турмасликни Усмонов ўзи улардан илтимос қилди.

Улар орасида фақат Султонов йўқ эди. Кейин Содиқов билан район прокурори келди. Унга роса бир минут қолганда, қизил, семиз папкасини қўлтиқлаб Бурҳонов кирди. У ишга вақтида келган бўлса ҳам Усмонов билан кириб, ё селектор орқали сўрашмади, бюрода кўриладиган масалалардан биронтаси ҳақида гаплашмади. Усмонов бунга муҳтожлик сезиб, ўзича чақирмади. Лекин Бодомсойга келганидан бери Бурҳоновнинг ўз хоҳиши билан унинг олдига кирмаслиги, сўрашмаслигини пайқаган эди. Сир бой бермай ўзи унинг кабинетига кириб, уч-тўрт марта сўрашиб чиқди. Бурҳонов ё унй тушунма-

ди, ё жўрттага мустақил эканлигини аппарат ходимларига кўрсатиш учун муносабатини ўзгартирмади. Усмонов бунга эътибор берган бўлса ҳам, кулиб қўя қолди. «Нега энди бундай қилади? Нима ортдиради бу билан?»— деди ўзича куюниб.

Ҳозир ҳам Бурҳонов у билан ҳамманинг олдида, мана худди сизлардек мен ҳам бу кабинетга энди кираман, дегандек қўл узатиб сўрашди-да, ёзув столининг ўнг биқинига ўтирди. Усмонов бепхтиёр Сенекани эслади. «Албатта у бундай икир-чикирлардан юқори бўлган,— деди хаёлан ўзича,— бўлмаса файласуф бўлмас эди...»

Қип-қизил юзидаги терни артиб Султонов кириб келди.

— Кечирасизлар!..— деди у ҳеч кимга қарамай ва эшик ёнидаги стулга омонатгина ўтирди.

Хонага жимлик тушди. Бюро аъзолари кун тартиби билан таниш бўлсалар ҳам, Усмонов таклиф қилинганлар учун ўқиб берди. Биринчи масала партияга қабул қилинганларни тасдиқлаш эди. Улар тўрт киши эди. Икки ишчи, бири насос станциясидан, бири совхоздан, бири сут соғувчи қиз — «Правда» колхозидан, тўртинчи одам район газетаси ходими, ёш шоир Мирҳайдар Бяратов эди. Тўрталови ҳам бюро аъзоларида яхши таассурот қолдирди. Деярли савол беришмади. Усмонов фақат ёш шоирга савол берди. Савол берди-ю, уни қийнаб қўйганини кўриб ачинди.

— Нега газета кеч чиқади?— сўради у.

Шоир қизариб кетди, қўлларини ишқалаб, нимадир демоқчи бўлди, лекин айтолмади. Усмонов сабабни билишини, уялиб айтолмаётганини кўрди-да, гапни бошқа ёққа бурди.

— «Шарқ юлдузи»га бориб турасизми?

— Кўп бораман,— деди жонланиб Баратов.

— Саидмурод Ишимов деган чўпонни биласизми?

— Эшитганман.

— Шу одам билан бир учрашинг,— маслаҳат берди Усмонов.— Уруш ветерани у. Яхши чўпон. Балки чиройли бир нарса ёзарсиз.

— Хўп бўлади!— суюниб жавоб берди Баратов.— Бугуноқ бораман.

Бюро аъзолари кулиб юборишди.

— Иккинчи масалага ўтамиз,— деди Усмонов ёш шоирни табриклар чикариб юборгач.— Сўз ўртоқ Бурҳоновга.

— Мен гапни қисқа қиламан,— шундай деб Бурҳонов ўрнидан турди.— «Максим Горький колхозидаги вёқеани ҳаммаларинг эшитган бўлсаларинг керак, бир тракторчи, Яхшивой Эргашев, трактори ағанаб, остида қолган эди. Кеча вафот этди. Кўмиб келдик. Бу фавқулодда ҳодиса.

У Султоновга қаради. Султонов, тўғри, дегандек бошини қимирлатди.

— Бундай ўлим билан тугаган ҳодисага район партия ташкилоти, бюро бефарқ қарай олмайди. Мен шахсан бу масалачи Дамир Усмоновичнинг таклифлари билан бюро муҳокамасига қўйилганини ва бу муҳокамага даярли ҳамма хўжалик раҳбарлари чақирилганини маъқуллайман. Биз бугун шу ҳодисадан жиддий хулоса чиқармоғимиз керак. Нима бўлган ўзи? Колхоз правлениеси кўп йиллардан бери ўзлаштирилмай келатган жарлик ёқасини... шундайми, Ҳайитбой Султонович?— Султонов ундан кўзини узмай, бошини қимирлатди.— Жарлик ёқасини ўзлаштиришга қарор қилган. Бу яхши гап. Лекин ўзлаштиришда меҳнат хавфсизлиги қоидалари бузилган, яъни, ернинг тийғончиқ эканлиги эътиборга олинмаган. Правление ҳам, колхоз партия ташкилоти ҳам, тракторчининг ўзи ҳам бунга аҳамият беришмаган. Бўлмаса, тракторчи тажрибали, эпчил йигитлардан эди, ҳеч бўлмаганда унинг ўзи эҳтиёт чораларини кўриши керак эди. Кўрмаган. Ернинг қалтислигини билиб, Ҳайитбой ака ёш одамга эмас, юқорида айт-

ганимдек, тажрибали Яхшивой Эргашевга буюрган ҳайдашни. Аммо бу гап билан мен раисни оқламоқчи эмасман. Раис айбдор. Партия ташкилоти ҳам. «Максим Горький» колхозида меҳнат ва техника хавфсизлиги масалалари яхши йўлга қўйилмаган. Мен шунинг учун уларни айбдор ҳисоблайман. Менимча бу масалаларга бошқа хўжаликларда ҳам эътибор кам. Менинг, Дамир Усмонович, таклифим бор. Обрули бир комиссия тузиб, ҳамма хўжаликларни ўрганиб чиқиш керак. Тракторчи Эргашев фожиасига келганда, мен ўртоқ Сулятоновни стоҳлантиришни таклиф қиламан. Чунки фожиянинг ўзи бу одам учун, колхоз учун етарли жазо.

Бурҳонов жойига ўтирди. Унинг гапи Усмоновга ёқмади. У тўғри гапирган эди, жазо масаласида ҳам тахминан у ҳақ эди. Улим катта жазо. Лекин Бурҳонов сийпалаб, иложи борича фожияни юмшатиб, айбни кўпроқ хавфсизлик қоидаларига риоя қилмасликка яқинлаштириб гапирган эди. Сулятоновнинг жоҳиллиги, унинг буйруғи билан фожа юз бергани четда қолиб кетди, бу ҳақда ҳаттоки у оғиз очмади. Усмонов шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўзи музокарани бошлаб бермоқчи бўлди, лекин фикридан қайтди.

— Ким гапиради?

Қудрат Саимович сўз олди.

— Қозим Бурҳонович тўғри айтдилар, — деди у. — Бугун биз бу хунук ҳодисадан жиддий хулоса чиқариб олишимиз керак. Районда, колхозларда ҳар хил воқеалар бўлиб туради. Бундан ўн йилча муқаддам «Ойбек» колхозида бўлса керак, бир аравакаш пичан ортиб келаётиб, араванинг устидан қулаб тушган эди. Эътибор бермадик, ўзи ҳам ҳеч қаёққа ариза ёзмади, шу одам мана ўн йилдан бери ёстиқдан бош кўтармади. Қим айбдор бунга? Албатта, биринчи галда ўзи. Лекин биз одамларга ғамхўрликни баъзан иш деб унутиб қўйяпмиз. Биров шу аравакашга нега бунча ортасан, яхшиси яна бир қатна-қўй, демаган. Тракторчига ҳам жарнинг

ёқаси бу, эҳтиёт бўл, дейдиган одам бўлмаган Эшитишимча, ҳатто, мажбур қилинган. Сиз мажбур қилгансиз, Ҳайитвой Султонович! Бориб кўрдим, у жойда техника қондасига эътибор берганда ҳам ағдарилиб кетиш ҳеч гап эмас. Кейин арзимаган, ховучдек жой экан. Шунга трактор солишга мутлақо ҳожат йўқ эди Дамир Усмонович, — Содиқов Усмоновга мурожаат қилди. — Мен ўртоқ Бурҳоновнинг таклифига қарши эмасман. Гап қандай жазо олишда эмас, уни тушунишда Агарда Ҳайитвой Султонович қандай фалокат юз берганини тушунмасалар, баъзи одатларини ташламасалар, яна жиддий фожиалар юз бериши мумкин.

— Нега тушунмас эканман?— деди ёш боладек лабларини чўччайтириб Султонов.— Тушуниб турибман. Яхши бўлмади. Лекин бир нарсага тушунмаяпман. Энди нима, ҳеч нарса буюрма, деяпсизми? Унда раиснинг нима кераги бор колхозда? .

— Ана кўрдингизми?— деди Содиқов Усмоновга.— Буюринг, ўртоқ Султонов, буюринг. Лекин ўйлаб буюринг. Одам ўлмайдиган қилиб буюринг.

— Ким одам ўлдирибди?— Султонов ўрнидан туриб кетди.— Мени қотил деяпсизми ҳали? Умримда чумчуқ ўлдирган одаммасман. Оғзингизга қараб гапиринг, ўртоқ Содиқов.

— Бўлди,— уни тўхтатди Усмонов.— Бюрода ўтирганингизни унутманг, Ҳайитбой Султонович.

Султонов газабдан яна бирпасда тер босган пешонасини артиб жойига ўтирди.

Содиқовдан сўнг, район прокурори Виктор Иванович Соколов сўзлади. Усмонов бу одамни кўпдан бери биларди. Носир Пўлатов, Сотиволди Полвоновлар тенги бу одам асли шу ерли бўлиб, Бодомсойни, унинг одамларини беш қўлдек биларди. Уруш бошланиши билан кўнгилли бўлиб фронтга кетган, Берлингача борган, қайтиб келиб, узоқ вақт республика прокуратурасида ишлаган, бундан саккизми, тўққиз йил муқаддам ўз их-

тиёри билан Бодомеойга қайтиб келган эди. Область, республика газеталарида тез-тез унинг ахлоқ, тарбия масалаларига оид мақолалари чиқиб турарди. Республика адлия ишларининг тарихидан ёзилган ва ўқув юртлирида кенг қўлланиладиган китоби ҳам бор эди.

Усмонов у билан биринчи марта заргар Мамашариф ота иши муносабати билан гаплашди. Виктор Иванович уни тўла қувватлади. Ушандан бери Усмонов у билан энди учрашаётган эди. Диққат билан уни эшитар экан, шундай одам билан ишлаётганидан хурсанд бўлди. Алоҳида бир учрашшни дилига тугиб қўйди.

— Мени кечиринг, Ҳайитбой Султонович,— деди гапининг охирида Виктор Иванович.— Юридик жиҳатдан сизда мутлақо гуноҳ йўқ. Лекин сиз айбдорсиз. Уни сиз мажбур қилгансиз. Буни кечириб бўлмайди. Қудрат Содиқовичдан бекорга хафа бўляпсиз. Сизнинг буйруғингиз туфайли одам ҳалок бўлди. Буйруқда ҳам буйруқ бор. Мен Қозим Бурҳоновичнинг таклифига қўшилмайман. Жазо айбга қараб берилиши керак. Одам ўлими билан тугаган фожиа айбдорига огоҳлантириш енгил жазо. Мен учёт қоғозига ёзиш шарти билан ҳайфсан эълон қилишни таклиф қиламан.

Бюро тушгача давом этди. Деярли ҳамма бюро аъзолари гапиришди.

— Гапирасизми?— сўради шундан кейин Усмонович Султоновдан.

У зўрға ўрнидан турди.

— Бундай бўлишни кутмаган эдим,— деди у ердан бошини кўтармай. Унинг овози қалтирарди.— Қим уни ўлсин дебди? Яхши йнгит эди. Меҳнаткаш. Камтар. Қаҳрамон қиламан, деб юрувдим. Қаҳрамон бўларди. Менга осон дейсизларми? Болаларини кўрсам юрагим ачийди, ўзимни сўкаман. Уша жойга зиқналик қилмаганимда бу фалокат юз бермасди. Уртоқ Содиқов тушунмадилар, дедилар. Йўқ тушуниб турибман. Лекин унинг ўзи ҳам эҳтиёт бўлиши керак эди-да!.. Ёмон ниятда

юбормаган эдим уни ўшаёққа. Тагин юзтанинг ичидан уни танлаб юборган эдим!

Султонов галям тамом, дегандек Усмоновга бир қараб қўйди-да, жойига ўтирди. Унинг бу қарашида Усмонов, ўз қилмишидан афсусланишдан кўра, марҳумга, унинг оиласига ачиниш пайқади. Гапида ҳам кўпроқ шунга аҳамият берди.

Хонага жимлик тушди. Ҳамма Усмоновнинг гапини кутиб турарди. Усмонов эса қўлидаги авторучкасини ўйнаганича, ўйга чўмган эди. Унинг назарида Содиқов ҳақ. Султонов қанча эзилмасин, фожианинг моҳиятига тушунмаган эди. У Бурҳонов каби тўғри гапирди, лекин бари бир унинг гапида одамга ҳурмат, унга ғамхўрлик сезилмади. Унинг учун бу фожа бахтсиз ҳодиса эди, холос.

— Кеча Эргашевнинг хотинини кўрдим касалхонада,— Усмонов шундай деб ўрнидан турди.— Биринчи кунини, эрини олиб келишганда ҳам кўрган эдим. Биринчи кунини ҳам, кеча ҳам унинг юзига қаролмадим. Уялдим қарагани. Мен урушда бўлмаганман. Лекин қайси бир қўмондоннинг китобиди, жангдан сўнг солдатини йўқотган командирнинг йиғлаганини ўқиганман.

— Тўғри!— деди кимдир. Усмонов кимлигига эътибор бермади. Гапи тўғрилигини биларди. Адашмаса, Маршал Қоневнинг эсдаликларида ўқиган эди шу воқеани.

— Урушдаки шундай экан, тинчлик пайти яхши командир била туриб солдатини ўлимга юбормайди,— гапида давом этди Усмонов.— Буйруқсиз ҳеч қандай иш қилиб бўлмайди. Бу тўғри. Лекин буйруқ кўр-кўрона берилмаслиги керак. Буйруғингизнинг бажарилишига кўзингиз етмаса, маслаҳат қилиш керак. Уртоқ Султонов, сиз ҳеч кимга қулоқ солмагансиз. Маслаҳат қилмагансиз. Эргашев, бригадир хавфларини айтишганда жеркиб бергансиз. Ўзбошимчалик, жоҳиллик оқибатда нимага олиб келгани ҳаммага маълум. Одам ўлди! Бунини тушу-

ниш керак. Сиз ҳали ҳам тушунганингиз йўқ. Агар одамларга муносабатингизни ўзгартирмасангиз, ишлашингиз, колхозга, катта колхозга раҳбарлик қилишингиз қийин бўлади. Бизнинг ҳам сиз билан ишлашимиз қийин бўлади. Козим Бурҳонович яхши таклиф киритдилар. Райком қошида комиссия тузиб, районда меҳнат ва техника хавфсизлиги қайси аҳволдалигини текширамыз. Бугунги бюро қарорини эса ҳамма хўжаликларга юборамиз. «Максим Горький» колхозидаги фожиа бошқа ҳеч қаерда, «Максим Горький»нинг ўзида ҳам қайтарилмаслиги керак. Таклифларни овозга қўяман. Биринчи таклиф «Максим Горький» колхозининг раиси ўртоқ Султоновни меҳнат ва техника хавфсизлиги қоидаларини бузганлиги, бу эса оқибатда одам ҳалокатига олиб келганлиги учун огоҳлантириш эди. Ким шу таклифга қўшилади?

Биринчи бўлиб Бурҳонов қўл кўтарди. «Ўз таклифидан овозга қўйдирмасдан воз кечиши мумкин эди»,— деди ўзича Усмонов.

Бурҳоновдан сўнг, район маориф бўлимининг мудирини қўл кўтарди. Бу одамни Усмонов ҳали яхши билмас эди. Биринчи марта кўрган эди мажлисларда. Эшитишича, узоқ йиллардан бери ишларди районда. Лекин қандай ишларди? Буни Усмонов ҳали билмас эди. Усмонов унга қаради-ю, ижирғаниб кетди.

Унинг иккала кўзи Бурҳоновда эди.

Бошқа ҳеч ким биринчи таклиф учун овоз бермади. Султоновга учёт қоғозига ёзиш шартин билан ҳайфсан эълон қилинди.

Бюрога қўйилган ҳамма масалалар ўйланган, мўлжаллангандек ўтди. Лекин Усмоновнинг негадир кўнгли хижил эди. У кечгача бунинг сабабини билолмади. Кечга яқин олдига Бурҳонов кирди. У анчагина ланж эди.

— Менда ишингиз йўқми?— сўради у.

— Йўқ. Нима эди?— Усмонов ўрнидан туриб унинг ёнига борди.

— Бир оз бошим оғриб турибди. Ётсам дейман.

— Боринг, боринг,— деди Усмонов.

Бурҳонов чиқиб кетди. У кетиши билан Усмоновнинг фикрлари ойдинлашди. Бурҳоновнинг бюродаги гаплари уни хуноб қилган эди. Султонов билан уларнинг яқинлигини эшитган эди. Лекин наҳотки бу яқинлик шунчалик ишга путур етказадиган, партия органининг обрўи, шаънига доғ туширадиган даражада бўлса?! Бугунги бюрога кўпчилик хўжалик раҳбарлари чақирилганини ҳисобга олганда, очиқдан-очиқ Султоновнинг ёнини олиб районнинг иккинчи секретари хатога йўл қўйган эди. Буни у тушунганмикан? Тушунмаса, тушунармикан?

Усмонов Бурҳонов билан ёлғиз гаплашишни юрагига тугиб қўйди. Бир нарса унга аниқ эди. Бурҳонов у ўйлаганча содда эмас, тажрибали, кўпни биладиган мураккаб одам эди. Нияти нима унинг? Кимдан хафа? Нега? Нима учун аслида қаҳри қаттиқ одам ўзини бунчалик «одампарвар» қилиб кўрсатяпти?

XII

Бодомсойга баҳор эрта келди. Анчадан бери ҳаво илиқ турганлиги, ерга қор кам тушганлигидан қир, адирлар усти кўкат билан қопланиб кетганлиги сезилмади. Баҳор келганлиги эртаги ўрикнинг тўлиб турган куртаклари бирдан бодроқдек очилиб кетганлигидан билинди аввал. Шошқалоқ деҳқонни алдайдиган, дангасани эса куйдирадиган дамлар бошланди.

Районнинг кенгайтирилган партия хўжалик активи йиғилишига Искандар Ғойибович ўзи қатнашди. Усмонов ундан кўнглида миннатдор бўлди. Чунки бу актив унинг янги вазифадаги биринчи йирик мажлиси эди. Қўзиқлатишнинг бориши ҳақида икки-уч хўжаликнинг ҳисоботи тингланди. Бу масалада районнинг аҳволи ёмон

эмас эди. План бажарилиши аниқ. Сўзга чиққанлар орасида Ҳайитвой Султонов ҳам бўлди. «Максим Горький»чилар мажбуриятдагидан ташқари яна минг тонна пахта теришга аҳд қилишганини айтди.

Залда қарсак кўтарилиб кетди.

Султонов қойил қилдимми, дегандек ўзи ҳам бирпас минбар олдида қарсак чалиб турди.

Усмонов Султоновнинг гапини чин юракдан севиниб олқишлади. Минг тонна қўшимча пахта бериш катта иш эди. У яна бир марта Ҳайитвой аканинг ишбилармонлигига, пухта раислардан эканлигига, райондагина эмас, республикада ҳам бекорга катта обрўга эга эмаслигига ишонди. Унинг ҳар бир катта йиғинга биронта янгилик билан боришини эшитган эди, бугун эса ўзи гувоҳ бўлди. Аммо кўнглининг қаеридадир ранжиди. Шундай зарур, қимматли таклифи бор экан, бир оғиз райкомни йиғилишдан олдин хабардор қилса, бўлмасмиди? Нима учун йиғилишни пойлади? Яна обрў орттириш учунми? Агар у райкомни хабардор қилганида, бошқа хўжалик раҳбарларига ҳам мажбуриятларингни ўйлаб кўрларинг, дейиларди. Район ҳам қурултойдагига қўшимча мажбурият оларди. Минг тонна қўшимча пахта яхши гап, зарур гап, лекин бу ваъда обрўталаб одамнинг ваъдаси. Ё райкомга айтганмикин у? Масалан, Бурҳоновга? Иккаловларининг оралари яхши. Султонов райкомга келганда аввал Бурҳоновнинг кабинетига киради. Агар айтган бўлса, Бурҳонов бугун катта хатога йўл қўйди. Албатта бошқа хўжаликларнинг ҳам қўшимча мажбуриятларини чамалаб чиқиш керак эди, районнинг мажбуриятини ҳам.

Султонов минбардан тушаётганда, Искандар Ғойибович баланд овозда Усмоновдан сўради:

— Хўш, район-чи? Районнинг мўлжали қандай?— У шундай деб жилмайди.

Залга жимлик чўкди. Бу савол ҳаммани ўйлатиб қўйган эди. Усмонов ҳам ўйланиб қолган, тўғрироғи, у бу

саволга тайёр эмас эди. Султонов ўз таклифи билан кўпчиликни, шу жумладан уни ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйгандан у яна ранжиди.

Жимлик узоқ чўзилдими, ё Усмоновга ёрдам бергиси келдим, Бурҳонов салмоқ билан деди:

— Исқандар Ғойибович!.. Мўлжалимиз олти минг. Ундан ҳам ошса керак...

— Биринчи секретарь нима дейди?— сўради яна Исқандар Ғойибович.

Усмонов оҳиста ўрнидан турди. Бутун зал унга тикилиб қолган эди. У ҳозир, Қозим Бурҳонович тўғри айтдилар, мўлжалимиз шу, дейиши мумкин эди. Кўпчилик шу жавобни кутган ҳам эди. Аммо Усмонов бундай демади. У ўзининг дилидаги гапини айтиши керак эди. Чунки Бурҳоновнинг жавоби у билан, райком билан, биронта хўжалик раҳбари билан келишилмаган жавоб эди, катта тажрибага эга бўлган одамнинг шахсий мўлжали эди. Усмоновнинг назарида обком секретари ҳам, актив ҳам бундай жавобга муҳтож эмас эди. Улар аниқ жавобни кутишарди.

— Ҳайитвой ака яхши таклиф билан чиқдилар,— деди у.— Минг тонна катта гап. Лекин бу ҳали ваъда. Райондаги деярли ҳамма хўжаликларнинг дилларида шундай ваъда бор. Мен бунга аминман.

Залда «тўғри, тўғри!» деган овозлар эшитилди.

— Районнинг ҳам мўлжали бор. Ҳозир айтиш қийин. Аниқ гапни, Исқандар Ғойибович, биз сизга чигитни экиб бўлиб айтамыз. Ишонишингиз мумкин, бодомсойликлар мажбуриятларини қайтадан кўриб чиқадилар.

Гулдурас қарсак кўтарилиб кетди. Усмонов беихтиёр Исқандар Ғойибовичга қаради. Обком секретарининг очиқ чехраси, кулиб турган кўзлари жавобдан мамнун эканлигини билдириб турарди.

Активдан сўнг, Исқандар Ғойибович жўнаётиб, ҳазил қилди.

— Дамир Усмонович, сиздан яхши партия ходими

чиқишига ишонардим. Билмас эканман, яхшигина дипломат ҳам экансиз...

Усмонов қизариб кетди.

— Тўғри жавоб қилдингиз. Султоновнинг ташаббусидан райком хабардормиди?

— Йўқ.

— Шундай бўлса керак, деб ўйловдим. Ташаббус яхши нарса, лекин уни бошқариш керак. Актив яхши ўтди. Табриклайман. Лекин, бир нарсани айтиб қўяй. Штамп пайдо бўлиб қоляпти активларимизда. Бодомсойда ҳам шундай. Ким сўзга чиқиши маълум, ҳатто нима дейиши ҳам маълум. Охирги маслаҳат. Нега сизга ажратилган уйга кўчмаяпсиз? Райкомнинг биринчи секретари районга меҳмон эмас. Районнинг отаси, оила бошлиғи. У меҳмонхонада туриши яхши эмас. Қелишдикми?

Усмонов бош ирглади. Искандар Ғойибович жўнаб кетди. Аммо анчагача Усмонов жойидан қўзғалмай қолди. Қанчадан-қанча ишларни у ҳали билмас экан, қанча нарсани у ҳали ўрганиши, мушоҳада қилиши керак экан. Бодомсойга келишга розилик бериб, у тўғри қилдимми? Бу савол яна унинг хаёлидан ўтди ва чуқур ўйга толди. Лекин қанча ўйламасин, чекинишга энди ўрин йўқ эди. Қай юз билан эпложмаяпман, мени бўшатишлар дейди? Искандар Ғойибовичга, унга катта ишонч билан қараган одамга шу гапни қандай айтади? Одамлар нима дейди? Партия иши сизга ўйинчоқми, демайдими? Онаси, Ҳафиза, нима дейди? Албатта Ҳафизанинг нима дейишини таҳминан биларди. Яхши бўлди, шундан ҳам ўтишингиз керак эди, ўтдингиз. Энди тинчгина Спитаменингиз билан шуғулланасиз, дейди. Лекин бари бир дилида унинг ожизлик қилганидан ўксинади. У ўксинмаса ҳам, Усмонов шундай ўйлайди. Онаси эса албатта уни уришади. Ким хато қилмабди, дейди. Ҳозир олдинги замон эмас, арзимаган нарсага одамларни олиб бориб келадиган. Ношукур бўлмасдан, қийинчилкларга

чидаб, билмаганингни уялмасдан сўраб ишлашинг керак. Отанг тирик бўлганда шундай маслаҳат берарди, дейди. Исмоилжон ҳам ундан хафа бўлади. Хуллас, ҳамма, уни ҳурмат қиладиганларнинг ҳаммаси унинг қароридан ҳайрон бўлишади ва афсусланишади. Уни ёмон кўрадиган, унга ҳасад қиладиганлар-чи? Уларнинг боши осмонга етади. Масалан, Долимов. У чапак чалади. Мана обком эркасининг аҳволи, деб кулади. Йўқ, чекинишга энди ўрин йўқ. У ишлаши керак. Тунни тун, кунни кун демай, ишлаши керак. Тажриба иш билан келади. Бунинг устига, нега энди хато қилиб қўйдим, деб бунчалик эзилиши, қатъий қарорга келиши керак? Иш бор жойда хато бор, дейишади-ку ахир? Ким бирданига ҳам тажрибали, ҳам ақлли, ҳамма ишни ипидан игнаси-гача биладиган секретарь бўлиши мумкин? Шундайлар бор, йўқ эмас. Хўп, Усмонов шундайлардан эмас. Нима бўлибди? Вақт ўтиши билан у кўп нарсанинг тагига етади, маълумоти ортади, районни яхши билиб олади. Ана ўшанда ҳам, тўрт-беш йил ўтгандан кейин ҳам арзимаган нарсаларда хато қиладиган бўлса, бўшаб кетиш қийин эмас. Касби бор, яхши касб, ўзи севадиган касб — ўқитувчилигини қилаверади...

Район ижроия комитетининг раиси Қудрат Содиқов унинг хаёлини бўлди. Усмонов унинг анчадан бери турганлигини сезмаган эди.

— Дамир Усмонович... кечирасиз... Бугун энди... янги уйга кўчмасангиз бўлмайди... Искандар Ғойибович уришиб кетдилар.

— Ҳа, ҳа... — деди ўз хаёлларидан бўшашга интилиб Усмонов. — Кўчиш керак. Уша уйми?

Бу саволни Содиқов ўзича тушунди.

— Бошқа уй ҳам бор, халқ контроли раиси турган эди. Яхши уй. Лекин озгина ремонт талаб қилади. Ўртоқ*Бурҳоновнинг ёнларида.

— Йўқ, йўқ, уша уйнинг ўзи бўлаверади.

— Бўлмаса айтаман, ҳозироқ меҳмонхонадаги нар-саларингизни олиб ўтишсин.

Усмонов бош қимирлатди, аммо унинг охирги гапини эшитмади, хаёлига бир фикр келган эди.

— Қудрат Саимович, бир маслаҳат бор... Бугунги активдан кейин яна мажлис чақириш назаримда тўғри келмайди, айниқса шу кунларда. Қўшимча мажбурият масаласини ҳар бир хўжаликнинг ўзига бориб ҳал қил-сак, нима дейсиз?

— Жуда яхши,— уни қувватлади Содиқов.— Мен ҳам шу фикрни юрагимга тугиб қўйган эдим. Бу ерда гаплашиш бир бошқа, хўжаликларнинг ўзида бир бош-қа. Жавобгарлик кучаяди.— Райкомнинг биринчи сек-ретари у билан тенг туриб, маслаҳатлашаётганиданми, ё ўзида Усмоновга нисбатан яқинлик сездими, донмо бир чеккада камтарлик қилиб турадиган Қудрат Саимович очилиб кетди.— Қўп раислар билан гаплашдим, жаво-бингиздан хурсанд.

Усмонов ростданми, дегандек унга тикилиб қаради. Искандар Ғойибовичнинг жавобингиз тўғри дегани, уни ранжитмаслик, кўпчилик олдида обрўйини тўкмас-лик учун айтилган гапдек туюлган эди ва у чиндан ҳам тўғри жавоб қилганлигини ўзи билса ҳам, бошқаларнинг қувватлашини истарди. Содиқов уни тушунди, шекилли, кўзини олиб қочмади.

— Гаплашганларимнинг ҳаммаси хурсанд,— қайтар-ди у.— Ҳозир эрта аниқ гапни айтишга. Ҳозирги гап қу-руқ ваъдабозлик. Ҳайитвой ака ваъдага сахий одам. Ке-йин, яхши билади, ҳозирги ваъда хатга тушмайди, жавобгарлиги йўқ. Қўрамиз қани, бир ойдан кейин нима дер экан...

Усмоновнинг кўнгли анча ёришди. Буни сезган Соди-қов яна кўчиш масаласига қайтди:

— Юкларни олиб ўтаверишсин бўлмаса, а? Меним-ча Ҳафиза Раҳимовнага уй ёқади. Ёруғ, офтобга қараб тушган...

— Демак, уй исполком ихтиёридаги уй?— сўради Усмонов.

У бу саволни биринчи марта бераётгани йўқ эди. Район марказидан бир километрча ичкарилиқда, тинч, боши берк кўча ичидаги кичкина ҳовли, бу уйни бориб кўрганда ҳам, лекин негадир кўчмай, меҳмонхонада турганда ҳам бу саволни берган эди. Буни фақат унгагина маълум бўлган сабаблари бор эди. Биринчи сабаби — унинг характери, одатига хос сабаб эди: у тутилган нарсаларни олишни ёмон кўрарди. Студентлик йиллари онаси унга кийим-бошини арзонроқ бўлгани учун комиссия магазинлардан оларди. Унинг эса фуражкадан бошқа бошига киядиган ҳеч нарсаси йўқ эди. Онаси бор пулни йиғиб қундуз телпак олиб келди. Қеракмас, деганига қўймади. Телпак расмана телпак эди. Лекин Усмонов уни қўлига олиши билан нафталин аралаш аччиқ тер ҳиди «гуп» этиб димоғига урилди. У ижирғаниб кўзларини юмди. Телпакнинг эгаси яхши одам эмас эди унинг тасаввуринда. Яхши одамда бундай ҳид бўлмайди. У шундай ўйлади-ю, телпакни киймади. Лекин кўнгил айнитадиган ўша аччиқ ҳид узоқ йиллар димоғида қолди. Шу-шу тутилган нарсани у киймайдиган бўлди, онаси ҳам шундай нарсаларни олишдан воз кечди. Унинг назарида эски уй ҳам бировнинг устидан ечилган кийимдек эди. Бодомсойда шунинг учун у эски уйга киргиси йўқ эди. Бир кунмас-бир кун у албатта ўзи янги уй қуради ёки биронта шаҳарга кўчмоқчи бўлган одам билан алмашади. Аммо ҳозирча Искандар Ғойибовичнинг сўзини иккита қилмаслик керак эди. Қудрат Саимовичнинг ишонтиришича, уй ҳеч кимдан тортиб олинган эмас, эгаси шаҳарга ишга ўтган, уй ижроия комитет ихтиёридаги уй, кўчмасликка ҳеч қандай сабаб йўқ эди.

Қудрат Саимович илгари айтганларини яна бир марта тасдиқлади:

— Куздан бери бўш турибди. Исполкомнинг қарори билан сизга берилган. Калити менда. Истасангиз қарорни кўрсатишим мумкин...

— Ҳожати йўқ,— деди Усмонов.— Бўпти. Бугуноқ кўчиб кираман.

Бу гап билан у оғир юкдан халос бўлган одамдек ўз кабинетига кўтарилди.

Кун энди пешиндан оған. Далада ҳам, райкомда ҳам иш қизгин эди. Усмоновни ҳам талайгина қоғозлар, илтимослар, қанчадан қанча ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар кутиб турарди. Демак, бешгача стол устида йиғилиб қолган қоғозларни кўриб чиқиши, тасдиқлаши, иш юзасидан келган ва қабулхонани тўлдириб турган одамлар билан гаплашиши керак эди.

Биринчи қоғозни қўлига олиши билан уй ҳам, ҳозиргина уни жиддий мулоҳазаларга олиб борган хаёллар ҳам унутилиб кетди. Иш уни ҳамма иккиланшлардан халос этди. Биринчи қўлига олган қоғоз — 1919 йилдан бери партия аъзоси, шахсий пенсионердан унинг номига ёзилган хат эди. Хат узундан узоқ бўлиб, асосан граждандлар уруши даврида Бодомсойда бўлган воқеалар ёзилган эди. Хат муаллифи шу воқеаларнинг актив қатнашчиси бўлиб, инқилоб арбобларидан М. В. Фрунзе, И. Охунбобоев, В. М. Куйбишев ва бошқалар билан учрашган, шу одамлар бир неча марта унинг уйида бўлишган эди. Хатда ёзилишича, хат эгасида кўпгина тарихий суратлар ва қоғозлар бор. Муаллиф шу ҳужжатларнинг тақдирига қайғуриб, уйини музейга айлантиришни таклиф этган эди. Бу таклиф билан у кўп марта, кўп жойларга мурожаат қилган, лекин жавоб олган эмас. «Сизни асли тарихчисиз, деб эшитдим,— деб ёзилган эди хатда. Усмонов кулиб қўйди. Ўзига аён бўлмаган нарса халқ ичида аллақачон ёйилиб кетган эди.— Шунинг учун мени яхши тушунарсиз, деб ўйлайман. Бир-икки йиллик умрим қолди. Қимматли ҳужжатлар мендан кейин йўқолиб кетишидан қўрқаман».

Усмонов хатни ўқиб бўлиб, яна бир марта адресига қаради: Бодомзор кўча, уй номери ўттиз бир. Абдували Иноғамов. «Бориб келиш керак экан,— хаёлидан ўтказди.— Чиндан ҳам қимматли ҳужжатлар бўлиши мумкин».

Иккинчи қоғоз — Саидмурод Ишимовнинг ҳужжатлари эди. Автобиографияси. Мукофотга тақдим этилган қоғозлари. Улар кўп эди. Биринчиси 1972 йили тўлатилган, зиҳлари ҳатто сарғайиб кетган эди. Қолхоз берган характеристикалар ҳам шу аҳволда эди. Лекин ҳеч қайси характеристикада райкомнинг имзоси йўқ эди. Мукофотга тақдим этилган номзодлар кўриб чиқиляётганда, бу ҳужжатлар четда қолаверган, шу идорадан юқорига кўтарилмаган...

Усмонов селектор тугмасини босди.

Козим Бурҳонович, мумкин бўлса бир минутга... кириб кетсангиз...

У шундай деди-ю, шошилаётганини сизди. Исмоил-жоннинг келишини, унинг Ишимов ҳақидаги материали газетада чиқишини кутиши керак эди. Бир ҳисобда Бурҳоновни чақириб тўғри қилди. Масаланинг ойдинлашгани яхши. Кейин, нима учун албатта материал чиқишини кутиш керак? Райкомнинг сўзига ким ишонмайди?

— Эшитаман.

Бурҳонов шундай деб эшикдан кирди-да, ёзув столи ёнидаги креслога ўтирди. Унинг бутун вужудида, ҳаракатида, семиз қўлини стол устига қўйиб, калта бармоқлари билан оҳиста стол чертишида хотиржамлик, ўзига ишонч сезилиб турарди.

— Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим...— худди шундай хотиржамлик билан деди Усмонов.— Манави ҳужжатлар нега тақдим этилмаган?

— Нима экан булар?

Бурҳонов қошларини чимириб, бошини кўтарди-да, ҳужжатларга қаради. Усмонов уларни узатди.

— Анча йиғилиб қолибди...

— Бу Ишимовнинг ҳужжатлари-ку? — қоғозларни варақлар экан, деди Бурҳонов.— Ҳа, Саидмурод Ишимов. «Шарқ юлдузи»нинг чўпони. Шикоят қилишди-ми?

Бурҳонов лабининг бир чети билан жилмайди.

— Йўқ, «Шарқ юлдузи»га борганимда ўзим билдим. Бунинг аҳамияти йўқ,— деди Усмонов.— Гап шундаки, тўрт йилдан бери унга қоғозлар тўлатилади, лекин райкомдан нарига ўтмайди.

— Тўғри,— Бурҳонов ҳужжатларни Усмоновнинг олдига қўйди.— Ишимовни мукофотга тақдим этиб бўлмайди. Сотиволди Полвонов уни ҳатто қаҳрамон қилмоқчи бўлиб юрибди.

— Нега тақдим қилиб бўлмайди?— сўради Усмонов.— Иши яхши. Ҳар қандай мукофотга арзийди.

— Иши яхши. Лекин мукофотга тақдим этиб бўлмайди. Райком бунга қарши.

— Нега?— ўзини худди Бурҳоновдек оғир тутишга интилиб сўради Усмонов.

— Ишимов узоқ йиллар асирда бўлган.

— Хўш, нима бўпти?

Бурҳонов ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Менимча шунинг ўзи кифоя.

— Райком аъзоларининг ҳаммаси шу фикрдами?

— Ҳозир аниқ айтолмайман, лекин бу масала бюрога қўйилган. Масалан, ўртоқ Султонов шу фикрда. Прокурор шу фикрда эди.

— Асирда унинг нима қилганини биласизми?

— Сотволди аканинг гапига қараганда, жуда кўп қаҳрамонликлар қилганмиш. Лекин бу гап, миш-миш, Дамир Усмонович. Райком минн-миншларга қараб иш тутолмайди.

— Райком одамларнинг тақдирига ҳам бепарқ қаролмайди! Унинг тақдири билан шуғулланади, тойса

қўлидан тортади, гуноҳ қилса гуноҳига яраша жазолайди... Лекин унинг тақдири ёзилган ҳужжатларни сарғайтириб ўтирмайди!

Усмонов бу гапларни ёниб, аммо ташқи осойишталигини йўқотмай гапирди.

— Бунга фақат унинг ўзи айбдор, — ҳамон хотиржамлигини йўқотмай деди Бурҳонов. — Асирга ўзи тушмаса, биров унинг қўлидан тортибдими?!

— Урушда нималар бўлмайди, Козим Бурҳонович. Тўғри, ўз хоҳиши билан асир тушган хоинлар бўлган. Бир сиқим она тупроғига зор бўлиб юрибди баъзилар ҳали ҳам. Лекин Ишимовни мен шу қаторга қўшолмайман. У соф одам. Башараси айтиб турибди.

— Мени тўғри тушунинг, Дамир Усмонович, — илжайди Бурҳонов. — Мен ҳам унга ачинаман. Меҳнаткаш одам, илғор чўпонлардан, қолаверса аллақачон қаҳрамон бўлган чўпонлардан қолишадиган жойи йўқ. Лекин у ёқларда нима қилганини биз билмаймиз. Биронта гувоҳ, биронта далил йўқ.

«Ҳа, бу одам билан гаплашиш қийин, — хаёлидан ўтказди Усмонов. — У фақат қоғоз билан иш қилади, қоғозга ишонади...»

— Уйинга қора хат келган, қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деб. Бу далил эмасми?

— Уруш пайти қора хатлар жуда кўп келган, — аввалгидек сокин инжиқлик билан деди Бурҳонов. — Битта ундан эмас. Лекин қора хат эгаларининг кўпчилиги чиндан ҳам ҳалок бўлишган, ё кўл ўтмай ўзлари хат ёзишган, ё кириб келишган уруш тугаши билан. Баъзи оғир ярадорлардан ҳам ўлди, деб хат келган. Асирга тушиб кетгани деярли бўлмаган. Асирга тушганлар ҳақида одатда бедарак йўқолди, деган хатлар келган. Бу одам, Ишимов, уруш тугагандан анча кейин қайтиб келди. Буларнинг фарқи бор. Омон қайтиб келибди, яхши. Ишлайверсин. Меҳнат билан гуноҳини ювсин. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолаверсин, дейиш, ўтмишни унутиш тўғри эмас.

Тагин ҳам биз унга яхшилик қилдик, тегмадик, суриштирмадик. Шунинг ўзи халқнинг, давлат, партиянинг унга қилган ҳиммати. Агар буни тушунмаган бўлса, мен яқинда «Шарқ юлдузи»га бормоқчиман, тушунтириб қўяман.

— Ҳожати йўқ,— деди бўшашиб Усмонов. Унинг кўз олдидан отасини олиб кетгани келган одамлар ўтди. Уларнинг башаралари эсида йўқ. Қоронғи эди, уйқу аралаш уларга эътибор бермаган эди, бутун диққати уни бағрига босган отасида эди.— Ҳожати йўқ, Қозим Бурҳонович. Бу одамнинг иши билан сиз энди шуғулланмайсиз. Мен ўзим шуғулланаман. Бу одамнинг софлигига, асирликда бизга қарши биронта иш қилмаганига, аксинча фақат юртини ўйлаб иш тутганига аминман. Билмадим, хабарингиз борми, йўқми, Зиямат Хусанов деган бир одам ҳақида фильм чиқди.

— Йўқ,— деди Бурҳонов.

— Мен телевизорда кўрдим. Курсда асир тушган. Оғир жангда, қўл жангида. Уйига қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деб хабар келган. Асирликдан қочган. Болгар партизанлари отрядида немисларга қарши курашган. Урушдан кейин уйига қайтган. Шу одамга давлатимиз, партиямиз Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган унвон берди яқинда. Сиз бўшсиз, Қозим Бурҳонович...

Бурҳонов индамай чиқиб кетди. Усмонов анчагача ўзига келолмай ўтирди.

Шу одам билан у ишлаши керак. Бир йилмас, икки йилмас, узоқ йиллар. Қийин бўлади, лекин ишлаши керак. Қизиқ, битта Ишимовнинг ҳужжатларини олиб қолганмикан у? Е бошқа «куйган»лар ҳам бўлганмикан? Текшириб кўриш керак. Бу одам ўз хоҳиши билан нима қилса қилган. Райком номидан, партия номидан!..

Усмонов шу хаёллар билан ўтирар экан, нима учун обком уни, Бурҳоновни биринчи секретарликка тавсия қилмаганини англади. Демак, унинг қандайлигини яхши билишди. Бу одамга эрк бериш хавфли. У доим назо-

ратда бўлиши керак. Усмонов учун бу қўшимча ташвиш эди. Районда Бурҳоновни фақат у назорат қилиши мумкин. Бошқанинг на танқидини, на маслаҳатини у инобатга олади. Усмоновга ҳам унинг қулоқ солиши қийин бўлади. Лекин мажбур қилиши керак. Қоғозни, фактларни яхши кўрадимиз, қоғоз билан, фактлар билан уни енгиз керак. Лозим бўлса ўз мавқеини ишга солиш керак. Унинг Бурҳонов устидан биринчи ғалабаси — Ишимов иши бўлади. Демак шу иш билан жиддий шуғулланиши керак...

Селектордан қабулхона секретарининг овози эшитилди:

— Дамир Усмонович, шахсий масалалар бўйича одамларни қабул қиласизми? Соат беш бўлди.

— Ҳа, қабул қиламан. Кўпчиликми?

— Беш киши. Биринчи Носир Пўлатович кирмоқчилар.

— Чақиринг.

Усм нов шундай дели-ю, ўзи ўрндан туриб, эшикка йўл олди.

— Нега энди кирмай турибсиз, Носир Пўлатович? Ассалому алайкум! Қиравермайсизми?

— Ҳамма қатори, Дамир Усмонович. Яхшимисиз!

Улар эски қадрдонлардек кўришишди.

— Шахсий масала билан келганман.

— Қани, ичкарига!

Усмонов қўлида ҳасса бўлса ҳам, унга таянмай қабулхона ўртасида турган Пўлатовни қўлтиғидан олиб, кабинетига бошлади.

— Соғлигингиз қалай? Кўринишингиз жуда яхши, Носир Пўлатович!

— Раҳмат, тузукман.

Улар мажлис столи қаршисидаги диванга ўтиришди.

— Назаримда ҳеч қандай касалдан асорат қолма-

ди,— деди Пўлатов.— Баъзи баъзида фақат бош оғриб туради. Бу ҳам ўтиб кетса керак.

— Ўтиб кетади,— далда берди Усмонов.

— Хўш, ўзингиз қалайсиз?— сўради Пўлатов унга синчиклаб тикилиб.

— Раҳмат, секин-секин...— жилмайди Усмонов.

— Секин-секинмас, яхши кетяпти ишингиз! Район телеграфи яхши ишлайди. Ҳар бир қадамингиздан одамлар хабардор. Жумладан, мен ҳам. «Максим Горький»-даги тракторчининг ишига аралашиб тўғри қилгансиз. Одамларда бу яхши таассурот қолдирди. Мамашариф отанинг ҳам ҳожатини чиқариб яхши иш қилдингиз. Одамлар бунақа ишларни унутмайди.

Усмонов хурсанд бўлиб кетди. Носир Пўлатовичнинг самимий гапираётганини у биларди. Фақат шунча вақтдан бери ўзи бориб уни кўрмаганидан хафа бўлди. Бормоқчи эди, кўп нарсаларни у билан маслаҳатлашмоқчи эди, аммо негадир тортиниб турарди. Пўлатовнинг очиқ чеҳрасини, самимий, худди ўз акаси, яқин кишиси сифатида гаплашаётганини кўриб, бормаганига ачинди.

— Раҳмат, Носир Пўлатович,— деди у миннатдор оҳангда.— Қўлимдан келганича районни, одамларни ўрганишга ҳаракат қиляпман. Лекин назаримда ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмаяпман ҳали.

— Ўзингизга шундай туюлаётгандир,— уни бўлди Пўлатов.— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди. Улгурган ишларингиз халққа маълум. Халқ ўзининг хулосасини чиқариб бўлган. Сизнинг келганингиздан хурсанд. Мен ҳам хурсандман.

— Раҳмат, Носир Пўлатович,— деди яна миннатдор оҳангда Усмонов.— Мен ҳам шу ерга келганимдан хурсандман. Ишончларингни оқлашга ҳаракат қиламан қўлимдан келганича. Кўп нарсалар ҳали менга қоронғи. Бормоқчи эдим олдингизга маслаҳат қилгани...

— Бемалол,— деди Пўлатов.— Истаган пайтингиз хизматингиздаман. Ҳозир мен ўзим маслаҳатга келдим.

— Эшитаман,— деди Усмонов.

— Анчадан бери бир орзуим бор эди,— гапида давом этди Пўлатов.— «Максим Горький» колхозининг қирга туташ ерлари кўп йиллардан бери бекор ётибди. Сув чиқмайди у томонга, экин қилиш қийин. Райкомдалик пайтимда Султоновга кўп айтдим, шу жойларни ўзлаштириб, боғ қилайлик деб. Хўп, хўп, деди-ю, қилмади. Унинг бунақа ишларга тоқати йўқ. Унга тайёр колхозни қўшиб берсангиз йўқ демайди, янги ер очишга тоқати йўқ. Шу орзу ҳалиям мени қийнаб келади. Мана энди тузукман, бунинг устига бўшман. Агар хўп десангиз, шу жойни беш-ўнга йигит билан ўзим чиқиб очсам. Бир эсдалик бўлиб қоларди. Тўрт-беш йилда ажойиб боғ пайдо бўларди. Кейинчалик ёнига кичкина бир консерва заводи қуриш мумкин. Беш юз, олти юз гектар ер очса бўлади ўша томонда. Росмана бир мевачилик совхозининг ери. Совхознинг номини ҳам топиб қўйганман: Бодомсой! Райком шунга розилик берса, шу кунларданоқ иш бошлаб юбориш мумкин. Талабгорлар топилади.

Усмонов ўйланиб қолди. Собиқ секретарь жуда яхши таклиф билан келган эди. Аммо у эплай олармикан? Соғман деяпти, лекин касали борлигини у яхши биларди, Исқандар Ғойбович айтган эди.

— Биламан, бу таклифга қаршилар ҳам бор, райкомнинг ўзида ҳам,— унинг мулоҳазаларини сезгандек деди Пўлатов.— Касалманд одам дейишади, шундай совхозга ҳожат борми, дейишади. Қалтабинлар шундай дейди. Менинг соғлиғим масаласига келганда, гап бошлаб юборишда! Бунга жуда катта соғлиқ керак эмас. Кейин ким давом эттирса эттираверсин. Бошлаб олсак бўлди. Бу масала,— Пўлатов жилмайди,— уйда келин-ойингиз билан келишилган. У ўзи ҳам бормоқчи. Чайла қуриб, ёшлигимизни қўмсаб, ишламоқчимиз эр-хотин. Нима дедингиз, Дамир Усмонович?

Пўлатов шундай деб Усмоновга тикилди. Усмонов ҳам унга завқ билан қарар экан, ўзини тутолмай деди:

— Сизга ҳавасим келади, Носир Пўлатович! Орзу-нингизни бирга амалга оширамиз!

Усмонов Бодомсойга келганидан бери, бунчалик хурсанд бўлмаган эди. Унинг фаолиятида янги, фақат унга алоқадор ишлар бошланмоқда эди. Бу ишларнинг биттаси Пўлатовнинг таклифи эди. Совхоз ташкил этилади. Бунга у жон-жаҳди билан киришади, Пўлатовга бор имкониятларни яратиб беради. «Бодомсой» совхозини.. Яхши ўйлабди Носир Пўлатович. Эски гвардияда ҳали гап кўп. Қим билади, районда балки юрагида очилмай турган режалари бор одамлар кўпдир? Имкониятлари бўлмагандир уларни очишга, балки қулоқ соладиган одам бўлмагандир?

Усмонов шундай ўйлар экан, ҳалигина хатини ўқиган кекса пенсионер эсига тушди. Албатта у билан Усмоновнинг ўзи учрашиши керак. Шу кунлардаёқ учрашади. Бундай одамлар азиз, табаррук бўлиб қолди ҳозир. Ўша бўронли даврни бошидан кечирганлар бармоқ билан санарли. Қанчасининг тарихи, қанчасининг билими ўзи билан кетди экан қабрга?..

Усмонов сўнгги одамни қабул қилиб, энди кетмоқчи бўлиб турганида, райкомнинг идеология бўйича секретари Холёр Алиев кириб келди.

— Менинг ҳам шахсий ишим бор эди, Дамир Усмонович, қабул қиласизми?— деди у ийманиб.

— Марҳамат, келинг Холёр Алиевич.

Усмонов у билан эрталаб кўришган бўлса ҳам қўлини узатди ва диванга ўтирар экан, ёнидан жой кўрсатди.

— Тинчликми?

— Тинчлик,— уялиқираб жилмайди Алиев.— Дамир Усмонович... Кўпдан бери сизни холи учратмоқчи эдим... Сиз мени тушунасиз, деб ўйлайман. Мен, Дамир Усмонович, кўп ўйладим. Назаримда... эски ишимга қайтганим маъқул....

— Нега?— беихтиёр сўради Усмонов.

— Афтидан менга оғирлик қиляпти бу шш...

Алиев жимиб қолди. Усмонов бундай қарорни ундан кутмаган эди. Қамтар, камгап бу одам донмо биронта иш билан банд бўлар, Усмонов уни чақирганда, кўпинча ё мактабда, ё биронта клубда бўлар эди. Биринчи иш куни «Максим Горький» номидаги колхозда юз берган фожиани кўриб, текширгани борганида колхознинг ҳашаматли клубини кўриб, Алиев билан гаплашишни, умуман, райондаги маданий-оқартув ишларининг бориши билан танишишни кўнглига тугиб қўйган эди. Лекин гаплашолмади. Икки йилдан бери меҳнат отпусчасига чиқмаган Алиев санаторийга кетди. Қайтиб келгач, Усмоновнинг вақти бўлмади. Ҳозир Алиевнинг гапини эшиттар экан, у гаплашмаганига ачинди. Гап эса кўп эди. Сиёсий ўқиш, агитация ва пропаганда, маданий оқартув ишларида камчиликлар яққол кўзга ташланиб турарди. Усмонов комплекс бир бригада тузиб, шу ишларни текшириш ва бюрода муҳокама қилишни юрагига тугиб қўйган. Экиш тугаши билан шу режасини амалга оширмақчи эди. Бунга бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Райком тузган ва обкомда тасдиқланган йиллик планда сиёсий ва маданий ишлар етарли даражада ўрин олган бўлса ҳам, конкрет ва муҳим масалалар кам эди. Бунни у албатта план тасдиқланиб бўлгандан кейин билди, шунинг учун ҳам Алиев билан, бўлимлар билан бафуржа гаплашмоқчи ва планга жиддий ўзгаришлар киритмоқчи эди. Нега Алиев бундай қарорга келди? Наҳотки камчиликлар уни чўчитган бўлса? Ё бошқа сабаблар бормикин? Усмонов унинг икки йилдан ортиқ райкомда ишлаётганини биларди. Урта мактаб директорлигидан шу ишга таклиф қилинган эди. Кўпчилик унинг ҳақида яхши фикрда эди. Ҳар ҳолда Усмонов биронта ёмон гапни эшитгани йўқ. Сўнгги партконференцияда у юз процент овоз олди. Шу фактнинг ўзи ҳам унинг районда катта обрўга эга эканлигидан далолат берарди. Нима бўлди экан?

— Менга оғир ботди бу гапингиз...— деди ниҳоят **Усмонов** унинг бошини эганича жим ўтирганини кўриб. **Алиев** бошини кўтарди.

— Шундай ўйларсиз деб қўрқувдим. Йўқ, қароримни сизга мутлақо алоқаси йўқ.

— Биламан,— деди **Усмонов**.— Лекин бари бир оғир ботди. Мен янги одамман. Янги одамга одатда ҳамма кўмаклашади. Мен кўмак сўраётганим йўқ. Ҳар бир одам тинч ўз иши билан шуғулланса, шунинг ўзи катта кўмак.

— Тўғри, **Дамир Усмонович**. Мен ҳам шу фикрдаман. Шунинг учун ҳам шу қарорга келдим. Сезиб турибман, кўнгилдагидек ишлолмаяпман.

— Биров ҳалақит беряптими?

Алиев ялт этиб унга қаради.

— Нима десам бўлади?.. Йўқ, райком секретарига ким районда ҳалақит берарди? Афтидан айб ўзимда. Ўзим ишимни йўлга сололмаяпман. Мактабда ҳамма нарса менга аён эди. Эрталик иш уёқда турсин, бир ойдан кейин нима қилишимни ҳам билардим. Ҳозир бундай эмас. Қандайдир майда, хўжаликларнинг, жойларнинг ўзида ҳал бўлиб кетадиган ишлар билан шуғулланиб юрибман. Катта, жиддий ишлар қолиб кетяпти. Бир мисол айтай сизга.— **Алиев** оғир хўрсинди, лабларининг устида пайдо бўлган майда тер томчиларини артди. Тошкент телевидениеси «Марҳабо, талантлар» деган колхозлараро мусобақа уюштирди. Бизнинг район қишда ўтди. Иккинчи мукофот олди. Бу яхши. Районда яхши, истеъдодли музикачилар, ашулачи, раққосалар бор. Мусобақага бутун район тайёргарлик кўрди. Бу ҳам яхши. Ёмони шундаки, биз мусобақага қатнашиб, биронта ўрин олиш учун тайёрландик, бадий ҳаваскорликни ҳамма хўжаликларда яхши йўлга қўйиш учун эмас. Мақсад — мусобақада ғолиб чиқиш учун кураш бўлди. «Максим Горький» колхозининг бадий ҳаваскорлари, деб бутун райондаги истеъдодли ёшларни йиғдик, ки-

Йинтирдик, ўқитдик, ўзимизнинг одамларга ишонмасдан, Тошкентдан ўқитувчилар чақирдик. Республиканинг кўзга кўринган композиторларига ялиниб янги ашуларлар ёздирдик. Мусобақа ўтди, диплом чўнтакка тушди. Яна эски ҳаммом, эски тос... Кўпгина колхозда тўлиқ бир ансамбль йўқ. Ҳатто «Максим Горький»нинг ўзида ҳам. Клубларда яна пилла қуритяпмиз, галла йиғяпмиз, худди омборлар қуриб қолгандай... Бу, Дамир Усмонович, битта мисол. Мактаб ўқувчиларини дала ишларига жалб қилмаслик ҳақида қарор чиқди. Аммо биз бажармаяпмиз бу қарорни. Мактабларда ўқиш сифати пасайиб кетяпти. Ўтган йил бизнинг районда ўрта баҳо етмиш процентни ташкил этди. Областда энг паст кўрсаткич бу!

— Шу масалаларни бюрога қўйганмидингиз?— сўради Усмонов.

— Сизгача қўйганман, бюронинг қарорлари ҳам бор. Аммо бажаришга келганда...— Алиев қўлларини ёзди.— Ҳамма тўғри дейди, бажармайди. Шундай одамлардан бир-иккитасининг ҳисоботини бюрога қўяй десам, кўнншмайди.

Усмонов ким кўнмаслигини англади. Албатта бу Қозим Бурҳоновичнинг иши эди.

— Илгарироқ шундай очиқ гаплашмаганимизга афсусланаман,— деди Усмонов.— Сиз айтмадингиз, йўқ эдингиз, мен эса тайёр эмас эдим. Айтган гапларингиз тўғри. Камчиликлар кўп, қиладиган ишларимиз ҳам. Қарорингизни мен билдим, бошқа ҳеч ким билмасин. Менимча биз яхши ишлашиб кетамиз. Келишдикми?

Усмонов шундай деб, Алиевга қўлини узатди.

— Қани, ташланг!

Алиев ўрнидан туриб, унинг қўлини қисди.

— Мен шикоят қилмоқчи эмас эдим...

— Биламан. Назаримда биз кўп масалада ҳамфикр-миз. Шунинг учун энди қийналмасангиз керак. Мен ҳам қийналмайман. Лекин сизсиз бир ой қийналдим!..

Усмонов кулди.

— Эшитдим,— деди Алнев. У юмшаган, ҳозиргина бутун қиёфасини қоплаган хафақонликдан асар ҳам қолмаган эди.— Анча иш қилиб қўйибсиз, Дамир Усмонович. «Максим Горький»нинг парторги маданият бошқармаси билан колхоз клубининг йиллик плавани тузаяпти. Бунини эшитишибди шекилли, кўп колхозларда ҳозир тўполон. Шу плаванинг нуҳасини сўраб юришибди. Улар ҳам тузишмоқчи. Кутубхонада стенд тайёрлашяпти. Энг яхши китобхон ким-у, энг ёмони ким районда, деган.

Улар анчагача гаплашиб ўтиришди. Қоронғи тушганини сезишмади. Усмонов куюниб заргар чол — Мама-шариф отанинғ қиссасини айтиб берди.

— Бундай усталар кам, деярли йўқ. Бодомсойда шундай одам борлигидан фахрланишимиз керак.

— Қудрат Санмович айтдилар,— деди Алнев.— Исполком устахона очиб беришга қарор қилибди. Ўнта шогирд тайёрлашга ҳам рухсат берилибди.

— Кўрдингизми? Қиладиган ишларимиз кўп. Сиз бўлсангиз, кетаман, дейсиз.

Алнев бошини эгди.

— Ишлаймиз, Дамир Усмонович. Мен ўзимни мана энди секретарь деб ҳис қила бошладим. Ишлаймиз!

Усмонов ўзи тенги, бу камсуқум, сочинга бевақт оқ оралаган, худди Пўлатов сингари очик чеҳрали одамга меҳр билан боқди.

XIII

— Янги уйга борамизми?— сўради шофёр у машинага ўтирганда. Унинг гапида савол аломатидан кўра тасдиқ кўпроқ сезилиб турарди.

Усмонов бунини пайқади ва жилмайиб бош қимирлатди. Шофёр халқи қизиқ, хаёлидан ўтказди у, ҳамма нарсани ҳаммадан олдин билади, камдан-кам адашади.

Ҳойнаҳой бир неча марта бориб келгандир янги уйга? Усмонов бу эпчил, серғайрат йигитдан Бодомсойга келганидан бери нима учун шофёрлик қилаётганини сўрамоқчи бўларди-ю, ийманарди. Хизматдан қайтиб келганидан бери райком гаражида ишларди. Ҳозир ҳам сўрамоқчи бўлди-ю, оғзидан мутлақо бошқа гап чиқди.

— Рўстамжон, меҳмонхонада ҳеч нарсамиз қолмадимми?

— Ҳеч нарса!— ҳозиржавоблик билан деди шофёр.— Ҳаммасини олди.

У шундай деб, Усмоновга ғалати қараб қўйди. Аммо Усмонов бунга кўрмади.

«Мана энди ҳақиқий Бодомсойлик бўлди...— Хаёлидан ўтказди Усмонов.— Уйингиз бор. Ҳафизага ёқармикан? Ёқади. Унга нима ёқса, Ҳафизага ҳам шу ёқади. Бунга ишончи комил».

У шундай ўйлаб, ғурур билан хотинини эслади. Уни қаттиқ севарди. Йил ўтган сайин кўпроқ, кучлироқ севарди. Оила қурганларидан бери ўтган саккиз йил ичида Ҳафиза унинг энг яқин дўсти, сирдошига айланган эди. Ким билади, аёллар ўзи шундай бўладими, Ҳафиза ундан уч ёш кичкина бўлишига қарамай, унинг назарида ундан ақллироқ, тажрибалироқ эди. Усмонов ўзи сезмаган ҳолда кўпинча, айниқса, уй ишлари, қариндош-уруғ ташвиши масалаларида, ҳатто институт ишларида ҳам унинг измига тушиб қоларди. Лекин четдан қараганда ҳамма нарса у ўйлагандек, у айтгандек қилинарди. Иш қилиниб бўлингандан кейингина, масала Ҳафиза айтганидек ҳал бўлганини биларди. Лекин хафа бўлмасди. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Ҳафиза айтгани, Ҳафиза қилгани доимо тўғри, кўнгилдагидек чиқарди. Балки бу уларнинг бир-бирларига ниҳоятда яқин бўлиб кетганларидан, бир-бирларини яхши тушунишларидандир? Ҳар ҳолда ҳаёт уни Ҳафиза билан учраштирганидан бахтиёр эди. Улар пахтада учрашган эдилар. Усмонов институт комсомол комтетининг иккинчи секретари бўлгани

сабабли колхоз идораси қошидаги штабда ишларди. Бир куни у биринчи курсдагилар пахта тераётган бригадага борди. Кеч кираётган пайт эди. У отда пахтажор оралаб теримнинг сифатини текширар экан, пахта тўла қол, этакларини кўтариб, хирмонга чиқаётган биринчи курсдагиларнинг, айниқса қизларнинг унга ҳавас билан қараётганликларини кўрди. Ҳар куни шундай эди. Биринчидан у бешинчи курсда эди. Унинг даражасига етгунча уларга ҳали тўрт ярим йил бор эди. Иккинчидан, оти яхши эди. Колхоз раисининг ўринбосари унга ўзининг отини берган эди. Чиройли тўриқ от эди. Офтобда бада ни тўқ-қизил духобадек ялт-ялт қиларди. Қизлар кўпроқ отни яхши кўрибми ё уними: «Дамир ака, бизларниям битта миндилинг, сизнинг ҳам нормангизни териб берамиз!» деб тегажўглиқ қилишарди. Пахтада кўп қизлар унга хуштор бўлганини эшитарди, баъзан хат ҳам оларди улардан.

Уша куни ҳам миндиришни илтимос қилганлар бўлди. У кулиб, хўп, хўп, деди-ю, хирмонга ўтди. Биринчи курсдагилар хирмонига келишни у яхши кўрарди. Чунки энг катта хирмон ҳали «айнимаган»ларники бўларди. Кўчма байроқ терим мавсуми тугаб, шаҳарга қайтгунларича уларнинг қўлидан тушмасди. Байроқни тортиб оладиганлар ҳам деярли бўлмасди. Курс қанчалик юқори бўлса, хирмон шунчалик кам кўтариларди. Энг кам терадиганлар, лекин ўзларини эрка тутадиганлар дипломантлар эди. Танқид ҳам, яхши гап ҳам уларга таъсир қилмасди. Икки гапнинг бирида қачонлардир улар ҳам биринчи курсда бўлишганини ва ҳозирги биринчи курсдагилардан кўп бўлса кўпки, кам термаганларини пеш қилишарди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Шунинг учун ҳатто халқ мақолини ўзларича кенгайтириб, гимни қилиб олишган эди.

— Биз ҳам эдик сизлардек
Сиз ҳам бўлурсиз бизлардек.
Алпомиш йнгитлару,

Барчин каби қизлардек...
Теринглар, ҳо теринглар.
Чаноғида қолмасин...

Биринчи курсдагилар қўшиқнинг асл маъносини тушунсалар ҳам, дипломантларнинг яхши ниятларидан бошлари осмонга етар, терим охиригача қўшиққа муносиб ишлашга ҳаракат қилишарди.

Уша куни ҳам биринчи курсдагилар яхши пахта теришган эди. Усмонов кўнгли тўлиб ҳаммадан кеч қишлоққа қайтаётган эди, олисдан:

— Амаки!— деган овоз эшитилди.

Усмонов тўхтади.

— Амаки! Буёққа келинг!— эшитилди яна ўша овоз.

«Ким бўлди экан? Мени чақиряптими?» — шундай ўйлаб, Усмонов бирпас аланглаб турди. Аммо ҳеч кимни кўрмади. Пахтазорга қоронғи тушган эди.

— Амаки!

Усмонов кўрқув ва жаҳл аралаш бу овоз пахтазор этагидан келаётганини тушунди ва отини шу ёққа бурди. Қартанинг ўртасига етганида кимнингдир қораси кўринди. Олдига бориб таниди, биринчи курсдаги қизлардан эди у. Қиз уни кўриши билан орқага тисарилди.

— Вой, сизмисиз, Дамир ака? Мен табелчи амакими дебман!..

— Мунча кеч қолиб кетдингиз?— деб сўради Усмонов отдан тушар экан.

— Билмай қопман...— соддадиллик билан деди қиз.

У кичкина, нимжон эди. Қоронғида Усмонов уни яхши кўролмади. Фақат кўзларигина иккита чўғдек ялтирарди.

— Қани, мининг отга!— буюрди Усмонов.

— Раҳмат, пахта бор. Кўтаролмаяпман...— деди уялиб қиз.

— Қани?

— Ана, ҳов жўякнинг этагида.

Усмонов у кўрсатган томонга отини етаклади.

Қартанинг охирида икки этак пахта турарди. Усмонов биттасини кўтармоқчи бўлиб энгашди.

— Оғир...— деди орқасидан қиз.

Усмонов эътибор бермай бир силтанган эди, этакни кўтариш ўрнига тиззалари билан ерга ўтириб қолди. Уялиб кетди.

— Тошми бу?— деди жаҳл билан.

— Йўқ, пахта... Ёрдам берайми?..

Қиз унинг ёнига келиб энгашди. Унинг иссиқ, ёқимли нафаси Усмоновнинг димоғига урилди. Пешона боғи остидан чиқиб турган сочларининг бир-икки толаси пешонасига тегди. У бир оз юмшади.

— Ўзингиз тердингизми?

— Ўзим. Тушдан кейин топширганим йўқ эди...

— Бари бир кўп терибсиз. Анавиниси ҳам шунақа оғирми?

— Иккалови бир хил...

Усмонов унинг хижолат бўлиб бошини эганини кўрди.

— Яхши. Ҳозир бир амаллаб отга ортамыз. Нима дедингиз?

— Яхши бўларди.

Қиз иккинчи этакни унга яқин судрай бошлади.

— Йўқ, йўқ! Сиз тегманг!

Усмонов шундай деб, унинг олдида борди ва қўлларини унинг қўлларини устига қўйди. Илиқ, майин ва ниҳоятда кичкина эди унинг қўллари! Бир зумгина давом этди бу ҳол. Қиз ниманидир сезиб, шошиб қўлларини суғуриб олди.

— Иккаловини бир қилиб бойлаш керакмиди?— деди ўзини четга тортар экан.

— Ҳа, ҳа, шундай қиламыз.

Нимаси биландир қиз Усмоновга ёқиб қолган, ўша тобда ўзи ҳам унга ёқишни истаб қолган эди. Шунинг учун бор кучини тўплаб, этакларни бир-бирига боғлади. Энди кўтариб отга ортиш керак эди. Кўтаролмаса-чи?

— Мен бир ёғидан оламан,— деди қиз худди унинг фикрини уққандек.

Усмонов йўқ демади. Иккалови бир амаллаб этакларни отга **орти**шди. Ортгунча, оғирлигиданми, йўқ, кўпроқ ҳаяжондан бўлиши керак, Усмонов терлаб кетди. Бунни сездирмаслик учун:

— Эртага бунақа кеч қолманг,— деди у.— Мен келмаслигим мумкин...

— Хўп,— деди қиз интизомли болалардек.

Лекин эртаси келди. Индинига ҳам. Кўп ўтмай бутун институт уларнинг «ошиқ-маъшуқ» эканликларини билди. Лекин Усмонов бундан уялмади. Шундай қизни учратганидан чексиз хурсанд эди у. Ҳафизани чин юракдан бутун вужуди билан яхши кўриб қолди. Ҳафиза ҳам. Бир куни у ҳатто канал лабида ўтиришганда, Усмонов тушларига ҳам кирганини айтди. Қиз бола фақат севсагина йигитни тушида кўради.

Орадан икки йил ўтгач, шоша-пиша тўй қилишга тўғри келди. Бунинг сабаби уларнинг иккаловигагина аён эди. Лекин кутганларича бўлмади. Ҳафиза ҳомиласини сақлаёлмади. Бунга Усмонов ҳам, Ҳафиза ҳам, Мастура опа ҳам ортиқ қайғуришмади. Ҳафиза ҳали ёш, давлат билан боланинг кечи йўқ. Мастура опа шундай деб жиндек кўз ёш қилган Ҳафизани юпатди. У ҳам Ҳафизани жуда яхши кўриб қолган эди. Усмоновга баъзан Ҳафиза қизи-ю, у куёвдек туюлиб кетарди. Бундан у хурсанд эди. Онасининг қандай қийинчиликлар билан яшагани, уни шу ёшга етказганини яхши билар, кимдир уни ранжитадиган бўлса ниҳоятда хафа бўларди. Уйланмасидан илгари қайнана билан келин кўп оилаларда тотув яшамаслигини, баъзи ўринларда уларнинг муносабати эр-хотиннинг ажралишига олиб келишини эшитган, кўрган эди. Ўз уйида ҳам шундай бўлиб қолишидан чўчирди. Онаси ҳам унга азиз, севимли, Ҳафиза ҳам. Иккалови ҳам оғир табиатли, ақлли. Бекорга бировнинг дилини оғритишмайди, бекорга ўзларининг

ҳам диллари оғримайди. Шунинг учун Усмоновга бирон-тасининг ёнини олиш ниҳоятда қийин бўларди. Шу ҳолга келишнинг ўзини у истамас, ор қиларди. Бахтига ташвишлари ўринсиз чиқди. Қайнана билан келин она билан ўғилдан ҳам яқин бўлиб кетишди.

— Ая,— дерди баъзан тусмоллаб Усмонов.— Келинингизни жуда эркалатиб юбордингизми?

Мастура опа уни тушунмай жавоб қиларди.

— Нега энди эркалатмас эканман? У мени ая, деди, сенга ўхшаб, битта фарзанд билан қолувдим. Энди иккита бўлдиларинг. У менга келинмас, болам.

Кечаси бу гапларни Усмонов Ҳафизага гурур билан айтарди. Ҳазилни тушунадиган Ҳафиза ҳам худди онаси-дек жиддий жавоб берарди.

— Аямларни мен ҳам яхши кўраман. Кўзимга қараб туриб, дилимдагини биладилар. Биласизми, бир хиллар қайнаналаридан шунақанги шикоят қилишадикки, асти қўяверинг. Менинг қайнанам йўқ. Аям борлар...

Хуллас, қайнана-келин муносабати Усмонов ўйлагандан ҳам аъло эди.

Бироқ учаловини ташвишга солган бир нарса бор эди. Бола турмасди. Уч-тўрт ойлик бўлиши билан ноҳуд бўларди. Тўрт марта шундай бўлган эди. Қаратмаган докторлари қолмади. Аввал Мастура опа, кейин Усмоновнинг ўзи бир неча марта Ҳафизани Тошкентга, Москвага олиб боришди. Фойдаси бўлмади. Баъзилар сизларда бўлмайди дейишди, резус фоктор дейишди. Ваъзилар эса ишонтиришди. Бу гал бола омон турилишига умид катта эди. Ҳафиза врачлар ҳавотир олган кризисдан ўтган, севинчи ичига сиғмас эди. Мастура опа унга ҳеч нарса қилдирмай қўйган, ҳар бир қадамини диққат ва эҳтиёт билан кузатарди.

«Туггунича буёққа келтирармикинлар?» — хаёлидан ўтказди Усмонов уйга яқинлашишганда.

Лекин янги уйда уни катта қувонч кутиб турарди.

Боя Рустамнинг айёрона кулганида гап бор экан. Онаси ҳам, Ҳафиза ҳам кўчиб келишган эди.

Эшикдан кириши билан машинанинг овозини эшитиб сачиқ айвонга чиқиб турган Ҳафизани кўрди-ю, юраги ҳаприкиб кетди.

— Ҳафиза! Қачон келдинг?

Ҳафизани ўрнига икки боғлам китоб кўтариб киратган Рустам жавоб берди.

— Кундузи олиб келганман!..

Усмонов чопиб айвонга кўтарилди-да, хотинини бағрага босди.

— Мен кетаверайми?

Рустамнинг саволи Усмоновни ўзига келтирди. У Ҳафизани қўйиб юбориб, шофёрнинг қўлидан бўғчаларни олди.

— Ҳа,— деди ва ўзича уни уялтирган бўлди.— Бир сени ҳам айтмабсиз-да, Рустам?

Рустам Ҳафизага қараб қўйиб кулди.

— Сюрприз!

— Овқатга қолинг,— таклиф қилди Ҳафиза.

Аmmo Рустам қолмади.

— Келинингиз кутиб қолди.

Ичкаридан қўлида кафгир ушлаганича Мастура опа чиқди.

— Ўзим бораман, девди, Ҳафиза. Ёлғиз юбормадим, қўшилишиб келавердим.

Она-бола қучоқлашиб кўришишди.

— Озиб қолибсан. Чаккаларинг чиқиб қолибди.

Усмонов кулди.

— Нега хабар бермадиларинг?— таъна қилди у.— Кейин мунча шошилдиларинг? Эрта-индин ўзим бориб олиб келардим.

— Искандар аканинг гапларини иккита қилманг, дедик,— деди Ҳафиза ва қайнанасига маънодор қараб қўйдим.— Қудрат ака телефон қилувдилар, кела қолдик.

— Ҳамма нарса шундай қолди. Қуп-қуруқ келавер-

дик, — қўшимча қилди Мастура опа. — Қани ювина қол. Ошир дам еб қолди. Девзира олиб келганман.

→ Хурсандмисиз? — сўради ёлғиз қолишганда Ҳафиза.

Усмонов яна уни бағрига босди.

→ Меҳмонхонадаги коса кимники?

— Қанақа коса? — ҳайрон бўлди Усмонов.

→ Қизил гулли коса... Уям... ўша Пармонованикими?

Усмонов шарақлаб кулиб юборди.

— Йўқ, уникамас. Чиройли... ёш... жуда келишган бир қизники.

— Исминиям биларсиз? — эркаланиб сўради Ҳафиза.

— Билмай-чи? Уша куниеқ билиб олганман. Исми... — Усмонов беихтиёр «Холида» деб юбормоқчи бўлди-ю, зўрға ўзини тийиб қолди. — Исми Муҳаббат!

— Чиройли исми бор экан, — ҳомиладор бўлиб тўлишиб кетган лабларини чўччайтириб деди Ҳафиза.

— Сенкичалик эмас, — деди ҳазилнинг чинга айла нишидан чўчиб Усмонов. — Соғиндим. Яхши қилдинг келиб.

— Мен ҳам соғиндим.

Ҳафиза кичкина бошини унинг кўкрагига қўйди. Усмонов бутун чарчоғини, дилини гаш қилган барча воқеаларни унутди.

Овқат маҳали Усмонов уйни сўради.

— Ёқдимми?

Ҳафиза биринчи марта кўраётгандек атрофига қаради. Усмонов шундай бўлишини билган эди. Ҳафиза учун уй эмас, уларнинг биргалиги муҳим эди.

— Бир хонани сизга кабинет қиламиз, — деди у.

— Унда чақалоқ уйсиз қолади, — эътироз билдирди Усмонов.

— У катта бўлгунича, ҳовли катта экан, бурчакка менга хона қуриб берсанг, ҳаммамизга етади, — гапга аралашди Мастура опа.

— Сизга эмас, ўзимга қураман,— деди Усмонов....— Сиз бирга тураверасиз.

— Бўлмаса-чи!— уни қувватлади Ҳафиза.

Овқатдан сўнг эр-хотин кўчага чиқишди.

Мастура опа мажбур қилди. Усмонов ҳам хотинини қўлтиқлаб бирпас айланишни истар эди. Ҳафиза кенг қилиб тикилган енгил пальтосини кийди.

Қоронғи кўча жимжит эди. Онда-сонда одамларнинг қораси кўринар, кечқурунги осойишталикни бузиб машина ўтиб қоларди.

Улар катта кўчага чиқишди. Усмонов тирсагига маҳкам ёпишиб олган, ҳозирги ҳолати ва қалин кийимда коптокдек бўлиб ёнида оҳиста бораётган Ҳафизани район маркази томон бошлади. Райком биносига етишганда, Усмонов иккинчи қаватдаги бир деразада чироф ёқилганини кўрди. Бу қабулхона эди. «Навбатчи ўтирибди,— хаёлидан ўтказди Усмонов.— Яхши бўлди навбатчилик ташкил этилгани. Райкомда доим одам бор. Истаган одам истаган пайтда мурожаат қилиши мумкин». У қабулхона ёнидаги иккита деразани хотинига кўрсатди.

— Шу деразалар меники.

Ҳафиза уларга узоқ тикилиб қолди.

— Дамир ака...— деди у бир маҳал.— Ҳеч... чўчи-майсизми?

— Нимадан?— тушунмай сўради Усмонов.

— Янги ишингиздан. Ахир катта бир район-а?.. Қанча ер... Қанча одам... Ҳар бирининг ўз ғами, ташвиши бор.

— Баъзан чўчийман,— деди ростгўйлик билан Усмонов.— Ёлғиз қолганимда.

— Мен сизни ҳеч ёлғиз қолдирмайман!

Ҳафиза унинг қўлини қисди. Усмонов жилмайди. Ҳа, Ҳафизанинг келгани яхши бўлди. Қандайдир хотиржамлик пайдо бўлди, фикрлари ойдинлашди. У тўлқинланиб Полвонов ҳақида, Носир Пўлатович, Ишимов ҳақида га-

пириб берди. Улар билан танишганидан, шундай одамларнинг борлигидан хурсандлигини ва қўлидан келганича уларга ёрдам беришини, улар билан бирга бўлишини айтди.

Марказ ёнидаги кичкина, бежирим истироҳат боғига киришганда, Ҳафиза чарчаб ўтирди.

— Биласизми... яқин қолди,— деди у сирли оҳангда.

— Қанча?— бирдан вужудини қоплагай ҳаяжон ва ҳавотир ичида сўради Усмонов.

— Ўн кун, адашмасам... ўғил бўлса отини нима қўямиз?

Усмонов бунга ўйламаган эди.

— Улуғбек...— деди Ҳафиза.— Тарихчиларнинг ўғлида тарихий исм бўлиши керак. Кейин Улуғбек чиройли исм. Қандайдир салобат, мардлик бор унда.

— Қиз бўлса-чи?

— Қиз бўлса Иқбол. Сизнинг ҳам, менинг ҳам бахтли кунларимиздан хотира.

Иккала исм ҳам Усмоновга ёқди, рози бўлди.

— Дамир ака!— нимадандир қўрқиб, эрининг қўлини тортди Ҳафиза.

Усмонов унга ўгирилди.

— Нима?

— Агар... агар тирик туғилмаса-чи?..

— Ундай дема,— юпатди Усмонов.— Энди тирик туғилади. Ҳамма врачлар шундай дейишяпти.

— Агар... туғилмаса, бошқа туғмайман,— уни эшитмай деди Ҳафиза.— Чидолмайман.

У йиғлаб юборди.

— Қўй, Ҳафиза.

Усмонов уни қучоқлади.

— Менга сен кераксан. Бола эмас. Иккаламиз ҳам бемалол яшайверамиз.

— Одамлар... Одамлар тинч қўйишмайди. Гап қилишади. Шундай одамнинг боласи йўқ, деб сизга ачини-

шади, бошқа хотин олишни маслаҳат беришади. Агар туғолмасам шундай қиласиз. Хўпми?

Усмонов кулди.

— Нима деяпсан ўзи, Ҳафиза. Айтдим-ку, менга ҳеч ким керакмас, деб. Бола бўлса яхши. Бўлмаса ташвишимиз йўқ. Боласиз яшаётганлар битта биз эмас.

— Асраб оламиз,— таклиф қилди Ҳафиза.— Биласизми, эшитдим, бир врач айтди. Бир хил студент қизлар туғармиш-да, боласини олмасмиш. Ана шунақа болани оламиз. Хўпми?

— Хўп.

Усмонов уни қаттиқ бағрига босди. Шу тоб унинг Ҳафизага ниҳоятда раҳми келиб кетган эди. Кўз олдига касалхонада тиззаларини қучоқлаб ўтирган тракторчининг хотини келди. Бечора бешта қизи билан уйида ёлғиз. Бир ўзи бўлганда ҳам бунчалик қийин бўлмасмиди? Ҳафизани ҳозир унга ўхшатди. Титраб турган елкаларини силаб, иссиқ юзига юзини қўйди. Ҳали қуримаган кўз ёши лабига тегди. Қўллари билан кўзларини артиб, пешонасидаан, қошлари, юзидан ўпа бошлади.

— Қўйинг, биров кўриб қолса нима дейди?— Уялиб деди Ҳафиза. Аммо ўзи унга яқинроқ сурилди. Икки қўли билан бўйнидан қучоқлади.— Райком секретари кечаси қизлар билан ўпишиб юрибди, демайдими?

— Деса деяверсин! Райком секретари ҳам одам.

Улар уйга қайтишганда Мастура опа кутиб ўтирарди.

— Энди хавотир ола бошловдим,— деди у.— Ўзингни уринтириб қўясан бунақада, Ҳафиза!

Ҳафиза ер остидан эрига қаради. У ҳечқиси йўқ, чарчасам ҳам сиз билан бўлганимдан хурсандман, биз бахтимиз, дегандек эди.

Тунда уни тўлғоқ тутди. Усмонов уни касалхонага олиб кетди.

Бурҳонов чиндан ҳам ҳали бюро тугамасдан ўзини лоҳас ҳис қила бошлади. Оғриқ бирдан бошланди. Бошини биров исканжага олиб бурагандек бўлди. Аввал ўтиб кетар, деб ўйлади. Йўқ, ўтмади. Бир оздан сўнг ўз кабинетига кириб, аналгин ичди. Бирданига иккита таблеткани чайнаб ютди. Устидан кетма-кет икки пиёла аччиқ чой ичди. Фойда бермади. Оғриқ бошидан кўрагига ҳам ўтди. Қаттиқ асабийлашса, шундай бўларди. Лекин тезда ўтиб кетарди. Бу гал бундай бўлмади.

Уйига келиб, хотинига аччиқ мастава буюрди. Овқат пишишини кутмасдан ўз хонасига ўтиб, тўла бир пиёла коньяк ичди ва диванга чўзилди. Чаккаларини оғриқ қўйиб юборгандек бўлди. Аммо юрак санчиши тўхтамади. Қани энди имкони бўлса пичоқ билан шу оғриётган жойини бураб-бураб ташласа!?

Нима бўлди ўзи? Нимадан бунча асаби бузилди? Бюрода, ортиқча гап бўлмади. Албатта Султоновни ҳимоя қилгани сезилди. Лекин нима бўпти? Масалани у шундай тушунади. Унингча, Султоновни бутунлай айбдорга чиқариб қўйиш хато. Ҳар бир фожиа учун, боринг, ўлим билан тугаса ҳам, раҳбарни жавобгар қилаверилса, уларда секин-аста ташаббус йўқолади, бирон масалани мустақил ҳал қилолмайдиган бўлиб қолишади. Бу билан хўжаликка, қолаверса районга путур етади. Хўп, бориб чоп, дебди. Борган одамнинг калласи бўлиши керак-ку, ахир. Ўзингни томдан ташла, деса ташлайвериш керакми? Албатта, Султонов бегуноҳ эмас, лекин асосий айб тракторчининг ўзида! У шундай ўйлайди ва ҳеч қачон бу фикрдан қайтмайди. Унинг таклифи ўтмади. Бу ҳам юрак санчитадиган даражадаги воқеа эмас. Қарама-қарши фикрлар бўлмаса, ўсиш бўлмайди. Диалектика! Нима уни бунчалик ранжитди?

Бурҳонов кўзларини юмди. Юмди-ю, қовоқлари ҳам лўқиллаб оғриётганини сизди. Шошиб бошини кўтарди

ва қийналиб кўзларини очди. Шундай ҳолатда оғриқ камроқ сезилди. Боши тагига яна битта ёстиқ қўйиб, қўлига диван суянчиги ёнида ётган китобни олди. Уильям Фолькнер. «Шовқин ва ғазаб». Уғлининг китоби бўлиши керак. Фолькнер. Таниш фамилия. Нимасини ўқиган эди унинг? Бурҳонов эслашга ҳаракат қилди. Аммо эслолмади. Умуман у кам ўқирди. Вақти йўқлигидан эмас, ўқишни ёмон кўрарди. Ёшлигида ҳам жуда камдан-кам китобни охиригача ўқиган эди. Ярмига зўрға бориб, давомини ўртоқларидан суриштириб оларди. Лекин ўқиб тугатган, ҳатто конспект қилиб олган китоблари ҳам бор эди. Масалан, «Пўлат қандай тобланди», «Сўйя», «Ёш гвардия», «Нима қилмоқ керак?».. «Ўтган кунлар»ни ҳам у охиригача ўзи ўқиган эди. Ана китоб! Ана роман! Шундай кўз олдида турибди Кумуш ҳам, Отабек ҳам... Бошқа китобларни у деярли билмасди. Билишга ҳам қизиқмасди. Лекин ашулани яхши кўрарди. Республикадаги ҳамма ашулачиларни биларди. Қўшиқчи шоирларни ҳам. Районга ёзувчилардан бригада келадиган бўлса ва улар орасида қўшиқчи шоирлар бўлмаса, ўзи таклиф қилиб чақиртирарди. Бригада кетгунча бирга бўларди. Концерт пайтлари программани ўзи тузар ва концерт давомида қўшиқларнинг мазмуни, моҳияти, ким қандай айтади — ёнидагиларга тушунтириб ўтирарди. Ўзи ҳам яхшигина дутор чертиб хиргойи қиларди. Энг яхши кўрган шоири Бобир, ашулачиси эса Фаҳриддин Умаров эди. Бошқаларни ҳам мароқ билан эшитар, лекин ҳеч кимни шулардан юқори қўймасди. Кейин мультфильмларни яхши кўрарди. Маданият ҳақида гап кетса, албатта «Тошкентда мультфильмлар кўрсатадиган битта кинотеатр керак, албатта керак», дерди. Шунинг учун бўлса керак, республика бўйича фақат Бодомсойда йилига икки марта мультфильмлар ҳафталиги ўтказиларди. Бурҳоновнинг актив иштирокида ҳафталиклар яхши ўтарди ва у бир неча марта кинематография комитетининг фахрий ёрлиғи билан мукофотланган эди.

Ёзувчиларни ҳам у биларди, лекин шунчаки... билиш керак бўлгани учун биларди.

Фолькнерни эшитган эди, «Шовқин ва ғазаб»... Нима ҳақида экан бу китоб? Мансурдан сўраш керак,— хаёлидан ўтказди Бурҳонов.— Балки катта ёзувчидир бу Фолькнер. Билиб қўйиш керак. Худди биров пармалаётгандек, яна оғриқ тутди. У чаккаларини ушлаб, бошини орқага ташлади. Дори ичмоқчи бўлди, аммо ўрнидан тургани эринди. Хотинини чақиргиси келмади. У ҳаммадан, ҳатто хотинидан ҳам касалини яширишга уринарди. Шунинг учун камдан-кам одам унинг касал бўлганини билар ё эшитарди. Лекин Усмоновдан уялмади. Менсимадими уни? Шу фикр хаёлига келди-ю, нима уни қаттиқ ранжитганини топгандек бўлди. Биринчиси албатта Усмонов эди. Бугун ўзини у жуда эркин тутди. Гапларни ҳам топиб, чертиб гапирди. Одамларга ёқди у бугун. Ким билади, балки Султоновнинг ўзига ҳам ёққандир, нукул шогирд боладек бошини лиқиллатиб ўтирди у гапираётганда. Полвонов-чи? Унга мойдек ёқди Усмонов. Бурҳоновнинг назарида битта Полвонов эмас, кўпчилик Усмоновнинг гапларини яхши эшитди, ҳатто, ёд қилиб олди. Содиқов-чи? Бўгун у жуда очилиб кетди. Пўлатов пайтида ҳам шундай эди. У кетгандан кейин Бурҳонов уни қўлга олган эди. Нима деса шуни бажарадиган қилиб қўйган эди. Бугун у яна ўзини кўрсатди. Унга қарши чиқди. Уз фикрини бошқача айтиши мумкин эди. Йўқ, бундай қилмади. Рўйирост «Ўртоқ Бурҳоновга қўшилмайман», деди. Бурҳоновдан ҳам бошқа куч борлигини сезган-да. Қачон сизди? Нимадан Бурҳонов ожизлик қилди? Усмоновнинг ундан устунлиги қачон бошланди?

Бурҳонов чуқур ўйга толди. Усмоновни Бодомсойга келганидан бери қилган ишларини бир бор кўз олдига келтира бошлади. Унинг ишларида айтадиган бирон янгилик йўқ эди. Шу ишлар усиз ҳам амалга ошарди. Балки Бурҳонов билмаган ишлар бордир? Балки Бурҳонов бирон нарсада хато қилгандир?

У шундай ўйлаб, Ишимов воқеасини эслади. Тўғри, унинг ҳужжатларини Бурҳонов ушлаб қолди. Ҳар қандай соф виждонли одам шундай қиларди. Юқоридан қайтгандан кўра шу ерда тўхтагани маъқул бундай ҳужжатларнинг. Яхши чўпон. Меҳнаткаш, тажрибали. Лекин биографияси тоза эмас. Асирга қандай тушганини ва у ёқларда нима қилганини ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Биронта гувоҳ бўлганда бошқа гап эди. Бурҳонов ҳам одам. Ҳужжатларни ҳар гал олиб қолаётганда юраги ачишган, раҳми келган Ишимовга. Лекин ҳаётда, партия ишида унинг хоҳишидан, ачинишдан юқори нарсалар бор. «Нима қиляпсизлар?» дейишмайдими обкомда, қолаверса Марказкомда. Олий советда? Йўқ, Бурҳонов ҳақ. Заргар масаласига келганда, бу энди майда нарса. Райком секретари энди тақинчоқларга ҳам аралашиб юрадими? Хато бўлибди. Чол у билан учрашмай, Усмоновга дуч келибди. Бурҳонов билан учрашганда, бор гапни тушунтириб айтганида, нима, уни тушунмасмиди? Тушунарди, ўз ҳолига қўйиб қўярди. Лекин у бир жойидан қўзғатиб галвирдан ўтказиб қўйилгани хато эмас. Бошқаларга ўрнак, шахсий савдо билан шуғулланаётганлар тортилиб қолади, баъзилар ҳатто «дўкони»ни ёпади. Йўқ, заргар масаласида ҳам Бурҳонов хато қилмади, бир оз қаттиққўллик қилди, холос. Катта хўжаликда шу ҳам керак. Бўлмаса район бебошвоқ бўлиб кетади. Кейин ким айбдор? Бурҳонов. Чунки у «биринчи» бўлиб турган эди райкомда.

Ҳа, «биринчи» бўлиб турувди. Биринчи бўлиб қолгани мумкин эди. Нима бўлди? Бурҳонов Носир Пўлатов билан бўлган бир суҳбатни эслади. Пўлатов ҳали райкомда, ўз вазифасида, аммо аризаси обкомда муҳокама бўлаётган эди.

Одатича иш кунининг охирида Бурҳонов унинг олдига кирди. Пўлатов ўз соғлиғи ва шу соғлиғи оқибатида ишдан бўшамоқчилигини дардлашгандан бери, у тинчини йўқотиб қўйган эди. Ўзи сезмаган ҳолда иложи борича

Пўлатовга кўпроқ кўринадиган, арзимаган масалаларда ҳам унинг маслаҳатини оладиган бўлиб қолган эди. Тўғри, у Пўлатовга: «Чакки қиляпсиз, тузалиб кетасиз, шу масалани кўтарманг!» деди, лекин дилида негадир севинди. Пўлатовнинг ўрнига уни қўйишларини билмасди, янги одам юборишлари мумкин эди. Лекин «биринчи» ҳақида гап кетганда, уни ҳам тилга олишлари аниқ эди. Нега олишмасин? Олти йилдан бери шу районда. Ёмон ишламаяпти. У келганидан бери ҳар доим пахта планини бажаришди. Областнинг олди районларидан ҳисобланади Бодомсой. Обкомда, Тошкентда ҳам уни билишадди, демак, «биринчи» бўлиши ҳақиқатдан йироқ эмас эди.

Бурҳонов интизорлик билан, юрагини қандайдир ҳаяжон қоплаб, сабрсизлик билан кута бошлади. Ҳар куни Пўлатовнинг олдига ишга келиши билан кирадиган, бирон хабар бормикан, деб унинг юзига тикиладиган бўлди. Обкомдан, Тошкентдан телефон бўлиб қолса, юраги ҳап-риқиб кетар, телефон сабабини билгунча тоқати тоқ бўларди. Орадан бир ойча ўтгач, ўзи ҳаракат қила бошлади. Арзимаган нарсаларни баҳона қилиб Фарғонага тушадиган, албатта обкомга кирадиган бўлиб қолди. Таъниш-билишларига ўзи телефон қилиб, янгилик бор-йўқлигини суриштириб турди. Лекин ҳеч ким ҳеч нарса билмасди, ҳеч нарса айтмасди.

Ушанда ҳам Пўлатовнинг олдига кириб, баъзи биришларни маслаҳатлашган бўлди-да, гапни ўзини қизиқтирган масалага бурди.

— Носир Пўлатович... бу... аризангизни кўришдимиз? Мени тўғри тушунинг, шунчаки қизиқяпман-да...

Пўлатов жилмайди. Бурҳоновнинг кўзларига касалликдан салқиб сарғайган, ҳорғин кўзларини тикиб узоқ жим қолди. Бурҳонов унинг қарашига чидолмай кўзларини яширди.

— Ариза...— деди ниҳоят Пўлатов.— Қўриляпти. Биламан, илтимосимни қондиришади. Одам қидиришяпти

назаримда. Бодомсой кичкина район эмас, мураккаб, кўптармоқли... Одам топилади. Бугун бўлмаса, эртага...

— Албатта, албатта,— уни тасдиқлади Бурҳонов.— Одам топилади. Чиндан ҳам кетмоқчи бўлсангиз, биз албатта буни истамаймиз, яхши ишлашиб кетган эдик, ўзимиздан бўлгани ё районни яхши биладиган одам бўлгани яхши эди-да...

У шундай деди-ю, қизариб, пешонасидан тер чиқиб кетганини сизди. Пўлатовнинг жавоб бермаганини кўриб, қўшиб қўйди.

— Мени тўғри тушунинг... Районга... Районга яхши бўлсин дейман-да.

Пўлатов бу гал ҳам жавоб бермади. Бурҳонов унга ер остидан бир қараб қўйди-да, гап тамом шекилли, деб ўрnidан турди. Аммо михлаб қўйилгандек, жойидан қимир-долмай қолди.

— Қозим Бурҳонович!..— деди деразага тикилиб Пўлатов.— Иккаламиз очиқ... коммунистчасига гаплашиб олсак...

— Қулоғим сизда,— деди шошиб Бурҳонов, лекин ичида нимадир узилиб кетгандек бўлди.

— Ўтиринг,— таклиф қилди Пўлатов.

Бурҳонов ўтирди.

— Мен сизни ҳурмат қиламан,— гапида давом этди Пўлатов, нафаси қисилаётганиданми — унинг юрак касалидан ташқари, астмаси ҳам бор эди — ё ҳар бир сўзни қидириб топаётганиданми, қийналиб гапираётгани сезилиб турарди.— Ишни яхши биласиз. Районни, одамларни ҳам. Агар сидқидилдан ишласангиз, сиз жуда яхши иккинчи секретарсиз. Бу катта лавозим. Катта иш. Биринчи секретарь даражасига етиш учун яна баъзи бир фазилатлар керак. Масалан, кўнгил кенгроқ бўлиши керак. Эртани фақатгина ўйлаш эмас, тасаввур қилиш керак. Бошқаларга қараганда кўпроқ одамларга ҳурмат, эътибор, меҳр бўлиши керак. Бу фазилатлар менда бор, деб айта олмайман. Балки менда ҳам йўқлигидан шундай деяёт-

гандирман. Ўзингизнинг таъбирингиз бўйича, мени тўғри тушунинг. Биринчи секретарь ҳеч кимдан хафа бўлиши керак эмас. Демак, кек сақламаслиги, ҳаммага баравар қараши керак. Унинг учун йирик, майда иш йўқ. Ҳамма иш муҳим. Ҳар бир ишнинг орқасида одам турибди. Меҳнаткаш қўл, меҳнаткаш юрак. Шу фазилатларсиз биринчи секретарь бўлиш қийин. Миңг тажрибали, маълумотли, олий партия мактабини битириб келган бўлсин, бари бир. Шоир Пўлкандан, ўғилларингиздан қайси бири сизнинг йўлингиздан боради, шоир бўлади, деб сўрашганда, у болаларидан биттасини кўрсатиб деган экан: «Ҳов ановиси! Кўп ёлғон гапиради. Лекин ростдек қилиб гапиради!»

Пўлатов кулди. Бурҳонов ҳам гапнинг нимага бориб тўхташгани ҳали аниқ англамай, мажбуран жилмайди.

— Мендан агар партия ходими, айниқса, райкомнинг биринчи секретари ким бўлиши керак, деб сўрашса,— гапини давом этдирди Пўлатов,— ким одамларни яхши кўрса, ўша бўлади, дердим. Бу албатта примитив жавоб. Лекин тўғри жавоб. Ёзувчиларни Горький киши руҳининг инженерлари, деган. Партия ходимига ҳам шу ном тўғри келади. Менимча кўпроқ партия ходимлари ҳақида шундай дейиш мумкин. Одамни билмасдан, унинг ташвиши, ғам-ғуссасини билмасдан ишлатиш қийин. Фақат буйруқ, дўқ билан ишлатиб бўлмайди. Кечирасиз, Қозим Бурҳонович... Мен сизни биринчи секретарликка тавсия қилолмайман. Ҳозирча... бўлмайди.

— Мен... ўзим ҳақимда гапирганим йўқ...

Бурҳонов қандай куч тўплаб, шу гапни айта олди, билмайди. У бўшашиб, бутун вужуди муз бўлиб кетган эди.

— Биламан, биламан!— шошиб деди Пўлатов.— Сиз ўзингизни таклиф қилганингиз йўқ. Қилмайсиз ҳам. Сиз бундай одамлардан эмассиз. Кейин... хунук бўларди ҳам. Лекин вақт ўтиб, сиздан яхши биринчи секретарь чиқishi мумкин. Кўп нарса одамнинг ўзига боғлиқ.

Бурхонов ўшанда қандай қилиб Пўлатов ҳузуридан чиқди, уйига келди, эслолмайди. Лекин бир нарсани биледи. Ҳеч маҳал у бунчалик ноқулай аҳволга тушмаган эди. Биринчи секретарлик у ёқда турсин, ҳозирги ишида ҳам ўзини омонат, қилтиллаб тургандек сезди. Пўлатовдан қаттиқ хафа бўлди. Бу одам унинг ниятларини чиппакка чиқарган эди. Наҳотки у энди ҳаётини янгида бошлаши керак? Пўлатов кетгунча у зўрға ишлади, қарахт одамдек юрди. Пўлатов етиб қолиб, кейин бутунлай кўшга чиқмаслиги ойдинлашганда, бир оз ўзига келди. Обкомга чақириб, энди биринчи секретарь вазифасида ишлаб турасиз, дейишганда эса ўзини бутунлай ушлаб олди, олдинги орзулари яна юрагида тўлқин уриб кетди. «Пўлатов ким бўлибди?— ҳаёлидан ўтказди унинг гапларини.— Масалани обком ҳал қилади. Синаб кўришмоқчи. Синашсин. Бурхонов нимага қодирлигини кўрсатади!» У шундай деб ўзини овутди. Лекин дилида Пўлатовнинг гаплари доғ бўлиб қолди. Қанча ҳаракат қилмасин, унутолмади бу гапларни. Ўқтин-ўқтин ёдига тушадиган, уни кемирадиган бўлиб қолди. Бугун ҳам ёдига тушди. Наҳотки, ўша Пўлатов айтган фазилатлар унда бўлмаса? Наҳотки у фақат буйруқ билан одамларни ишлатса? Одамларга меҳри бўлмаса? Утган йилги сел-чи? Ўлиб кетишига оз қолди-ку, одамларни қутқараман, деб. Исхандар Ғойибович уни ҳатто уришди, кейини табриклади. Ҳа, ўлиб кетиши ҳеч гап эмас эди ўшанда.

Мартнинг ўрталари эди. Бирдан кун исиб, тоғдаги қорлар эриб кетди. Бодомсой тоша бошлади. Лекин сипоптиклар бу тошқин хавфли эмас, кечга яқин тўхтайдилар, дейишди. Шунга қарамай баъзи бир эҳтиёт чоралари кўрилди. Аммо тонгга яқин Бурхоновга Бодомсой лабидаги Селкетди қишлоғини сув босганлигини, уч-тўртта уйни сув олиб кетганини хабар қилишди. Бурхонов шу заҳотиёқ йўлга тушди. Қишлоққа етиб келганида даҳшатли манзарани кўрди. Қишлоқнинг олди қалқиб турган ден-

гизни эслатарди. Эшиклар, ромлар сузиб юрарди. Шувадай улар рўпарасидан бир бузоқ қалқиб ўтиб кетди.

— Одам нобуд бўлмадими ишқилиб?— сўради Бурҳонов.

— Ҳозирча йўқ, лекин ким билади тагин, қишлоққа ўтиб бўлмаёпти бу ёқдан...— жавоб беришди унга.

Шу тоб сойнинг ўртасида бешик кўринди. У бир томонга қийшайиб оқиб борарди. Бурҳонов унинг бўш-бўшамаслигини ўйлаб улгурмаган ҳам эдики, қишлоқ томондан аёл кишининг дод солгани эшитилди. Кейин ўзи кўринди. Тўғрироғи, сув ичида унинг боши ва қўллари кўринди.

— Болам! Алишер!— қичқирарди у бешик томон талпиниб.

Бурҳонов ўзини сувга ташлади. Зум ўтмай бешикка етди ва беихтиёр ичига қаради. Семиз, қип-қизил чақалоқ думалоқ кўзларини осмонга тикканича, бошмолдогини сўриб ётарди. Кийимлари сув шимиб оғирлашган Бурҳонов бир амаллаб бешикни қирғоққа судради.

Унинг кетидан сувга тушган одамлар етиб келиб уларни олиб чиқишди.

— Онаси! Онасига қаранглар!— деди қирғоққа чиқиши билан Бурҳонов.

Онаси аллақачон чиққан ва бешик атрофида гирдика-палак эди.

Бу воқеа ҳамманинг оғзида гап бўлиб кетди. Шу куни Селкетдида Бурҳоновга тўн кийдиришди. Боланинг онаси, эри армияда хизмат қилаётган жувон ўзи унга кийдирди. Йўқ деганига қўймади.

— Тўйида албатта келасиз! Алишер энди Сизнинг ҳам ўғлингиз!— деди.

«Правда»даги воқеа-чи? Уч-тўрт йил бўлиб қолди бунга. Нима иш биландир борган эди Бурҳонов. Қолхоннинг партия мажлисига борганмиди, ҳозир эсида йўқ. Қолхозга кираверишда Бодомсойнинг устидан ўтган кўприк бор. Ҳозир жуда кенг, цемент ётқизилган бетон кўп-

рик. Унда тахта кўприк эди. Шу кўприкка етганида, паст-да, сувнинг ичида беда ортилган эшак-арава ағдарилиб ётганини кўрди. Эшакнинг боши билан араванинг бир гилдирагигина сувнинг ичидан чиқиб турарди.

Бурҳонов машинани тўхтатишни буюрди. Машинадан тушиб, араванинг эгасини қидирди. «Ҳой, ким бор?» қичқирди у арава томонга. Арава орқасида белигача жиққа ҳўл бўлган бир кампир кўринди.

— Чуқурни билмай қолдим!— қичқирди у.

Бурҳонов шофёрига қаради. Ундан бошқа бирон одам йўқ эди атрофда.

— Олиб чиқайлик!..

Кўп ўтмай иккалови белларигача сувга ботиб, арава ёнига келишди. Беданинг ярми сув шимган эди. Кўтариш оғир бўлди. Лекин кўтаришди. Эшак ҳам оёғига турди. Уч киши ҳай-ҳайлаб, аравани бедаси билан қирғоққа олиб чиқишди.

— Ер ютқур кўприкдан қўрқади!— қарғади эшагини кампир ва уларни уйига таклиф қилди.— Жуда бўлмаса чой ичиб кетинглар,— деди.

Бурҳонов рози бўлмади. Машинани тўппа-тўғри раиснинг уйига ҳайдашни буюрди. Кийимларни қуритиш керак эди.

Бу воқеа ҳам районда Бурҳоновнинг обрўйини анча мунча оширадиган гап бўлди.

Шу воқеалар унинг одамларга беоқибатлигини кўрсатадими? Ё бўлмаса Наримонов номидаги совхоз директори Муқимов билан куни кеча бўлган жанжал нимани билдиради? Унинг одамларга ғамхўрлигини эмасми? Ғамхўр бўлмаганда жанжаллашиб, асабини бузиб ўтирмасди.

Жўра Муқимов янги типда, кўп жойни бориб кўриб, янги посёлка қурди. Уттизта икки қаватли уй. Тепасида очиқ шийпони билан. Яхши уйлар. Бурҳонов бориб кўрди. Шипи баланд, қўл тегмайди узатсангиз шаҳардаги уйларга ўхшаб. Олди ҳовли. Олти сотихдан.

Лекин кеча шу уйлар масаласида Муқимов билан у тортишиб қолди. Муқимов янги уйларга Найманчадаги ҳамма одамларни кўчириш, эски қишлоқни эса бузиб ташлашни, ўрнини экин қилишни ўйлаб юрган экан, совхозда бир-иккиталар қарши чиқишибди. Бурҳонов тўғри, деди. Бутун қишлоқни кўчириб бўлмайди, деди.

— Нега?— ҳайрон бўлди Муқимов.

— Чунки Найманча уларнинг она қишлоғи. Шу ерда туғилишган. Шу ерда катта бўлишган, шу ерда яшашяпти.— Тушунтирди Бурҳонов.— Шу ерда оталари, боболари туғилган. Уларнинг қабри шу ерда. Ёшлар майли, лекин кексаларга тегиш керак эмас. Найманча жойида қолаверсин.

— Унақада қишлоқ маданиятини кўтариб бўлмайди!— хуноб бўлди Муқимов.— Кексаларни деб, уни қилиб бўлмайди деймиз, буни қилиб бўлмайди, деймиз. Нимани қилиб бўлади?

— Тугоқманг, Жўра Муқимович,— уни тинчитган бўлди Бурҳонов.— Соч ўсдириш, калта кўйлак кийиш билан маданиятни ривожлантириб бўлмайди. Эски урф-одатларни супуриб ташлаб, янгисини яратиш қийин, тўғри ҳам эмас. Кексалар ўша жойга ўрганишган. Жойларида қолаверинсин. Сиз ҳамма қишлоқдан, тўртта қишлоқни бирлаштирганми совхоз— шу тўртталовидан ёшларни кўчиринг. Янги жойга улар тез ўрганишади.

Аммо Муқимов қулоқ солмади.

— Йўқ бари бир кўчирамиз,— деди у.— Найманчага одам киргани уялади. Етмишинчи йилда шунақа қишлоқнинг бўлиши уят. На газ, на сув! Клуб ҳам йўқ. Битта ёзги кинотеатр бор. Кўчирамиз.

— Бундай қилмайсиз,— деди вазминлик билан Бурҳонов.— Райком рухсат бермайди. Агар ўзбошимчалик қилсангиз, бюрода муҳокама қиламиз. Кексаларни тинч қўйинг!

Муқимов индамай чиқиб кетди. Бурҳонов ўзининг ҳақлигини биларди.

Мана шу воқеа ҳам Пўлатовнинг у ҳақда нотўғри фикрдалигини кўрсатмайдими? Йўқ, у бошқалардан кам эмас.

Бурҳонов анча ўзига келди. Бош оғриғи тарқалгандек бўлди. Хотини Карима овқат олиб кирди.

— Тузукмисиз?— сўради у косани стол устига қўя экан.

— Мансур уйдаими?— жавоб бермай сўради Бурҳонов.

Мансур уларнинг кичкина ўғли эди. Бу йил мактабни битирарди. Катта ўғиллари Элнур эса Тошкентда, медицина институтида ўқирди. Бу йил бешинчи курсга ўтган эди.

— Мактабда. Практикалари бор экан бугун.

Бурҳонов Фолькнерни суриштирмоқчи. «Фолькнер... Ҳар ҳолда бизники бўлмаса керак, чет эллик ёзувчи бўлса керак...»— хаёлидан ўтказди у.

— Анавини ол.

Бурҳонов буфет устида турган коньяк шишасига ишора қилди.

— Ўзинг овқатланмайсанми?— сўради у хотинидан.

— Ўғлингиз билан ичарман,— деди хотини.— Озиб кетди кейинги пайтда.

Бурҳонов индамади. Ярим пиёла коньякни шошиб симирди-да, шундай шошиб маставани ича бошлади. У яхши ва тез овқатланарди. Кўпчилик орасида баъзан уялиб ҳам кетарди шундай тез овқатланишидан. Бу болалигидан қолган одат эди. Отаси ҳам шундай тез ва кўн овқат ерди.

— Усмоновингизни хотини кўчиб келибди,— деди Карима.

Бурҳонов учун бу янгилик эди. Лекин бу хабар уни ҳайрон қолдиргани йўқ. Унинг ҳайрон қолдирган нарса хотинининг «Усмоновингиз» дегани бўлди. Унинг Усмоновга муносабатини хотини қаердан билди экан?

У шундай ўйлаб, овқатдан бошини кўтарди. Қўлидаги

Броч қошиқни оғзига олиб бориб, тўхтади-да, косага ташлади. Аммо дилидан ўтган саволни бермади, нимадир уни ўшлаб қолди.

— Қачон?

— Бугун.

Эрини бу хабар қизиқтириб қўйганини кўриб, Карима гапини давом этдирди.

— Кунни етиб қолган экан. Онаси ҳам келибди. Ёлғиз юбормай.

«Ҳа, Усмонов маҳкам ўрнашяпти районга»,— ўйлади Бурҳонов.

— Бориб келгин эрта-перта,— деди у хотинига ва яна овқат ейишга тушди.

— Узим ҳам шуни ўйлаб турувдим. Сиздан сўрамоқчи эдим.

— Хўш?

— Бир нарса қилиб борсаммикан ё қуруқ... бораверайми? Улар ёш, тагин уялиб қолмайлик.

Бурҳонов нима дейишини билмай қолди. Лекин бир нарса дейиш керак эди.

— Узинг биласан. Хотинларнинг ишини мен қаердан билай?!

У овқатини еб бўлиб яна диванга чўзилди. Ҳа, Усмонов ёш эди, ундан анча ёш. Ундан ўқимишли, ундан маданиятли ҳамдир. Ҳа, бу кўриниб турибди ҳар бир қадамида, ҳар бир гапида. Лекин унинг Усмоновдан ҳеч қандай гинаси йўқ эди. Беш панжа баравар эмас. Одам одамга ўхшамайди.

— Бир талай китоб олиб келдим кутубхонадан,— унинг хаёлини бўлди хотини.

— Нима, қариганингда саводингни чиқармоқчимисан?— сўради Бурҳонов.

Карима ҳеч қаерда ишламас эди. Ёшлигида медицина техникумини битириб, ҳамширалик қилган, Бурҳоновга текканидан бери уйда ўтириб қолган эди. Бир-икки марта ишламоқчи бўлганида Бурҳонов жеркиб берган. «Оч

қоляпсанми, ишга кетадиган вақтинги болаларингга сарфла!»— деган эди.

— Сизниям,— деди хотини ер остидан жилмайиб.

— Нима?— тушунмади Бурҳонов.

— Сизниям саводингизни чиқармоқчиман. Усмонов ким қанча китоб ўқиди, суриштираётганмишлар. Биз ҳам бормишимиз рўхатларида.

Бурҳонов ичида тутоқиб кетди. Аммо хотини жавоб кутаётганини кўриб, ўзини босди.

— Яхши қилибсан,— деди хотиржамлик билан.— Фолькнер ҳам борми?

— У ким бўлди?— сўради хотини.

— Ёзувчи. «Шовқин ва газаб» деган китоби бор. Бўпти... Мен бир оз мизғиб олай. Телевизорда кино бўлса чақирарсан.

Бурҳонов шундай деб, девор томонга ўгирилиб, кўзларини юмди.

Шу ётганича ярим кечада ўрнидан турди. Уни ғалати бир фикр қамраб олган эди. Шу фикр билан ёзув столи ёнига ўтирди ва ёза бошлади: «Биз Бодомсойлик бир гуруҳ меҳнаткашлар, сўнги йилларда районимизда юз бераётган воқеалардан ташвишга тушиб, қўлимизга қалам олишга мажбур бўлдик. Район партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Усмонов...»

Бурҳонов ўйланиб қолди. У қаттиқ ҳаяжонга тушган, ручка ушлаган қўли титрарди. У биринчи марта умрида қилмаган ишни қилаётган эди. Бу фикр қачон келди миясига? Нега шундай қилишга қарор қилди? Билмасди. Лекин Усмонов ҳақида ёзишга иккинчи марта ўтираётган эди. Биринчи марта ўзини мажбур қилиб, бу фикрдан қайтди. Лекин ҳозир қарори қатъий эди. Ҳатто хатни қандай жўнатишни ҳам ўйлаб қўйган эди. Хат албатта Бодомсойдан бориши керак. Эртага у «Максим Горький»-да бўлади. Ана ўша ердан жўнатади. Султоновнинг тарафдорлари юборган бўлади хатни. Хўп, нима деб ёзиш керак? Хат содда, юмшоқ, қисқа, аммо фактларга бой бў-

лиши керак. Албатта шу битта хат билан Усмонов ишдан олиб ташланмайди. Аноним хатларга ҳозир аҳамият берилмайди. Лекин ўрганилади. Текширилади. Усмонов ҳақида гап пайдо бўлади. Шунинг ўзи ҳозирча катта гап.

Бурҳонов ёза бошлади.

«...Ўртоқ Усмонов ёшликлари натижасида бўлса керак, бирмунча нотўғри ишлар қиляптилар. Виз у кишини маънавий бузуқликда айбололмаймиз. Лекин «Шаҳқ юлдузи» колхозининг агрономи билан ниҳоятда яқин муносабатда эканликларини бутун район гапириб юрибди. Партия ва ҳукуматимиз савдогарчилик, чайқовчиликка қарши курашяпти, ўртоқ Усмонов райондаги чайқовчиларни ўз ҳимояларига оляптилар. Ҳаттоки бир одамни терговдан чиқариб олдилар. Улуғ Ватан уруши йиллари қаерларда нима қилиб юргани номаълум бўлган шахслар ҳам у кишининг ёнидан паноҳ топишяпти.

Биз узоқ мулоҳазадан сўнг, ўртоқ Усмоновга ачинганимиздан районимиз шаънига доғ тушиб қолмаслигини ўйлаб шу хатни ёзишга мажбур бўлдик...»

Бурҳонов шу ерга келганда хатни тугатди. Шунинг ўзи кифоя эди. Учта жиддий айб қўйилди унда Усмоновга. Ҳар бири чуқур ўрганишни талаб қилади. Бу эса Усмонов ёмон томондан тилга тушади, деган сўз.

У хатни қайтадан ўқиб чиқди. Кўнгилдагидек содда, юмшоқ, қисқа ёзилган эди. Конверт олиб, ичига солди. Лаби билан конвертнинг очиқ варағини ҳўллаб, ёпиштирди. Адресини ёзишга келганда ўйланиб қолди. Искандар Ғойибович номига ёзилса, хат текширилмай қолиши мумкин. У одам кўпни кўрган одам. Ишонмайди. Жуда бўлмаганда Усмоновнинг ўзини чақириб, ўқитади-да, йиртиб ташлайди. Бўлимга ёзиш керак эди. У ерда хат қўлдан-қўлга ўтади. Кўпчилик ўқийди. Бурҳоновга шу керак эди. Мулоҳаза қилиб, бу фикрдан ҳам қайтди. Биронта ходим номига шахсий хат қилиб юбориш керак. Шундай қилганида, хатлар бўлимидагилар ўқимайди. Хат эгасининг ўзига олиб чиқиб беришади. Хат эгаси

эса бундай хатни ўқиб йиртиб ташлолмайди, бошлиқларига кўрсатади. Шундан кейин хат ўзидан-ўзи ўрганилади. Бурҳонов шу фикрда тўхтаб, обкомдаги масъул ходимларни эслаб бошлади. Ниҳоят Долимов фамилиясида тўхтади. Бурҳоновнинг у билан салом-алиги бор эди. Лекин яхши билмасди. Одамлардан аппаратда узоқ ўтириб қолди, хатни мулоҳазаси яхши, деб эшитган эди. Бундан ташқари, бир кунни у билан обкомда учрашиб қолди. Долимов у билан кўп йиллик қадрдонлардек сўрашди. Гап орасида:

— Хўш, янги шеф қалайлар?— деб сўради.

Бурҳонов унинг гапи оҳангида киноя борлигини сездди. Шу учрашув ҳозир эсига тушди. Хат ташкилий бўлимга алоқадор бўлса ҳам Долимовнинг номига юборишга қарор қилди.

Адресни ёзиб бўлиб, оғир ишдан қутулган одамдек қўлларини орқата ташлади ва анчагача қоронғи деразага тикилиб ўтирди. У қабиҳ иш қилганини, кейин бир умр шу ишдан азоб чекишини биларди. Шунинг учун ҳам хатни ёзиб бўлиб, енгил тортмаган, аксинча азоби кучайган эди. Хатни йиртиб ташламоқчи ҳам бўлди, ammo нимадир ушлаб қолди.

У эшик ёнида осиглиқ турган банорас тўғини елкага ташлаб ҳовлига чиқди. Бўрибосар ити эркаланиб, «ув-в» деди-да, оғир занжиричи шиқирлатиб унга талпинди. Бурҳонов эътибор бермай, кўча томон юрди.

Бодомсойда унинг яхши кўрган жойи бор эди. Чарчаганда, кайфи бузилганда ё бирон нарсани ўйлаб олиш зарурати пайдо бўлганда шу жойга борарди, бирон соат айланиб қайтарди. Бу жой уйдан юз қадамча нари бўлиб, икки томонга бир текисда қатор қилиб тераклар ўтқазилган катта йўл эди. Бодомсойнинг шимол томонига фақат шу йўл орқали ўтиларди. Бурҳонов қай маҳал шу йўлдан ўтмасин, осмонга бўй чўзган типпа-тик теракларга ҳавас билан бир қараб кўярди. Қачон ўтқазилган бу тераклар? Буни у билмасди. Бодомсойга келганида

улар бор эди. Бодомсойликлар ҳам теракларни ким, қачон ўтқазганини билишмасди. Теракнинг умри қисқа бўлади. Лекин бу ерда улар кўп асрлардан бери бордек эди. Қўпаймасди ҳам, камаймасди ҳам. Кимнингдир меҳрибон қўллари қурнётган теракни қирқиб ташлаб ёнига ёш ниҳол экиб кетар, кўп ўтмай у гуркираб ўсиб, ёни-веригагиларга етиб оларди. Бу меҳрибон ким — ҳеч ким айтиб беролмасди. Бунга ҳеч ким қизиқмасди ҳам. Теракларни асраш, уларни парвариш қилиш ҳар бир бодомсойликнинг одатига кириб қолган эди. Қайси бир йили Бурҳоновнинг ўзи ҳам, учидан саргайиб тушаётган бир теракни кўриб шофёрига айтган эди, келгуси йили шу терак ўрнида янгисини, ёшини кўрди.

Бурҳонов шу ерга келиб, ариқнинг нариги лабида экинзорга туташиб кетган ёлғизоёқ йўлга ўтиб олди. Бу томон тинч эди, шу томонда хаёлга эрк бериш мумкин эди. Қоп-қоронғи осуда тун қўйнига фарқ бўлган теракларнинг майин шитирлаши, ариқ тўла зулукдек ялтираб оқаётган сувнинг оҳиста жилдираши унинг руҳини бир оз кўтарди. Фақат угина шу ерга келмаган бўлса керак, хаёлидан ўтди унинг, фақат угина шу тераклар остида ўйини ўйламаган, режалар тузмаган бўлса керак? Бу тераклар кўпни кўрган, баъзилар улар остидан шодлигини кўз-кўз қилиб, кўкрак кериб ўтган, баъзилар эса юзини кўрсатмай, ҳам тўла дилини ҳовучлаб ўтгандир?.. Одамларнинг бахтини ҳам кўрган бу тераклар, фожиасини ҳам. У бу ерга нима билан келди? Режаси тўғрими? Тўғри бўлса, нега дили ғаш, тинчи бузилган?..

Бурҳонов қоронғи осмонда кўзмунчоқдек милтиллаган юлдузлар, шамолсиз тунда соқчилардек тек турган қадим, ҳаминша навқирон теракларга тикилиб анча юрди. Аммо ўйининг ниҳоясига етолмади.

Усмонов ҳар галгидек ҳаммадан эрта ишга келди. Унинг кайфи чоғ эди. Ҳафизанинг Бодомсойга кўчиб келгани яхши бўлди. Болалари Бодомсойда туғилиб ўсади, шу ерда ўқийди. Институтни битириб, балки шу ерга ишга келади. Балки эмас, албатта келади. Усмонов шунда эллик уч — эллик тўртга кирган бўлади. Демак ҳали фарзандини ўз районида ишлатишга қурби етади, пенсионер бўлмайди. Бодомсой у пайтларгача эҳ-ҳа, таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетади. Балки шаҳар бўлиб қолар? Ҳозирнинг ўзидаёқ аҳолиси етти мингдан ортиқ. Унга икки баробар кўпайиши мумкин. Бир ҳисоблаш керак экан, — хаёлидан ўтказди Усмонов. — Умуман ўн беш — йигирма йиллик перспектив план ишлаб чиқиш керак. Ўн беш йиллик план бўлса керак. Уни қайтадан кўриб чиқилса ёмон бўлмайди. План саксон биринчи йилгача тузилган эди адашмаса. Анча нарса ўзгариб кетди. Бодомсой мрамари ҳозир бутун иттифоққа машҳур бўлиб кетди. Икки йил олдин уни ишлаб чиқариш ҳам мавҳум эди. Балиқчилик совхозичи? Бу ҳам мўлжалда йўқ эди. Ўтган йили совхоз ташкил этилди. Бир йилда шу совхоз тирик балиқ билан областни таъминлайдиган бўлиб қолди.

Усмонов шу хаёллар билан ёш боладек завқи тошиб қабулхонага кирди. Малоҳатнинг ўрнида деразага тикилганича Носир Пўлатович ўтирарди.

— Эрта келишингизни билиб келдим, — деди у ўрнидан турар экан.

— Жуда яхши. Келинг.

Улар сўрашишди. Усмонов кабинетини очиб, Носир Пўлатовични ичкарига таклиф қилди.

— Хўш, Носир Пўлатович, ишлар қалай?

— Дуруст. Қудрат Санмович билан анча нарсани ҳал қилдик. «Сельхозтехника»дан иккита Қ-700, битта

бульдозер, тўртта юк машинаси ажратилди. Раҳмат. Ай-тиб қўйган экансиз. Назаримда ҳозир ҳеч қандай ташвишимиз, қийинчилик йўқ. Мен хайрлашгани кирдим. Эртага келинойингиз билан кўчиб кетяпмиз. Сотиволди иккита ўтов берди. Шуни қуриб турамиз вақтинча. Султонов ҳам сахийлик қилди. Учта фин уйи бор экан, ўрна-тилмаган. Шуни инъом қилди. Ҳозир боринг, демайман, бир ойлардан кейин бир биз томонга ўтсангиз ёмон бўл-мас эди. Одамларнинг руҳи кўтарилар эди.

— Албатта бораман,— деди Усмонов.— Бирон қийин-чилик туғилса, дарҳол хабар қилинг...

— Бир илтимос бор эди...

— Эшитаман...

Усмонов бу одам билан гаплашишни яхши кўрарди. Гаплари донм қисқа, равон. Ўзи сезмаган ҳолда у ҳам шундай қисқа ва аниқ гапиришга интиларди.

— Назиржонни менга берсангиз...

Усмонов аввал гап ким ҳақида кетаётганини тушун-мади.

— Назиржон?..

— Ҳа, Назиржон Каримов,— қайтарди Пўлатов.

— Бўлим бошлиғини?

— Ҳа. Мен уни кўпдан бери биламан. Боғдорчилик-ни яхши кўради. Яхши билади ҳам.

Усмонов ўйланиб қолди. Райком бюросининг аъзоси, пропаганда ва агитация бўлимининг мудирин Назир Каримов обком номенклатурасидаги одам эди. Шундай одамнинг совхоз агрономи бўлиб бориши тўғримики? У каттароқ ишга, мустақил ишга лойиқ эди, жуда бўлма-ганда бирон колхоз, бирон совхозга раҳбарлик қилиши мумкин эди. Усмонов кўнглида Пўлатовдан ранжигандек бўлди. Наҳотки шундай тажрибали одам партияннинг кадрлар масаласидаги сиёсатини унутган бўлса? Бир одамни партия аппаратида тарбиялаш, иш ўргатиш осон-ми? Каримов уч йилдан бери райкомда ишлайди. Усмо-нов келганидан бери у ҳақда бирон ноҳўя гап эшитгани

Йўқ. Ўзи ҳам Усмоновга маъқул тушди. Оғир, жиддий, серфикр йигит.

Унинг иккиланиб турганини кўрган Пўлатов, тушунтира бошлади.

— Бу ният менда йўқ эди. Уни райкомга олишни Козим Бурҳонович таклиф қилган эди бир пайтлари. Султонов билан келишолмай қолган экан. Менимча ёмон иш-ламаяпти аппаратда.

— Яхши ишлаяпти,— деди Усмонов.

— Кеча ўзи келди уйга,— гапида давом этди Пўлатов.— Ишидан рози.— Кўп нарса ўргандим аппаратда, дейди. Лекин мен агрономман. Студентлигимдан ўз қўлим, ўз меҳнатим билан янги ер очишни, боғ қилишни орзу қилардим. Ҳайитвой акага айтганман, бунди. Рози бўлмаганлар, дейди. Янги совхозни биргалашиб ташкил этсак, дейди. Мен фақат хурсанд бўлдим бу гапдан, Дамир Усмонович. У менга ўн мингчиларни эслатди.

Усмонов бу фактни яхши биларди. Уттизинчи йилларнинг бошида партия ташаббуси билан минглаб масъул партия ходимлари қишлоққа ишга жўнаган эдилар. Шулар орасида унинг отаси ҳам бор эди. Уни ўз хоҳиши билан шаҳар партия комитети Бодомсойга, Сталин номли колхозга йигирма тўққизинчи йили раисликка тавсия қилган эди.

Усмонов селектор тугмасини босди.

Малоҳат кирди.

— Эшитаман, Дамир Усмонович?

— Уртоқ Қаримов шу ерда бўлсалар кирсинлар.

Худди шу таклифни кутиб тургандек, эшгкда Қаримов пайдо бўлди. У нима учун чақирилганини билганидан уялиб турарди.

— Келинг, Назир Қаримович...— таклиф қилди Усмонов ва Пўлатов рўпарасидаги креслога ишора қилди.— Фикрингиз қатъийми?

— Ҳа,— деди Қаримов ўтирар экан.— Агар рухсат берсангиз, борардим. Боғдорчилик ота касбим, Дамир

Усмонович. Яхши кўраман. Носир Пўлатовичнинг ташаббусларини эшитиб, жуда қувониб кетдим. У жойларни мен яхши биламан. Ажойиб боғ қилиш мумкин. Кейин, биласизми...

Усмонов уни эшитар экан, хурсанд эди. Ҳа, бу одамлар чиндан ҳам ажойиб боғ яратишлари мумкин. Уларни амал ҳам қизиқтирмайди, фаровон, тўқ турмуш ҳам. Улар ўз орзуларининг фидойилари. Шундай экан, уларнинг раъйини қайтариб бўлармиди?!

— Майли,— деди Усмонов эшитиб бўлиб.— Келгуси бюрода ҳал қиламиз.

— Раҳмат!— Каримовнинг кўзлари чақнаб кетди.— Кетаверайми?

— Ҳа. Ҳозирча ишларингизни қилиб турунг.

Каримов яна бир марта миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетди.

— Унинг режалари катта,— деди Носир Пўлатович,— Вақти келиб боғ ёнида санаторий қилиш мумкин, дейди. Фақат мева билан даволайдиган.

Пўлатов кетиши билан Усмонов туғруқхонага телефон қилди.

— Тинчликми?

— Ҳали тинчлик,— жавоб қилди туғруқхона бош врач.

Усмонов тўладан келган, ўрта ёшли бу аёл билан қоча, Ҳафизани олиб борганда танишган эди. Унинг ҳам фамилияси Усмонова эди. Ҳамида Усмонова.

— Онаси қалай?

Усмонов биринчи марта Ҳафизани шундай атаган эди. Бу сўз қандай қилиб оғзидан чиқиб кетганини ўзи билмай қолди.

— Кулиб ётибдилар,— деди врач.— Дамир Усмонович, сиз ҳавотир олманг, ҳаммаси жойида бўлади. Биласизми, Дамир Усмонович, ўғлингиз бугун туғилса, бизда туғилган иккимингичи бола бўлади. Юбилей бола бўлади.

— Яхши, табриклайман,— деди Усмонов.— Неча йил бўлади туғруқхона очилганига шунда?

— Тўққиз йил,— деди врач.— Тажрибамиз кичкина эмас.

— Ўғил дедингиз, қаердан биласиз?— сўради Усмонов. Унга ким туғилиши бари бир бўлса ҳам дилида ҳар ҳолда ўғил бўлишини истарди.

Врач кулди.

— Бу сир. Мен ўзим телефон қиламан. Хавотир олманг.

Усмонов трубкани қўйди. Малоҳат кирди. У ҳам негадир бугун қувноқ. Қўзлари чақнарди.

— Суюнчини менга берасиз,— деди у.— Биринчи мен эшитаман.

— Хўп бўлади,— деб кулди Усмонов.

— Бугун «Олға» соат саккизда тарқатилди!— деди Малоҳат ва унга икки нусха газетанинг янги сонини узатди.

Усмонов уни олар экан, Бурҳонов билан ўтган кунни бўлган суҳбатини эслади. Бурҳоновни у махсус чақиргани йўқ. Бир иш билан кирганида:

— «Олға» билан, Козим Бурҳонович, Собир Алиевич шуғулланмай қўйибдилар,— деди.— Сизнинг бошқа ишларингиз ҳам етарли. Ўзларига беринг. Газетага тегишли гапимиз бўлса у киши орқали қилайлик. Сиз ҳам, мен ҳам.

Бурҳоновга бу гап ёқмади. Қошлари чимирилди. Лекин қаршилиқ қилмади.

— Майли. Лекин кейинги пайтда сифати тушиб кетганди газетанинг,— деди.— Ипириски материаллар ҳам чиқиб кетди.

— Хотин-қизлар ҳақидаги фельетонми?— сўради Усмонов.

— У ҳам, яна бошқа материаллар ҳам бор.

— Фельетонни ўқиб чиқдим,— деди Усмонов. У чиндан ҳам навбатчилик қилиб қолган кунларидан бирида

газета подшивкасини варақлаб чиққан, фельетонни ўқиган эди. Фельетон ёмон ёзилган эмас, тили ўткир, фактлар жиддий. Автор қачонлардир ўқиб, энди ҳеч қаерда ишламаётган «уй бекалари»ни қаттиқ танқид қилган эди.— Фактлари тўғри бўлса, жиддий масала кўтарилган.

— Қечирасиз, бу масалада сизга қўшилолмаيمان,— эътироз билдирди Бурҳонов.— Мени тўғри тушунинг. Фельетонда кўпгина обрўли одамлар камситилган. Бунга йўл қўйиб бўлмайди.

— Обрўли одамларнинг ўзлари танқидга имконият яратиб берган бўлсалар-чи?— деди Усмонов.— Адашмасам, фельетон нотўғри, деб топилган бўлса ҳам, ўз ишини қилган. Баъзи сиз айтган обрўли одамларнинг хотинлари ишга киришган. Тўғрими? Ҳаммаси эмас, баъзилари.

Бурҳонов жавоб бермади. Гапни бошқа ёққа бурди.

— Майли, Собир Алиевичга айтаман, ўзи шуғуллансин.

Демак, айтибди. Усмонов газетани очди. Бош мақола берилибди. «Мўл ҳосил гарови». Актив материаллари асосида бўлса керак, тахмин қилди Усмонов. «Маданий хроника». Беш-олтита хабар босилибди, шу сарлавҳа остида. «Районимиз ижодкорлари». Бу нима экан? «Ёз кунларининг бирида». Ҳикоя. Қимники экан? Усмонов материал охирига назар ташлади. Мирҳайдар Барат. У жилмайди. Ешлар қизиқ. Битта шеър ёзсалар ҳам дарҳол фамилияларига шоирона тус берадилар. Баратов эмас, Барат. Ўқиб чиқиш керак, хаёлидан ўтказди Усмонов, фельетонга қараганда, истеъдодли йигитга ўхшайди.

Усмонов бош мақолани ўқий бошлаганда, Малоҳат унинг диққатини бўлди.

— Дамир Усмонович! Ўртоқ Муқимов кирмоқчилар, мумкинми?

— Марҳамат.

Усмонов газетани буклаб, уйга олиб кетиш ниятида Ёшига олиб қўйди. Кабинетга Муқимов кирди.

— Салом.

— Келинг, Жўра Муқимович!

— Маслаҳатга келдим,— деди Муқимов унга қўлини узатиб.

— Бемалол.

Усмонов жой кўрсатди.

— Кеча Козим Бурҳоновичда бўлган эдим. Иш битмади. Тўғрироғи, мен ўйлаганча бўлмади.

Муқимов новча бўйи, йирик, илгакдек буралиб тушган гўштдор бурни билан Полвоновга ўхшаб кетарди. Овози ҳам йўғон, аммо майини, сўзлар оғзидан мойланган ҳалқалардек думалаб чиқарди.

— Гап шундаки, шунча йилдан бери ҳаракат қилиб қурган посёлкамиз битди. Болалар боғчаси ҳам қурдик Ёзги кинотеатр. Кутубхона, магазин... Хуллас, маданий яшаш учун лозим бўлган ҳамма нарса бор. Шу ойнинг ичи табиий газ ҳам келади.

— Табриклайман. Муборак бўлсин,— деди Усмонов.

— Раҳмат,— деди Муқимов. Аммо унинг овозида хурсандчиликдан кўра, ташвиш кўпроқ эди.— Энди одамлар, совхоз ишчилари кўчиб ўтса, тамом. Шу масалада қийналиб қолдик. Посёлка асосан Найманчадагиларга мўлжалланган эди. Найманчани билсангиз керак?

Усмонов ҳа, дегандек бошини қимирлатди.

— Шу қишлоқ худди ошга тушган пашшадек одамнинг энсасини қотиради,— гапида давом этди Муқимов.— Ҳеч нарса йўқ. На кино, на кутубхона. Уйлар хароб. Сув, водопровод суви ўтмаган... Одамлар қандай яшаб келишади, билмайман. Ниятим шу қишлоқдагиларни шундай янги посёлкага кўчириш эди. Номиям қолаверсин, майли, Найманча бўлиб. Йўқ, баъзилар кўчмаймиз, дейди. Нега, дейман. Негалигининг тагига етолмайман. Кеча ўртоқ Бурҳоновга кирсам, у киши ҳам кексаларга тегманг, дедилар. Кексалар кўчмаса, оилаларнинг кўпи

бузилади. Ёшлар посёлкада, кексалар шу ташландиқ қишлоқда! Ҳаёт-ҳаёт бўладими унда? Кейин, Дамир Усмонович, қачонгача урф-одат, урф-одат, деб юрамиз? Совхоз қанчадан-қанча пул ажратиб, ишини ташлаб, кулинг ўргилсин уйлар қурса-да, бир-иккита қолоқ одамлар, деб ҳаммани янги жойдан маҳрум қилсак? Менимча бу тўғри эмас. Ҳаммани кўчириш керак! Шунда бутун Найманча аҳолиси яна бир жойда бўлади-қўяди. Бир-икки ҳафта ўтиши билан кўчишга чўчнётганлар ҳам ўрганиб кетади янги жойга.

— Ёшлар-чи? Ёшлар нима дейди?— сўради Усмонов.

— Ёшлар нима дерди? Ёшлар ҳозироқ кўчамиз деб турибди. Фақат кўпчилигининг ота-онаси бор, баъзиларининг бувалари ҳам бор. Шу масала уларни қийнаб турибди. Бизнинг гапимизга қулоқ солишмаяпти, дейишяпти, маъмурият аралашса ёмон бўлмасди, дейишяпти.

— Ўртоқ Содиқовга учрадингизми?

— Учрадим. Қудрат ака қизиқ одамлар,— кулди Муқимов.— Менга қолса, дейдилар, эски Найманчани буздириб ташлардим. Чолларни кўндиринг, шикоят қилиб юришмасин, дейдилар. Дамир Усмонович, шикоят қилиб нима қилишарди? Ҳозирги турган уйлари қаёқда-ю, янги уйлар қаёқда!

— Бўпти. Кўчиринг,— деди Усмонов.— Шикоят қилишса, иккаламиз бир амаллаб жавоб топармиз. Топармизми?

— Бўлмаса-чи!— севиниб кетди Муқимов.— Раҳмат. Сиз мени тушунарсиз, деб ўйловдим, Дамир Усмонович. Ҳозироқ бориб Найманчада мажлис ўтказаман. Сизнинг розилигингизни айтаман. Раҳмат.

Муқимов ҳовлиқиб чиқиб кетди.

Усмонов Содиқовга телефон қилди.

— Қудрат Санмович, Муқимовнинг ишини районга ёйиш керак. Назаримда катта иш бошлаган.

— Яхши иш, тўғри,— деди Содиқов.— «Правда»даям шундай қилляпти. «Шарқ юлдузи»да ҳам. Кўргандир-

сиз. Шундай йўлнинг устида. Лекин Сотиволди ака шош-маяптилар одамларни кўчиргани.

— У кишини ҳам шошириш керак,— таклиф қилди Усмонов.— Қанча тез янги жойларга кўчишса одамлар, чайон шунчалик обод бўлади.

— Бу тўғри,— қўшилди яна унинг фикрига Содиқов.— Лекин кўчириш осон бўлмайди, Дамир Усмонович. Ҳар ҳолда киндик қони тўкилган жойдан одамларнинг кетиши қийин. Айниқса кексалар...

Бу гап Усмоновни ўйлатиб қўйди. Чиндан ҳам қийин бўлса-чи? Муқимов иккалови ҳозир шошқалоқлик қилиб қўйишмадимикан? Лекин бари бир Усмонов ўз фикрида қолди. Чумчуқдан қўрққан тарик сепмайди!

— Қани, Муқимов бир уриниб кўрсин-чи!— деди Содиқовга ва трубкани қўйди.

Тушлик овқат пайти у Мамашариф отанинг уйига борди. Заргар чолни биринчи марта кўрганидаёқ, Ҳафизага илоннусха билагузук олиб беришни дилига тугиб қўйган эди. Ҳозир айни вақти. Албатта бу қимматбаҳо нарса эмас, кейин Ҳафиза турли тақинчоқларга ўч эмас эди. Аммо ўша билагузук Усмоновга ёқиб қолди. Далварзин тепадаги қазилмалар ичидан худди шундай жез билагузук чиққан, унинг суратини Пугаченкованинг китобида кўрган эди. Чол ясаган билагузук ана шу узоқ ўтмишни унга эслатган, кўзига худди ўша суратдагига ўхшаб кўринган эди.

Мамашариф ота ўзи каби нураб қолган тор кўчанинг ичида турар экан. Уйи ҳам эски. Олди айвон, икки хоналик уй. Аммо яхши қаралган, озода. Айвоннинг бурчагида одам белидан келадиган иккита хум турарди. Уларнинг ёнида мис жом ва қадимий обдаста. Усмонов айвонга кўтарилар экан, беихтиёр ўймагуллик эшикка кўзи тушди. «Ҳавасли одамга ўхшайди».— Хаёлидан ўтказди у.

Мамашариф ота уйда ёлғиз эди. Усмоновни дарҳол таниди.

— Мана ўғлим, сизнинг бир оғиз гапингиз билан тинчидим, қўйдим,— деди у Усмоновни янги кўрпачага ўтқизар экан.— Ишимам юришиб кетди. Шовутларам беришди. Унта шовутим бор. Ҳаммаси эслик боллар.

Усмонов илтимосини айтди. Чол бошини қимирлатиб қолди.

— Аттанг! Аттанг! Уни бериб юборувдим. Ҳалиги бир раққоса бор. Ўзи фарғоналик, опирбалетда ишлайди. Оти эсимдан чиқди. Шу олиб кетувди. Майли; ўғлим, келинимга мен ундан яхшисини ясаб бераман. Уч ўрам бўлсинми, тўртта?

— Одмироқ бўлаверсин,— деди Усмонов.

— Майли. Уч ўрам ясаб бераман. Кўзига ёқут соламан. Қоронғуда ёниб туради. Илоннусха тақинчоқлар қаердан келиб чиққан, биласизми?

Усмонов йўқ, деди.

— Бунинг тарихи бор. Искандар Маворауннаҳри, Сўғдни босиб олгандан кейин халқ кўп қўзғолган. Қўзғолон устига қўзғолон бўлаверган. Бир қўзғолонга Аспирух деган паҳлавон бошчилик қилган. Румлиларни кўп тинкасини қуритган. Шу паҳлавоннинг Зебонасаб деган хотини бўлган. Ҳусн бобида етти иқлимда унга тенг келадиган гўзал бўлмаган. Бир жангда Аспирух энгилиб, эр-хотин бир отга мингашиб қочишади. Бир чулу-биёбонга етишганда от чарчайди. Душман етиб келади. Уларни ўраб олади. Яна қаттиқ жанг бўлади. Аспирух хотинининг қўлида жон беради. Шунда Зебонасаб эрининг қиличини қўлига олиб душманга ташланади. Қанчадан-қанчасини ер билан яқсон қилади. Душман бўлса кўп, ёпирилиб келаверади. Зебонасабнинг қўлидаги қиличи сиёнади. Бечора нима қилишни билмай, ерга бош эгганда, эрининг кўкрагида кулча бўлиб ётган илонга кўзи тушади. Уни думидан ушлаб қўлига ўрайди-ю, яна душманга ташланади. Ушандан бери аёллар илоннусха зирак, тумор тақиб келишади, билагузук тақинчади. Илгарни бу-

лар Зебонасаб дейиларди. Ҳозир унутилиб кетди. Тўрт хун, узоғи билан беш кунда битади. Бўладими, ўғлим?

Усмонов афсонага ҳам, чолнинг ўзига ҳам қойил қолган эди. Бу одамлар табаррук, уларни эҳтиёт қилиш керак, ўйлади у, гап кўп уларда. Қанча нарса уларнинг ичида кетди экан, ҳеч ким билмай?

Чол, элиб бераман, деса ҳам беш кундан сўнг ўзи киришини, балки хотинини олиб келишини айтиб, Усмонов ўрнидан турди. Райкомга қайтар экан, нимадир юрагининг бир четини тиндалаётганини сизди. Нима бўлиши мумкин? Бугунги ишларини у бирма-бир ўйлаб чиқди. Ниҳоят топди. Муқимов иккалови Найманчалик қарияларни кўчириб, дилларини оғритиб қўйишмасмикан? Усмонов уларни билмаса ҳам, ҳар бирида заргар чолни кўргандек бўлди. Лекин ўзини тинчитди. Ҳеч ким уларга ёмонлик истамаяпти-ку? Қайтавга уларнинг фароғатини ўйлашапти. Муқимов ҳам, Усмонов ҳам. У шундай хулосага келиб, ўзини тинчитди.

Райком эшиги олдида, Малоҳат кўринди. Усмоновни юраги дукиллаб уриб кетди. Қадамини тезлатди. Уни кўриб, Малоҳат ҳам қаршисига югурди.

— Суюнчи беринг! Ҳафиза опам туғдилар. Ўғил!— қичқирди у.

Йўловчилар тўхтаб, уларга қарашаётганига эътибор бермай, Усмонов уни қучоқлаб олди.

— Қачон?

— Ярим соат бўлди. Ҳамида опам телефон қилдилар!

— Рустамни чақиринг. Мен бориб келаман!

Туғруқхонага келганида Ҳамида Усмоновна билан онаси чиқди.

— Муборак бўлсин ўғил!— деди Ҳамида Усмоновна.

Мастура опа ўғлини қучоқлади.

— Худди ўзинг, болам! Паҳлавондай!.. Уч кило тўрт юз грамм!

— Шунақа кичкинами?— деб юборди Усмонов.

— Бу жуда яхши тош,— деди Ҳамида Усмоновна.— Ҳафизахонга оғирлик ҳам қилди.

— Онаси қалай? Ҳафиза?— сўради Усмонов.

— Анча чарчадилар. Қийин бўлди уларга.

→ Кўрсам бўладими?

Ҳамида Усмоновна жилмайди.

— Йўқ. Ҳозир мумкин эмас. Эртага кечқурун балки ўзлари дераза олдига келарлар.

Аммо Ҳафиза ўша куни кечаси оламдан ўтди. Врачлар инфаркт дейишди.

Усмонов тўсатдан бошига тушган оғир мусибатга аввал ишонмади, янги касалдан турган одамдек карахт бўлиб юрди. Искандар Ғойинович, Пўлатов, Муслим ака, Солиевларнинг қабристонда юришганига ҳам эътибор бермади. Эртасига оқшом пайти Ҳафизани кўмиб келиб, мотамсара уйга кирганда нима бўлганини англади ва додлаб юборди.

— Ая! Нима бўлди ўзи, ая?! Мингта боланиям Ҳафизага алмашмасдим-ку, ая!

Мастура опа ўғлининг бошини бағрига босар экан, юпатган бўлди.

— Қўй, ундай дема. Бахтингта болангнинг умри узоқ бўлсин.

У шундай деди-ю, тўлиб турган ўпкасини тутолмади, ҳўнграб йиғлаб юборди.

XVI

Область партия комитети бюросининг кенгайтирилган йиғилишига қатнашган Бурҳонов, тушдан сўнг қайтмоқчи бўлиб, машинасига ўтираётганда, кимдир чақириб қолди. Ўгирилганда, унинг қаршисига шошиб келаётган обком инструктори Тешавой Долимовни кўрди.

— Безовта қилганим учун узр, Қозим Бурҳонович!—

деди у.— Сизда маслаҳатли ишим бор эди. Бир минутга менинг хонамга кўтарилолмайсизми?

— Бемалол.

Бурҳонов Долимовнинг орқасидан ичкарига кирди. Долимов кабинети томон беданадек пилдираб борар экан, ўқтин-ўқтин орқасига қараб қўяр, Бурҳоновнинг кўзига кўзи тушганда ғалати жилмаярди. Бурҳонов унинг жилмайганини кўрганда, доим ўзини кулгидан тўхтата олмасди. Чунки жилмайганида бутун башараси семиз бўйни аралаш қип-қизил лавлагидек бўлиб кетарди. Аммо ҳозир у кулмади. Нима иши бор экан? Хаёлидан ўтди унинг. Нимадандир Долимовни кўриши билан дили ғаш бўлиб кетган эди. Наҳотки, хат бўлса? Уқиганми-кан? Уқиган, шунча кун ўтиб кетди орадан. Бурҳоновнинг тиззаларигача титраб кетди. У хатни юборишга юборди-ю, кейин пушаймонга тушган эди. Айниқса Усмонов бошига тушган кулфатдан сўнг ўзини қаёққа қўйишни билмай қолган эди. Қариялар димоғи шишиб кетган одамга қабристонга бор, дейишади. Шу гапда жон бор экан. Усмоновнинг хотинини кўмиш маросимида кўпчилик қатори — одам эса ўшанда кўп бўлди — қабристонга кирганида ғалати бўлиб кетди. Усмоновга чин юракдан ачинди. Қабрга тупроқ тортишаётганда эса, ёнига бориб унинг қўлтиғидан олди, юраги тўлқинланиб, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Шу пайтгача, вужудини кемириб келган ғам, гиналарини унутди-да: «Мени кечиринг, Дамир Усмонович, сизга хиёнат қилдим», — деб юбормоқчи бўлди. Аммо ўзини ушлаб қолди. Шу тобда, кечагина тирик бўлган, орзулари ҳали рўёбга чиқмаган, эндигина чинакам ҳаёт бошлаган одам қабри устида у ўз ҳаётини кўз олди-га келтирган ва ўзининг бахтли эканига ишонч ҳосил қилган эди. Дунё қизиқ, хаёлидан ўтди ўшанда унинг, бир одам ўзини тушуниш учун иккинчи бир одам ўлиши керак. Бурҳоновга ўзини тушуниши, ҳаётини тарозидан ўтказиши учун Ҳафизанинг ўлими керак бўлди. Қабристондан чиқар экан, почтага югургиси, хатни олиб бурда-

бурда қилиб ташлагиси келди, аммо кечлигини биларди. Хат аллақачон адресига бориб тушган эди.

Шу хаёллар билан у Долимовнинг хонасига кирганини, рўпарасига ўтирганини сезмади. Долимов унга тикилиб яна қулоқларигача қизариб жилмайди. Кейин юзига жиддийлик юбориб, сўради:

— Дамир Усмонович қалайлар? Жабр бўлди у кишига. Ишга чиқяптиларми?

Бурҳонов ўзини тутиб олди. Бояги хаёллари таъсирида бутун вужуди билан Усмоновни ҳимоя қилгиси келиб кетди.

— Ишлаяптилар. Эртасига чиқиб кетганлар ишга. Улми, Тешавой Долимович, ҳар бир кишининг бошида бор. Биров бир кун олдин, биров бир кун кейин. Ишлари яхши. Район экишни тугатди. Қўшимча мажбурият олдик. Саккиз минг тонна.

— Эшитдим, яхши, жуда яхши,— деди Долимов ва яна Бурҳоновга тикилиб, жилмайди.

«Нима демоқчи бу одам?»— ўйлади ўзича Бурҳонов унинг қип-қизил қулоқларига қараб.

Долимов жилмайганча, бир оз ўйланиб турди-да, эшикка қаради. Ёпиқлигига ишонч ҳосил қилгач, Бурҳоновга ўгирилди.

— Козим Бурҳонович, мени сизга ҳурматим баланд. Кейин сиз эски партия ходимларидансиз. Бир маслаҳатингиз керак. Албатта бу ўзаро гап.

— Бемалол. Қулоғим сизда,— деди Бурҳонов сабр-сизлик билан.

Долимов яна бир эшикка қараб қўйиб, столи тортмасига қўл узатди.

— Менинг номимга ғалати бир хат келди.

Бурҳонов оқариб кетганини сизди.

— Қандай хат?— овозини қалтироқ босиб сўради у.

— Мана, ўқиб чиқинг...

Долимов хатни унга узатди. Бу ўша, Бурҳоновнинг ўзи юборган аноним хат эди. «Наҳотки менлигимни бил-

ган бўлса? Йўқ! Билиши мумкин эмас». Хаёлидан ўтди яшнн тезлигида унинг.

У қўли титраб кетмаслиги учун стол зиҳига тирсакларини қўйиб, конвертнн очди ва ихтиёрсиз равишда ўқий бошлади. Уқир экан, Долимовнинг унга тишларининг оқини кўрсатиб жилмайганича тикилиб турганини сезди.

— Авторини билмадингизми?— сўради Бурҳонов хатнинг охирига етгач.

Қулоғига эса ўз саволи: «Аблаҳлик бу! Аблаҳлик!» дегандек эшитилди.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Долимов.— Авторини билмадим. Билиб ҳам бўлмайди.

Бурҳонов энгил тортгандек бўлди.

— Кейин қизиқ,— ҳайрон бўлди Долимов.— Нега энди менга юборишди экан? Райком секретарига, биринчи секретарига тагин, меннинг нима даҳлим бор? Ташкилий бўлимга юборишлари керак эди. Ё бўлмаса секретарларнинг номига.

— Хат регистрация қилинганми?— сўради Бурҳонов.

— Йўқ, тўғри қўлимга олиб келиб беришди. Уч кундан бери нима қилишимни билмайман.

— Демак ҳеч ким кўргани йўқ?

— Йўқ, лекин бугун Нодирхон Солиевичга кўрсатмоқчиман.

— Менимча...— деди ўйланиб Бурҳонов. У анча ўзига келган эди.— Ҳожати йўқ. Биринчидан, менга ишонинг, хат бошидан охиригача бўҳтон, туҳмат. Иккинчидан, расмий хат эмас. Шахсий хат.

— Мен ҳам шундай ўйлаяпман,— унга қўшилди Долимов.— Дамир Усмоновични биламан. Шишадек тоза одам. Кейин бировни хафа қилишига, ножўя хафа қилишига ақлим етмайди. У киши ҳақида бу ерда фикрлар жуда яхши. Лекин бир нарса мени қийнапти... Хат эгалари маълум фурсат ўтгандан кейин расмий хат ёзишса-чи? Ўз вақтида сигнал қилувдик, ўртоқ Долимовнинг номларига ёзувдик, дейишса-чи?

Долимовнинг бу тахмини ҳақиқатга яқин эди. Шундай бўлиши мумкин эди. Унда албатта Долимовга гап тегиб қоларди. Лекин Бурҳонов шундай хат келмаслигини, хат автори иккинчи бундай қабиҳлик қилмаслигини, қандай айтади? Ё хат автори мана, олдингизда ўтирибди, менман, дейдими? Йўқ, бундай дейишга унинг кучи етмасди. Қим билади, балки бир кун келиб айтар, лекин ҳозир ожизлик қиларди.

— Менимча бундай қилишмайди,— деди иложи бори-ча вазминлик билан Бурҳонов.— Дамир Усмонович келган кунлари кимгадир ёқмаган бўлишлари мумкин. Лекин кун ўтган сари халқ у кишининг қандай одам эканликларини яхшироқ билипти. У кишига ҳурмат ошяпти. Йўқ, мен аминман, бундай аҳмоқликни иккинчи қилшмайди. Қим билади, балки ҳозир ҳам пушаймон бўлишаётгандир?.. Сизга ёзишганига келганда, менимча бу ҳам тушунарли. Сиз у кишининг дўстисиз. Бирга, бир хонада ишлашгансиз. Бунини одамлар билмайди, дейсизми? Билади.

— Шундай деб ўйлайсизми?— ишонқирамай сўради Долимов.— Бирга ишлашганимиз рост. Дўстлигимиз ҳам... тўғри. Демак, бошқа ёзишмайди.

— Ёзишмайди!— қатъий равишда деди Бурҳонов.— Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, дўстлигимиз қадри, йиртиб ташлардим.

— Раҳмат, Қозим Бурҳонович

Долимов ўрнидан турди. Бурҳонов ҳам туриб, унга қўлини узатди ва елкасидан тоғ ағдарилгандек хонадан чиқди.

Аммо ўша кун Долимов хатни йиртиб ташламади. Нодирхон Солиевичга олиб чиқиб кўрсатди. Солиев хатни ўқиб бўлиб, жирканиш билан Долимовнинг олдига ташлади.

— Қандай паст одамлар бор-а, ҳали ҳам! Усмоновни қақиринг, ўқисин. Зиён қилмайди. Қим билади, бу ҳаёти-

да биринчи хатдир устидан тушган? Кейин жавоб ёзиб, ҳисобдан чиқариб ташланг.

— Ҳисобда йўқ бу хат.

— Ундай бўлса бўлимнинг жавоби билан ўзига бериб юборинг.

Долимов Нодирхон Солиевич айтганидек қилди. Эртаси куни Бодомсойга телефон қилиб, Усмоновни вақти бўлганида обкомга келиб, у билан учрашиб кетишини сўради.

Усмонов кечга яқин келди. У Искандар Ғойибович билан учрашмоқчи эди. Исмоилжон унинг илтимосини бажарган, «Совет Ўзбекистони»да Султонмурод Ишимов ҳақида унинг Мирҳайдар Барат билан бирга ёзган каттагина очерки чиққан эди. «Жасорат биографияси» дейилган бу очеркда Ишимовнинг бутун ҳаёти, уруш йилларидаги қаҳрамонлиги ва ҳозирги меҳнати ўз аксини топган эди. Исмоилжон уруш ветеранлари жамияти билан боғланиб, Югослав партизанлари ва шу партизанлик ҳаракатида совет жангчиларининг иштироки ҳақида талайгина материаллар йиққан, ҳатто Ишимовнинг Черногориядаги собиқ командири, генерал-лейтенант Антонов—Ристичдан Ишимов ҳақида, унинг отряддаги ишлари ҳақида хат ҳам олишга улгурган эди.

Усмонов шу очеркни ва Ишимовни мукофотга тақдим этилган қоғозларини Искандар Ғойибовичга кўрсатмоқчи эди.

Долимов уни эски қадрдонлардек кутиб олди.

— Яна бир марта таъзиямни қабул қилинг, Дамир Усмонович,— деди унинг қўлини қаттиқ қисиб.

Усмонов бош қимирлатди ва савол назари билан унга қаради.

— Арзимаган бир нарса,— деди Долимов.— Нодирхон Солиевич билан маслаҳатлашиб, сизга бериб қўйишнинг лозим топдик.

— Нима экан?— сўради Усмонов.

— Хат. Чақага арзимайдиган бир хат. Эътибор ҳам берманг, куюнманг ҳам.

Долимов юракдан айтди бу гапни. Усмонов бошига тушган мусибат Бурҳонов каби, уни ҳам Усмоновга нисбатан муносабатини ўзгартириб юборган эди. Усмоновнинг озиб кетганини, сочларига оқ тушганини кўриб, баттар ачиниб кетди. Усмоновнинг ўрнида бўлишни у ис-тамасди энди. Аноним хат, мусибат, бутун бир районнинг ташвиши, ҳар бир қадамингда одамлар назари... йўқ, унга тўғри келмайди. Унинг ҳаёти тинч, сиплиқ. Диссертацияси битай деб қолди. Ҳимоя қилиб олса, марра уники.

— Бўлимнинг жавоби ҳам бор.

У шундай деб, жавоб тиркалган хатни Усмоновга уватди.

Усмонов ўқиб чиқиб, оғир жилмайди.

— Биринчи марта шундай хат ўқишим ўзим ҳақимда.

— Менимча охиргиси ҳам бўлса керак,— деди Долимов.— Ҳали паст одамлар бор орамизда. Мен кўрсатмоқчи эмасдим сизга. Нодирхон Солиевич кўрсин, дедилар. Назаримда у киши ҳақ. Бундай хатлар овоз бўлса ҳам сергак қилади одамни. Албатта сиз бунга муҳтож эмассиз.

— Жавобни ким тайёрлади?— сўради Усмонов.

— Мен.

— Раҳмат,— Усмонов ўрнидан турди.— Ҳеч эсимдан чиқмайди... Партконференциясида икки киши менга қарши овоз берди. Нега? Ким улар? Билмайман.

— Хатни ҳам балки ўшалар ёзгандир?— тахмин қилди Долимов.

— Ким билади?— елкаларини қисди Усмонов.

— Эътибор берманг,— уни юпатишга интилиб деди Долимов.— Ишларингиз яхши. Яхши бошладингиз. Теа, шиддат билан. Бу ерда ҳамма яхши фикрда. Хатга эътибор берманг. Ит ҳурар, карвон ўтар!..

Усмонов Долимов билан хайрлашиб, Искандар Ғойи-

бовичнинг қабулхонасига кўтарилганда, қабулхона секретаридан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Салом, Валентина Ивановна!— деди у.

Валентина Ивановна ўрнидан туриб, унга қўлини узатди.

— Салом, Дамир Усмонович! Чин кўнгилдан таъзия изҳор қиламан. Эшитиб жуда хафа бўлдим. Искандар Ғойибович ҳам қаттиқ хафа бўлдилар. Бардам бўлинг.

— Раҳмат,— деди Усмонов миннатдор бўлиб.

Валентина Ивановна унга доим ўз укасидек ҳурмат билан қарарди. Бунн у яхши биларди.

— Бормилар?

— Ҳа,— деди Валентина Ивановна.— Тошкентдан келган бир одам бор. Минводхоздан. Анча бўлди кирганига. Утира туринг.

Лекин ўтиришга ҳожат бўлмади. Тошкентлик меҳмон чиқди.

— Қиринг,— таклиф қилди Валентина Ивановна.

Усмонов таниш кабинетга оҳиста кирди. Ҳеч нарса ўзгармаган эди кабинетда. Уша портретлар, одам бўйи келадиган ўша соат... Искандар Ғойибович ҳар доимгидек ёзув столи ёнида эмас, бутун шаҳар кўзга ташланиб турадиган қатор деразалар ёнидаги узун стол тўрида ўтирарди.

— Келинг, Дамир Усмонович!

Искандар Ғойибович ўрнидан турди. Усмонов ёнига келгач, у билан кўришар экан, деди:

— Қўшимча мажбуриятни катта олиб юборибсизларку!

— Ҳисоблаб чиқдик!— Усмонов Ғойибов ёнидаги биринчи стулга ўтирди.— Бажаришга ҳаракат қиламиз.

— Район ишлари умуман ёмон эмас...— деди Ғойибов узун қизил қаламни кафтлари орасида ишқалар экан.— Раҳмат. Пулатовни қўллаб жуда яхши қилибсиз. Хурсанд. Ҳалиги... Қаримов ҳақидаги илтимосини ҳам, майли, бажаринг. У йигитни биламан. Ўз хоҳиши билан шу

қарорга желибдими, борсин. Лекин унутманг уни. Яхши масъул ходим чиқади ундан.

Кўнгли анча ёришган Усмонов нима иш билан келганини айтди. Очеркни, Ишимов ҳужжатларини кўрсатди. Ғойибов диққат билан танишиб чиқди.

— Яхши ўйлабсиз. Бу йилги ишларини ҳам қўшиб, таклиф киритинг. Қувватлаймиз. Бу одам меҳнат қаҳрамонлигига арзийди.

Усмонов унинг шундай дейишини кутган эди, севиниб кетди.

— Хўш, яна нима гап?— сўради Ғойибов.

— Йўқ, бошқа гап йўқ...— Усмоновнинг хаёлига аноним хат келди.

— Айтаверинг!— жилмайди Ғойибов.

— Обкомга менинг устимдан хат тушибди...— деди Усмонов қизариб.

— Хат? Қандай хат?

Усмонов чўнтагидан хатни олиб обком жавоби билан бирга узатди.

Ғойибов хатни ҳам, жавобни ҳам шошмасдан ўқиб чиқди-да, Усмонов олдига суриб қўйиб, хаёлга толди.

— Биз ҳали ишқмас, ғийбатчи, амалпараст, шахсиятпараст одамлардан қутулганимиз йўқ,— деди бошини кўтариб.— Улар ҳали кўп бошимизни оғритишади, ишимизга халал беришади, вақтимизни олишади. Лекин... ҳалиги бир қўшиқ бор-ку: «Ҳеч қандай тўлқин, бўрон ҳам кемамизни тўхтатолмайди», деган сўзлар бор унда. Яхши қўшиқ. Ана шундай, бизни ҳеч ким тўғри йўлдан адаштиролмайди, иккилантириб қўёлмайди. Хафа бўлманг, ука. Сиз биринчи эмассиз шундай хатга тушган...— Ғойибов кулди.— Менинг устимдан ҳам ёзишган.

— Сизнинг устингиздан?— ҳайрон бўлди Усмонов.

У ҳеч маҳал буни кутмаган, хаёлига ҳам келтирмаган эди. Искандар Ғойибовичдек, ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган, донғи Бутун Иттифоққа кетган машҳур одамни ким ёмон кўриши мумкин?

— Езишган,— қайтарди Исқандар Ғойибович.— Кўп ёзишган. Ҳатто Москвага юборишган хатларни. Эҳ-ҳа... нималарда мени айблашмаган... Лекин одам тўғри йўлда бўлса, партия йўлида бўлса бу хатлар ҳаммаси беҳуда гап. Яхши жавоб қилишибди бўлимдаги ўртоқлар.

— Раҳмат, Исқандар Ғойибович!

Усмонов ўрнидан турди. Хайрлашиб, эшикка йўл олганда, Ғойибов уни тўхтатди.

— Найманчадаги қарияларни ўз ихтиёрларига қўйиб қўйинг, Дамир Усмонович. Ешлар кўчсин. Бу ишни буйруқ билан қилиб бўлмайди.

Усмонов уялиб кетди. Ушанда у шошилди, хато қилди. Бурҳонов ҳақ эди.

— Хўп бўлади, Исқандар Ғойибович!— деди у.— Ҳозироқ бориб айтаман.

— Яхши,— бошини қимирлатди Ғойибов,— Ўғилча, Улуғбек қалай. Катта бўляптими?

— Раҳмат.

Усмонов яна уялиб кетди. Ҳафиза вафот этгандан бери ўтган бир ой ичида ўғлининг юзига қарамаган ҳам эди. Унинг назарида Ҳафизанинг ўлимига у сабабчидек эди. Дилидаги фикрларини билгандек Ғойибов самимий маслаҳат бериб, деди:

— Ҳаётда хурсандчилик ҳам кўп, хафагарчилик ҳам. Бунга кўникиш керак. Бўлмаса яшаш ҳам, ишлаш ҳам қийин бўлиб қолади. Ҳеч кимни айблаш ҳам керак эмас. Аянғизга салом айтинг. Ўғилни ўпиб қўйинг.

XVII

Усмонов Бодомсойга яхши кайфиятда қайтди. Марказга яқинлашганда, ҳали қуёш ботмаган, кўм-кўк тераклар ортида баркашдек қизариб турарди. Райкомга кириб Муқимовга телефон қилмоқчи бўлди, лекин шу заҳотиёқ

Бу фикрдан қайтди. Найманчага ўзи бориб келади. Қариялар қаттиқ ранжишган бўлса, узр сўрайди. Бошидаёқ негадир бу ишга кўнгли чопмаган эди. Мана, хато чиқди. У Муқимовни, янгилликни қўлламоқчи эди. Демак, шошибди. Буйруқ билан, мажбурий чоралар билан маданиятни ривожлантириб бўлмайди. Тўғрироғи, бунга ҳожат йўқ эди. Қарияларнинг асрлар бўйи давом этиб келатган ўз маданиятлари бор. Ҳурматга, ҳали кўп ўрганишга лойиқ бўлган маданият. Тугилган жойларига боғлаб турган одатлари бор. Булардан бир кунда Усмонов ёки Муқимовнинг хоҳиши билан воз кечиб бўлмайди. Нега шу фикрлар ўшанда миясига келмади? Нега чуқурроқ мулоҳаза қилмади? Заргар чол билан суҳбатлашганида ҳам шу, жуда бўлмаганда шунга яқин фикрлар хаёлидан ўтган эди-ку?

— Рустам! Найманчага ҳайданг,— деди у.

Рустам шу заҳотиёқ машинасини секинлатиб, орқага бурди.

— «Максим Горький» орқали борсак майлими? Яқинроқ.

— Майли.

Усмонов шундай деб, эшик деразасига қаради. Ғуваралар қийғос гуллаган эди.

— Кўз тегмасин ишқилиб, бу йил пахта яхши,— деди Рустам.

— Айтгандек, Рустам...— сўради Усмонов кўпдан бери юрагига тугиб қўйган нарчасини билмоқчи бўлиб. — Ишингиз ёқадими сизга?

— Ёқади,— Рустам шундай деб, унга «ялт» этиб қаради....

Усмоновнинг нима демоқчи эканини у тушунди шекилли, бир оз ўйланиб туриб, гапида давом этди:

— Армиядан қайтганимда чап оёғимни трактор мажаклаб кетган. Армияда шофёрлик қилган эдим. Носир Пулатович билиб қолиб, ўзларига шофёр қилиб олдилар.

Протез тақаман. Тиззамгача. Тормозни қўлга ўтказиб олганман. Мана. Цеплениенинг ёнида.

— Мени кечиринг, Рустам,— деди Усмонов унинг елкасига қўлини қўйиб.

— Ҳечқиси йўқ.

— Менга ёқиб қолдингиз.

— Раҳмат...

Йўлнинг чап томонида уйлар бошланди.

— Қолхозга етиб келдик,— деди Рустам.— Буёғи ўн беш минутли йўл.

Олдинда, шундай йўлнинг ўртасида трактор кўринди. Рустам машинани секинлатди.

— Бир нарсани тортяпти,— деди Рустам.

Тракторга яқинлашганда, у машинани тўхтатди. Тракторчи, ёш йигит қўлини паҳса қилиб кимгадир ўшқирар, тракторини бир олдинга, бир орқага тисартирарди. Трактор тумшугига боғланган темир тросс дам бўшаб, асфальт йўл устига тушар, дам таранг тортилиб, ниманидир сургарди.

Усмонов тросс тортилган томонга қаради. У қатор ўсган баланд теракларнинг биттасига одам бўйи келадиган жойидан жоғланган эди. Унинг тагида эса теракка кўкрагини тираб, қўлларини ёзганича оқ яхтак, оқ иштон кийган бир ялангоёқ чол турарди. Усмонов бу манзарани кўрди-ю, нима бўлаётганини тушунди ва шошиб машинадан тушди.

— Тўхтанг! Тўхтанг!— қичқирди у тракторчига.

Аммо у кечиккан эди. Тракторчи машинани тезроқ ўтказиб юбормоқчи бўлгани, чунки Рустам уч-тўрт марта босим сигнал берган эди, ё иш жонига теггани, тракторни олдинроққа юргизиб зарб билан троссни тортиб юборди. Терак қарсиллаб кетди. Орқасида турган уй тоmidан икки баравар баланд шохлари тебраниб, йўл томонга эгила бошлади.

— Қочинг! Қочинг, ота!— қичқирди Усмонов ва ҳеч нарсага парво қилмай, теракка ёпишиб олган чол томон

югурди. Зум ўтмай, илдиэлари синиб, қўпорилган баҳайбат терак ағдарилди. Рустам нима бўлганига тушуниб, етиб келгунча, чол ҳам, Усмонов ҳам терак шохлари тагда қолиб кетишди.

— Дамир ака! Дамир ака!— қичқирди Рустам шохларни қайиран экан.

Аммо Усмонов ҳам, чол ҳам кўринмасди.

— Буёққа келинг, Рустам!

Ниҳоят Усмоновнинг бўғиқ овози эшитилди қаёқдандир.

— Буёқдалар!— деди кимдир.

Бу — тракторчи эди. Унинг рангида ранг қолмаган, тишлари так-так тикилларди.

— Ҳа, даюс!— ўшқирди Рустам ва у кўрсатган томонга ташланди.

Усмонов қалин шохлар остида қўллари билан ерга тиралиб ётарди.

— Тез бўлинг, чол остимда!— деди у Рустамни кўриб.

— Бу ёққа кел!— қичқирди Рустам тракторчига.

Бусиз ҳам тракторчи унинг ёнида эди. Иккалови шохларни қайириб Усмоновга қўл узатишди.

— Чолни олинглар! Мен ўзим тураман!— деди Усмонов.

Улар бир амаллаб, Усмоновнинг қўллари орасидан ҳушидан кетган, юз-кўзи қонга бўялган чолни тортиб олишди. Усмонов бир силтаниб ўрнидан турди. Теракнинг оғир бир шохи шу томонга ағдарилди.

— Ҳеч нарса қилмадимиз?— югуриб келиб сўради Рустам.

— Йўқ шекилли,— жилмайди Усмонов кийимларини қоқар экан.

— Бурнингиз сал тилинибди.

— Чол қалай?— унга жавоб бермай сўради Усмонов.

— Тирик шекилли?— Рустам ариқ томонга югуриб кетди. Тракторчи шу ерга чолни ётқизиб, кўкрагига сув сепаётган эди.

— Тирикми?— сўради Рустам.

— Тирик... Нафас оляпти! Жинни чол!— деди тракторчи.

— Сен ўзинг жинни!— ўшқирди Рустам.— Одамни кўриб туриб ағдарасанми?

— Кетмаса нима қилай? Минг марта ҳайдадим. Ўғлим, ўғлим, деб теракка ёпишди. Қўлимда буйруқ бор, бажармасам бўлмайди!

— Кимнинг буйруғи?— сўради улар ёнига етиб келган Усмонов.

— Раиснинг буйруғи! Мен нима қилай?— йиғламоқдан бери бўлиб деди тракторчи.

— Қани! Кўтаринглар! Машинага соламиз...— Усмонов шундай деб чолнинг қўлтиғидан олди.— Зудлик билан касалхонага олиб боринг! Усмонов айтди, денг. Яхши қарашин! Мен шу ерда бўламан.

Рустам машинасни орқага қайириб, учирганча районга жўнади. Одамлар йиғила бошлади. Кимдир узоқдан дарахтнинг ағдарилаётганини кўриб, шу томонга югурган, баъзилар шовқинни эшитиб, уйларида чикишган эди. «Шокир отани терак босиб қолибди!» деган гап бирпасда қишлоққа тарқалди. Йиқилган терак атрофига одам тўлиб кетди. Кўпчилик Усмоновни таниди. Кимдир уйдан йод олиб келиб, унинг бурнига сурди. Тракторчи ўзини йўқотиб қўйганидан ҳаммага олазarak бўлиб қарар, нима қилишни, нима дейишни билмасди.

— Шокир отанинг кимлари бор?— сўради Усмонов атрофидаги одамлардан.

— Қизлари бор,— деди кимдир.— Ўқитувчи. Бугун болаларни олиб шаҳарга кетганди. Экскурсияга.

— Бешта ўғиллари бор эди,— қўшилди яна кимдир гапга.— Ҳаммаси ҳалок бўлган урушда. Шу теракларни уларнинг хотирасига эккан эдилар. Бу терак тўнғичлари, Мирбилолга атаб экканлари.

— Тўнғичлари Мирбилол эмас, Миржалол!— деди аёл кишининг бўғиқ овози.

Усмонов катта йўлга туртилиб чиққан ариқ лабидаги теракларга қаради. Тўртта баҳайбат, кўкка бўй чўзган терак шохлари енгил шамолдан титрар, тағларида турган одамлар билан сўрашгандек гоҳ у, гоҳ бу томонга эгилиб тебранарди.

Усмоновнинг ўпкаси тўлиб, лаблари титраб кетди, кўзлари ёшланди. Одамларга буни сездирмаслик учун тераклар қаршисидаги очиқ эшик томон юрди. Бу — Шокир отанинг уйи эди. Усмонов ҳовлига кирди. Эшикнинг ўнг томонидаги оғзига баркаш ёпилган тандир остида ётган кичкина лайча кучук югуриб келиб туфлисининг учини ялай бошлади. Ҳовли каттагина эди. Олди сўри, орқаси боғ. Сўрининг ёғочлари ток поялари билан айвон томига чирмашиб кетган эди.

— Қоч, жонивор.

Усмонов итти оёғи билан оҳиста суриб айвонга кўтарилди. Уйнинг бир хонаси ланг очиқ эди. Ҳовлига қараган пастак дераза ёнида хонтахта турарди. Устида дастурхон ёзғлиқ. Пиёлада ичилмаган чой. «Чой ичиб ўтирган бўлса керак, — хаёлидан ўтказди Усмонов. — Тракторнинг келиб тўхтаганини эшитган-у, югуриб чиққан».

Хонада ошиқча безак йўқ эди. Тўрдаги деворга қизил гилам қоқилган эди. Усмонов шу ёққа қаради. Гиламнинг тепасида ту누ка рамкага солинган бешта сурат осиглиқ турарди. Усмонов яқин бориб тикилди. Ўғиллари бўлса керак, ўйлади Усмонов. Ҳаммаси гимнастёркада. Ҳаммаси бир-биринга ўхшаш. Қош-кўзи ҳам, қарашлари ҳам... Фақат каттаси соч қўймаган, қолганлари соч қўйган. Биттасининг қўнғиздек мўйлаби ҳам бор эди.

Хонада оёқ товушлари эшитилди. Усмонов ўғирилди. Султонов билан Қобулов кириб келишган эди. Усмонов ўзини тутолмади:

— Қачонгача одам ўлдирасизлар?

Қобулов бошини эгди.

— Йўлни кенгайтирмоқчи эдик, Дамир Усмонов!

вич...— деди бўғилиб Султонов. Унинг боши, пешонасини тер босган, сочиқдек келадиган рўмолча билан артишга ҳаракат қилар, аммо тер тўхтамасди, артиб бўлиши билан яна қуя бошларди.— Қўнгандек бўлувди, бобой... Ўғилларини суратини музейга қўйганмиз... Терак ҳам матаҳ бўлдимп?!

Усмонов индамай эшикка йўл олди. Айвондан тушаётиб, тўхтади:

— Эртага бюро. Икковингиз боринг.

Уша куни у Найманчага бормади. Райкомдан Муқимовга телефон қилиб, Ғойибов билан бўлган гапни айтди, кейин касалхонага борди. Шокир ота омон эди. Касалхона бош врач унинг қаттиқ лат еганини, аммо суяклари бутунлигини айтиб, тинчитди. Аммо Усмоновнинг аччиғи тарқамди. У Султоновдан қаттиқ ранжиган эди. Эртасига райком бюросида унинг бу гал ҳам правление аъзоларининг маслаҳатига кирмагани маълум бўлди. Усмоновнинг таклифи билан Султонов ишдан бўшатилади. Ҳайдарали Қобулов колхоз раислигига тавсия этилди.

Кечқурун «Максим Горький» номидаги колхознинг ҳашаматли клубида колхоз аъзоларининг умумий мажлиси бўлди. Мажлис бир овоздан райком бюросининг таклифини маъқуллади.

Усмонов ярим кечада уйига қайтди. Мастура опа неварасининг олдида ўтирарди. Усмонов Ҳафиза ўлгандан бери биринчи марта ишдан келиб ўз хонасига эмас, шу, ўғли ётган онасининг хонасига кирди.

— Ухляяптими?— сўради секин.

— Ҳозиргина кўзини юмди.

Усмонов биринчи марта каравотда пишиллаб ухлаётган ўғлига қаради. Дум-думалоқ, семиз юзи худди Ҳафизаникидек оппоқ эди. Қошлари йўқ ҳали, аммо киприклари бор эди. Худди Ҳафизаникидек қора, узун. Кўзлари юмуқлигидан бир-бирига ёпишиб ётарди. Улуғбек остки, семизлигидан пастга осилиб тушган лабини қимирлатиб, тамшанди. Усмонов унинг илиқ пешонасига қў-

лини қўйиб, жилмайди. Чиндан ҳам нега энди у болача айблаши керак? У жўрттага қилибдими?

— Кундуз куни бир қиз келиб кетди,— Мастура опа унинг хаёлини бўлди.— Улуғбек билан анча ўйнаб ўтирди. Алламбало ўйинчоқ олиб келибди. Ўғил бола-да, ҳа-лигини юргазса, қиқир-қиқир кулади...

— Қим экан?— ҳайрон бўлиб сўради Усмонов.

— Холида. Дамир акамлар биладилар, деди.

Усмонов индамай ерга қаради. Ҳа, болада айб йўқ. Кейин Улуғбек унинг боласи, Ҳафизанинг боласи.

XVIII

Куз яхши келди. Бутун сентябрь оғи, октябрнинг ўр-таларигача ҳаво иссиқ бўлди, пахта қийғос очилди. Бо-домсойда теримни биринчи бўлиб, «Правда» колхозини бошлаб берди. Ун кунлардан сўнг бутун район бўйлаб теримга тушилди. Райкомда тахминан мўлжаллаб чи-қишди, агар ҳаво оғининг охирида ҳам шундай туриб бер-са, биринчи ноябрга мажбурият ҳам бажарилиши мум-кин. Кеч билан октябрь байрамига терим тугаши керак. Сотиволди Полвонов, Ҳайдарали Қобулов, яна бир-икки-та раислар теримни сифатли тугатиш, об-ҳаво айниб қо-лиши баҳонасини қилиб, жуда бўлмаганда юқори синф ўқувчиларини йигирма кунга теримга олишни илтимос қилишди. Райком кўнмади. Йилнинг бошида бир овоз-дан қабул қилинган пленум қарорини сўзсиз бажариш лозимлигини айтишди. Тўғрироғи, Усмонов қаттиқ турди. Бурҳонов аввал уларни қўллаган бўлди. Фақатгина об-ласть эмас, республикада ҳам биринчилар қаторига чи-қиб олиш мумкинлигини айтиб, Усмоновни юмшатмоқчи бўлди. Кейин у ҳам Усмонов томонига ўтди.

Лекин дам олиш кунлари район ишчилари, хизматчи-лар ўз ихтиёрлари билан теримга чиқишди. Райком хо-

димлари бошлаб берди. Улар қўл терими мавжуд колхозларга икки кун, икки кундан бориб туришди.

«Шарқ юлдузи» колхозида бу йил терим ўн кун кеч бошланди. Чўзилиб кетган баҳорнинг таъсири шу колхозда кўпроқ сезилди. Баъзи ерларда чигит икки марта-лаб экилди. Шунга қарамай, пахта яхши бўлди. Теримнинг ўрталарига келиб, колхоз бошқа хўжаликларга стиб олди. Райком ходимлари кўпроқ шу колхозда бўлди.

— Уқувчиларни сўраб юрибсиз, Сотиволди ака!— ҳазиллашди бир куни Усмонов.— Райком ходимларининг ҳар бири ўнта ўқувчининг ўрнини босади.

— Райком ходимларига қулоқ солган яхши, ишлатгандан кўра,— ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Полвонов.— Ҳамма эркаклар кўзғолон қилмоқчи бўлиб юришибди.

— Нега?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Сизлар одам келгандан бери бирон хонадонда овқат қиладиган одам қолмади. Ҳамма қоронғи тушгунча далада. Келинойингиз ҳам юрибдилар, ҳов, ана, сой бўйида.

Усмонов кулди. Кўпдан бери энди унинг чехраси ёришган, гам-ғусса ичидан ҳаёт уни ўз бағрига олган эди. Албатта Ҳафизани у унутолмасди. Уйдаами, кўчадами, қаерда бўлмасин, бирон нарса лоп этиб, уни эсига солар, ҳар бир нарсада Ҳафизани кўрар, унинг овозини эшитарди. Бир пайтлар Усмонов ўзини шу қадар бахтсиз, ожиз, паришон сездикки, ҳатто Бодомсойдан кетиш нияти ҳам пайдо бўлб қолди дилида. Аммо бунинг ўзидан бошқа ҳеч ким билгани йўқ. Ҳатто онаси ҳам. Кейин ўзини тутиб олди. Яшаш керак эди. Онаси учун, Улуғбек учун. Одамлар учун. Яшаш ва ишлаш керак эди. Ҳафизанинг хотираси учун ҳам шундай қилиш керак эди. Одамлардан узоқлашиш, орзулардан воз кечиш, ҳаёт измига тушиб олиб кун кечирини жуда осон. Шундай қилиш — ҳаётдан кўз юмиш билан баробар. Усмонов бундай қила олмас эди. Биринчидан ўзи истамас эди, иккинчидан ҳаққи йўқ эди. Яшаш ва ишлаш керак. Халқ учун. Келажак учун.

Тиним билмай ишлаш керак. Шунда ўзининг ҳам кўнгли тўлади бу дунёга келганидан. Ҳафиза ҳам хурсанд бўлади. Унинг хурсанд бўлиши турган гап. Чунки у энди Ҳафиза учун ҳам яшаш, ишлаши керак. Аммо унинг ўзига келиши, оғир йўқотишга кўникиши қийин бўлди. Ҳали ҳам кечалари уйқусиз ўтар, ёлғиз қолиши билан хаёлини Ҳафиза ва у билан боғлиқ хотиралар ўраб оларди.

«Шарқ юлдузи» колхозининг пани тўладиган куни Полвонов унинг ёнига келди.

— Дамир Усмонович, бугун теримдан кейин ҳаммаларинг қоласизлар.

— Нега? Бугун эртарақ кетмоқчи эдик-ку, эркаклар қўзғолон қилмасин, деб,— деди Усмонов.

— Бугун уларнинг ошиғи олчи. Зиёфат катта бўлади. Машрабхонни биласиз. Механизатор қизимиз. Бу йил ҳам яхши терди пахтани. Ҳозир икки юз тоннага етди. Яна етмиш тонна термоқчи. Шунинг тўйи. План тўлиши билан қиламиз, девдим тўйини. Куёв бола ҳиқиллаб юрибди.

— Табриклайман,— деди Усмонов.— Куёв ким?

— Куёв ўзимиздан. Мирзагани. Ветврачимиз.

Усмоновнинг эсига тушди. Холида шу тўй ҳақида гапирганди колхозга келишаётганда.

— Янги уйда бўлади шекилли тўй?— сўради у раисдан.

— Ҳа. Эшитганмидингиз?— ҳайрон бўлди Полвонов.

— Холида айтувдилар,— деди Усмонов.— Эсингиздами, сиздан аразлаб кетган маҳали... Сотиволди акада ҳамма нарса ҳисоблоглиқ, деган эди. Ҳаттоки Машрабхонни тўйи қачон бўлади, шуниям белгилаб қўйганлар!

Полвонов кулди.

— Ўзиям ҳозир беҳисоб қадам босмайди. Қўлида чўт, блокнот... Мен сизга ўшанда айтдим, келади, деб. Лекин сиз олиб келганингиз яхши бўлди. Қадрини билди. Сирасини айтганда, менгаям қадрини кўрсатиб қўйдингиз ўшанда. Баъзан қўрқаман, яна сизга шикоят қилади-

ми, деб.— Полвонов кулги аралаш шундай деди-да, кейин жиддий қўшиб қўйди.— Яхши қиз. Ишни билади. Ташвишим йўқ колхоздан. Менсиз ҳам эплаб кетаверади.

Бу гап Усмоновни хурсанд қилди. Кейинги кунларда у Холида ҳақида одатдагидан кўпроқ ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Ёзнинг ўрталарида унинг ҳузурига «Партия йигирманчи съезди» номидаги колхоз раиси келди. Бир найтлари бу одамнинг номи газета саҳифаларидан тушмасди. Фарғонадаги биринчи раис, биринчи марта икки марта Ленин ордени олган одам, гражданлар урушининг ветерани... Сўнги йилларда у анча жимиб қолди, тўғрироғи у ҳақдаги гаплар камайди. Сулаймон ота Йўлдошев анчагача гапни нимадан бошлашни билмай ўтирди-ю, кейин бирдан мақсадга кўчди-қўйди.

— Мени бўшатсаларинг...— деди у.

— Тинчликми?— сўради Усмонов.

— Тинчлик!— ҳафсаласизлик билан гапирди Йўлдошев.— Ҳозирча тинчлик. Лекин бир кунмас, бир кун колхоз портлаб кетади, деб қўрқаман.

Усмонов ҳайрон бўлиб унга тикилди.

Сулаймон ота гапиришга қийналди шекилли, дўпписини анчагача буришган қўллари билан гижимлаб ўтирди, кейин деди:

— Қаришни ўйламабман, Дамиржон, ўғлим. Қарлик эшик қоқиб келиб қолибди, билмабман. Қўлим калталик қилиб қолди. Илгариги мадор йўқ. Эрта-мертан саҳарлаб ҳали хўроз қичқирмасдан турардим, қишлоқ тинчимасдан, бирон уйда чироқ ўчмагунча ётмасдим. Қирқ йил шундай ишлаб келдим. Уй нималигини, касал нималигини билмадим. Энди қарибман. Тунов кунни мажлисда гапимни йўқотиб қўйдим. Нима деяётганимни билмай соқов одамдай тўхтаб қолдим. Одамларим сизди назаримда. Лекин ҳеч ким кулгани йўқ. Товуш чиқармай гапимни топиб олгунимча ўтиришди. Бу аҳволда колхозни жувонмарг қилиб қўяман. Туззукроқ бир одам бўлса, мени алмаштирсаларинг. Бўлди, буёғига энди узр.

— Қўйинг бунақа гапларни, Сулаймон ота,— деди Усмонов унинг кўнлгини кўтармоқчи бўлиб. — Ҳали бақувватсиз. Бўшашни ўйламанг.

Сулаймон ота кўллни силтади.

— Жуда кўп мулоҳаза қилиб келяпман,— деди у.— Қариликни тан олиш осон эмас. Юрагим ачиб турибди. Лекин бошқа иложим йўқ.

— Ҳўп...— унга қўшилди Усмонов баҳс қилиш фойдасизлигини кўриб.— Мўлжалингиз борми?

— Шу гапни кутган эдим,— деди Сулаймон ота.— Бор. Биттамас, тўрт-бешта. Муовиним ҳам эплаб кетади, агроном ҳам, партком ҳам. Яна бор. Лекин четдан бўлгани маъқул назаримда. Булардан биттаси раис бўлса, қолганларининг ишидан путур кетадими, деб қўрқаман. Ҳаммаси ўз ишида қолгани маъқул. Раис топилади, уларнинг ишини қиладиган топилмайди.

Усмонов ўзича бу гапда жон бор, деб қўйдн.

— Майли,— деди у.— Куз ўтсин. Кейин қайтамиз бу гапга.

Сулаймон ота рози бўлди. Ўшандан бери Усмонов Холидани ўйлайдиган бўлиб қолди. Бошқа одамлар ҳам бор эди. Лекин Усмоновнинг назарида Холида ҳам эплаб кетади. Маълумоти бор, ерни билади, яхши кўради ерни, орзулари ер билан боғлиқ, ғайратли. Озгина чўрткесарлиги, ўжарлиги бор. Нима бўпти? Кўпчилик билан мустақил ишлагандан кейин бу одатларидан воз кечиши мумкин.

Бу ўйини у ҳали ҳеч кимга айтмаган эди. Бурҳонов билан маслаҳатлашмоқчи бўлди, лекин айниди. Бурҳонов негадир Холидани хушламай қолган эди. Бир кунни ҳатто Полвоновнинг олдида:

— Бу тўтиқушдан иш чиқмайди. Бари бир бир кун шаҳарга кетиб қолади,— деди.— Хаёлида безак, хаёлида кийим.

Полвоновнинг жаҳли чиқди.

— Биринчидан қиз бола, ҳали турмуш қурмаган,—

деди у.— Иккинчидан қайси аёл яхши кийим, безакдан воз кечади? Қийсин, безансин. Ишга бунинг зарари йўқ. Қичкина қизимни кўрдим шаҳарда. Қўйнаги белидан келади. Модамиш ҳозир. Нима дейман?..

Усмонов ичида Полвоновга қойил қолди ўшанда. Ҳозир ҳам унинг Холида ҳақидаги гапини эшитиб, режасини маслаҳатлашмоқчи бўлди. Лекин ўзини ушлаб қолди. Албатта Полвонов йўқ, дерди, Холидани ўзидан кек-кизмасди.

Тўй яхши бўлди. Кўпчилик тўғри даладан боргани учунми, ҳеч ким стол ёнида сипо бўлиб ўтирмади. Ҳамма кўлидан келганча тўйнинг завқли, шўх ўтишига ҳаракат қилди. Сотиволди ака, Холида айтганидек, ўзи бошқарди. Келин билан куёвни ҳазил-мутойиба аралаш табрик-лаб, тўйни очгач, биринчи сўзни Усмоновга берди. Усмонов чин юракдан ёшларни табриклади, бахт, энг муҳими соғлиқ ва узоқ умр тилади. У гапирар экан, кўз олдига яна Ҳафиза келди. Тирик бўлганида ҳозир ёнида ўтирарди. Одамларнинг, эрининг хурсандчилигини кўрарди.. Кўп ўтмай Усмонов турди. Полвонов, куёв зўрласа ҳам қолмади.

— Козим Бурҳонович қоладилар, менинг ишим бор,— деди.

Холида ҳам илтимос қилди.

— Боя кириб келдим. Аямлар биладилар,— деди у, Лекин Усмонов қолмади. Эшикка чиқишда Бурҳонов у билан хайрлашар экан:

— Сизга гапим бор эди, анчадан бери айтмоқчи эдим... Шахсий гап...— деди.— Майли, пайти келиб қолар...

— Айтаверинг!— деди Усмонов.

Бурҳонов бошини лиқиллатди.

— Кейин... Майли... Шошилич гап эмас.

Усмонов зўрламади. Аммо йўлда ўйлади. Нима гапи бор экан Бурҳоновнинг унда? Кейинги пайтлари у ўзини анча ғалати тутарди. Илгариги кибр-ҳаво йўқ. Усмоновга ҳам муносабати ўзгариб қолган эди. Тез-тез олдига ки-

риб турар, маслаҳатлашарди. Нима бўлди экан унга? Аммо Усмонов қанча ўйламасин, ўйининг тагига етолмади.

Марказга етишганда, Усмонов машинани Пўлатовнинг уйи томон буришни илтимос қилди. Бир ҳафтадан бери Пўлатов врачларнинг талаби билан уйда, кўрпаёстиқ қилиб ётарди. Урнида Каримов қолган эди.

Усмоновни кўриб, у ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Йўқ, йўқ, турманг!— буюрди Усмонов ва каравот рўпарасига стул қўйиб ўтирди.

— «Шарқ юлдузи»дан келяпман, кириб ўтай, дедим,— деди у.

— Раҳмат,— Пўлатов миннатдор оҳангда унга қаради. Унинг кўзлари сарғайиб кетган, рангини ҳам анча олдириб қўйган эди.— Қалай, план тўладими?

— План тўлди бугун. Икки кундан кейин район ҳам бажаради.

— Дуруст. Табриклайман,— Пўлатов жилмайди.— Фақат мен уялтириб қўйдим сизни. Бемоврут ётиб олдим.

— Қўйинг, Носир Пўлатович!— уни юпатди Усмонов.— Кўп уриниб қўйдингиз-да. Бунинг устига иссиқ. Тез туриб кетасиз.

— Ҳа,— деди Пўлатов.— Врачлар ҳам шундай дейишяпти. Узоғи билан яна ўн кун. Ўзим ҳам сезиб турибман. Кеча бошимни кўтаролмовдим. Вугун яхши. Боя айвонгача чиқиб келдим ўзим. Ун кун эмас, уч-тўрт кунда туриб кетаман!..

Улар анча гаплашиб ўтиришди. Усмонов уни уринтирмаслик учун бир неча марта турмоқчи бўлди, Пўлатов қўймади. Завқ билан совхоз келажаги ҳақида, умуман у билан ишлаётган одамлар ҳақида гапирди. Унинг орзулари катта эди. Совхоз уч йилда ўзини оқлайди. Катта катта олимлар билан гаплашибди. Совхознинг биқинига санаторий қуради. Уша, Каримов айтган санаторийни. Ошқозон, буйрак, жигар касалликларини даволайдиган санаторий бўлади бу. Касаллар асосан мева билан даво-

ланади, айниқса олхўри, шофтоли билан. Тўрт гектарча жойга тарвуз экишади. Ҳатто қишда ҳам ўстирилади тарвуз. Олхўри билан тарвуз машҳур Трусковецниккиг су-видан қолишмас экан. Одамлар Львовга, ундан Труско-вецга бориб юришмайди, тўғри бу ёққа, Бодомсойга ке-лаверишади. Консерва заводи қурилганидан кейин сов-хоз миллионер совхоз бўлиб кетади.

Усмонов уни ҳавас билан эшитди ва чин кўнгилдан тезроқ соғайиб кетишини тилади. Бундай одамнинг уйда ётиши гуноҳ эди. У юриши керак, одамлар ичида бўли-ши керак. Қани энди ҳамма унга ўхшаса, у каби қариса!

У хайрлашиб, ўрнидан турганда. Саида опа сўради:

— Сизда гаплари бор эди, айтдиларми?

— Билмадим, нима гап эди?

Саида опа эрига қаради.

— Султоновни айтаман девдингиз Дамир Усмонович-га, айтдингизми?

— Яхши эсга солдинг, — деди бошини кўтариб Пў-латов. — Дамир Усмонович, ўтиринг бирпас.

Усмонов яна жойинга ўтирди.

— Ҳайитвой ишдан тўғри олинди, — деди Пўлатов. — Менинг ҳеч қаршилигим йўқ. У айниб қолувди, ўзига би-но қўйиб юборувди... Лекин унинг Бодомсойга, қолаверса бутун Фарғонага хизмати синган. Уни колхозлар ташкил бўлаётган йиллари Ҳайитвой кофир дейишарди. Колхоз-ни тушунмаганлар, болаларини у билан чўчитишарди. Эс-эс биламан, биринчи колхоз тузилганда анор яхши бўлган. Колхоз нима қилишини билмаган. Шунда ўртоқ Охунбобоев келиб қолганлар Бодомсойга. Ер билан бит-та бўлиб ётган анорни кўриб, бунга зор қанчадан-қанча одамлар бор, деганлар. Ленинградга олиб бориб бермай-сизларми, деганлар. У кишининг гаплари билан икки киши — колхознинг раиси билан, оти ҳозир эсимдан чиқ-ди. Фамилияси Исмоилов, Ҳайитвой яхши билади, шу Ҳайитвой бир вагон анорни Ленинградга олиб боришган. Ҳозирги Киров номидаги трактор заводи у пайтда «Крас-

ний путиловец» деб аталарди. Олиб бориб шу заводга беришган. Иккаловини Сергей Миронович қабул қилган. Бир ҳафта Ленинградда меҳмон бўлишган. Қайтишаётганида Кировнинг таклифи билан завод ишчилари уларга иккита «фордзон» беришган. Заводдан бир одам Бодомсойга келиб, трактор ҳайдашни ўргатган. Ҳайитвой биринчи бўлиб тракторга минган. Неча марта уни ўлдирмоқчи бўлишган душманлар. Уша трактор ҳали ҳам бор. Ҳайитвой асраб қўйибди. Завод билан унинг алоқаси ҳозир ҳам яхши. Шуларни назарга олиб, унга республика пенсияси олиб берсангиз тузук бўларди. Шунини айтмоқчи эдим сизга.

Усмонов ваъда қилди. Уйга қайтар экан, Султонов билан учрашишни, бу ажойиб воқеани унинг ўз оғзидан эшитишни юрагига тугиб қўйди. Уша куни унинг доим энсасини қотириб келган Султонов бутунлай янги томондан очилган, ҳатто унинг меҳрини уйғотган эди. Бирдан унинг миясига бир фикр келди. Уша «фордзон»ни Бодомсойга кираверишда баланд посдамент қуриб, устига қўйиш керак. Фарғонада биринчи пайдо бўлган трактор. Хотира учун. Кейин у бу фикридан айниди. Яхшиси музей қилиш керак. Қишлоқ хўжалик техникаси музейи. Музей олдига шу тракторни қўйиш керак. Аммо бу фикр ҳам уни қониқтирмади. Бундай музей республика ёки область миқёсида бўлгани маъқул. Район учун катталиқ қилади.

Шу хаёллар билан бўлиб, райкомга етиб келганини билмай қолди. Алиев навбатчилик қилиб ўтирарди.

— Табриклайман, Дамир Усмонович, «Шарқ юлдузи»нинг планини бажариб келибсизлар!— деди у ҳазил аралаш.

— Ҳа, тўй ҳам ўтказиб келдик,— деди Усмонов.— Тинчликми?

— Тинчлик,— жавоб қилди Алиев ғалати жилмайиб.

— Ҳа?— ҳайрон бўлди Усмонов.

— Бир хотин сизни жуда кўп кутди. Яқиндагина жў-

натдим,— Алиев ўзини тутолмай кулиб юборди.— Эри ўрикка боғлаб кетиб қолибди.

— Нега боғлабди?

— Ичиб келган экан...

— Аёл киши-я?

— Йўқ, эри!— тушунтирди Алиев.— Кечқурун эри ичиб келиб тўполон қилибди. Эрталаб хотини кетаман, сиз билан турмайман, деб қўрқитибди. Эри ишонган бўлса керак, алдаб-сулдаб ўрикнинг олдига олиб келибдида, кир осадиган арқон билан маҳкам ўраб ташлабди. Арқонни кўрмай қолибди аёл. Кўрсам, қараб турармидим, ўзларини боғлаб қўярдим, дейди. Эри боғлабди-ю, ишга кетибди. Аёл ўғли мактабдан келиб ечмагунча боғлоқлик турибди. Қўшнилари чақиргани уялибди. Эрини уришади-ю, нуқул сизлаб гапиради. Списалисла, дейди.

Усмонов таниди. Бу Фармонова эди.

— Келадими?

— Эрталаб келади. Сиз танир экансиз. Фақат ўртоқ Усмоновнинг гаплари ўтади, у кишига дейди. Бир марта гаплашган экансиз. «Списалис бўлсаларам энди кичикроқ бир ишга ўтказиб қўйсалар, текин пуллари кўпайиб қолди», дейди.

«Эри билан албатта гаплашиш керак»,— дилдан ўтказди Усмонов ва овозини чиқариб деди:

— Ваъда берган эдим. Лекин гаплашмовдим. Афтидан энди гаплашиш керак. Эрини яхши кўради бу аёл.

Усмонов шундай деб, Алиевга ҳозиргина Носир Пўлатовичдан эшитган воқеасини айтиб берди.

— Бир нарса ўйлаш керак. Бу катта гап. Бир ҳайкалми? Билмадим. Ҳар ҳолда путиловчилар билан пахтакорларнинг дўстлигини билдирадиган бир нарса топиш керак.

Алиев ўйлаб кўришни, албатта бир нарса топишларини айтди.

...Мастура опа қанча уринмасин, Улуғбек ҳали ухла-

маган эди. Дадасини кўриб, унга талпинди. Усмонов уни қўлига олди.

— Нега ухламайсан-а?— уришган бўлди лўппи қўларидан ўпар экан.

— Нега ухлар экан?— ҳазиллашиб дўқ қилди тинкаси қуриган Мастура опа.— Уйинчоқдан қўли бўшамайди! Биттасидан зерикса, иккинчиси тайёр, уй ўйинчоққа тўлиб кетди. Холида бугун яна биттасини ташлаб қетди. Пулимўт. Кошки тушунса, десам, йўқ, балодек қўлига олди. Холида келса, бошқача бўлиб кетади ўзи ўғлиниг. Оғзи қулогига етиб илжаяди. Қиқирлаб кулади қўлига олса.

Усмонов онаси гапларининг маъносини англади. Лекин эътибор бермади. Бу гаплар уни ҳаяжонга солмас, ўйлатмас ҳам эди. Холида яхши қиз. Лекин унга нисбатан Усмоновда ҳеч қандай қизиқиш йўқ эди. Уни бир синглиси сифатида ҳурмат қиларди. Ҳафиза вафот этган кундан бир ҳафтача ўтиб, Мастура опа Улуғбекни уйга олиб келганда, Холида Усмоновнинг ҳузурига кирди.

— Менинг опам қизи бир ойлигида вафот этган,— деди у.— Жияним менинг қўлимда катта бўлди. Бунақа воқеалар бўлиб туради. Рухсат берсангиз, аянгизга вақт-бевақт қарашиб турсам...

Бола ўстириш нималигини билмаган Усмонов унга миннатдорлик билдирди. Шу-шу Холида унинг оиласига яқин бўлиб қолди. «Айтиб қўйиш керак экан,— хаёлидан ўтказди Усмонов. — Ҳадеб, гапиравермасинлар уни». Бунинг устига у янги турмуш қуришни хаёлига ҳам қелтирмаган эди. Келтиришни истамасди ҳам. Ҳафиза унинг қалбида ҳамон тирик, овози қулогига, нигоҳи кўз олдида эди. Умр бўйи шундай бўлишини у биларди.

Шуни айтмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган эди, телефон жиринглаб қолди. Уғлини қўлидан қўймай, у трубкани олди. Телефон қилаётган Исмоил эди.

— Дамир! Сенинг номингдан бир иш қилиб қўйдим,— деди у.— Хафа бўлмассан дейман.

— Нима иш?— сўради Усмонов.

— Уруш ветеранлари Бутуниттифоқ жамияти Югославия партизанлари ҳаракатининг қатнашчиларидан бир группасини Совет Иттифоқига таклиф қилибди. Улар орасида Антонов — Ристич ҳам бор экан. Мен уларнинг программасига Бодомсойга келишни киритдим. Сенинг номингдан. Эшитяпсанми?

— Ҳа,— деди Усмонов.— Яхши қилибсан. Қачон келишадди?

— Ойнинг охирида.

— Яхши. Жуда яхши,— деди Усмонов.— Менга қара! Султонов ҳақида бирон нарса эшитганмисан? Ҳа, ўша, «Максим Горький»нинг собиқ раиси. Йўқ, йўқ, тинчлик. Нима? Эшитмаяпман? У яхши одам! Эшитяпсанми, яхши одам, деяпман. Илтимос, у билан бир учраш. Ўзинг, ўзинг!

— Райком заказими?— сўради Исмоилжон.

— Шундай деса ҳам бўлади. Айниқса ўтмиши қизиқ. Албатта учраш. Қачон келасан?

— Бирон ҳафтадан кейин. Ҳозир иш кўп. Улуғбек қалай? Улуғбек?

— Қўлимда,— Усмонов трубкага ёпишиб олган ўғлининг юзидан «чўлп» этиб ўпди.— Кун сайин эмас, соат сайин ўсяпти. Гвидонга ўхшаб. Яқинда йигит бўлиб қолади. Фақат ухламайди. Аямни қийнаб қўйди.

— Бола-да ҳали,— деди Исмоилжон,— ўзимизни эсла. Ўзимиз ҳам бола эдик. Фақат энди...

— Фақат энди,— уни бўлди Усмонов.— Фақат энди... Йигит бўлдик... энди чўпчак болалик қилмишлари...

Исмоилжон уни илиб кетди.

— Энди бизнинг бошда, дўстим, бу дунё ташвишлари.

— Келишинг аниқ-а?— сўради Усмонов.

— Албатта бораман!— ишонтирди Исмоилжон.

Усмонов трубкани қўйди. У анчагача ўғли билан ўй-

наб ўтирди. Кейин ўзи ҳам ўйинга берилиб кетиб, ўгли қўлида ухлаб қолганини билмай қолди. Мастура опа келиб қўлидан олди. У Ҳафизадан сўнг бўм-бўш хувиллаб қолган ётоқхонага кириб ётар экан, қулоғи тагида ҳамон машҳур шеър жарангларди:

Пигит бўлди, энди чўпчак болалик қилмишлари,
Энди бизнинг бошда, дўстим, бу дунё ташвишлари...

Тошкент — Коктебель — Малеевка
1975—77 йиллар.

У 47

Дамир Усмоновнинг икки баҳорч. Қисса. — Т., Ёш гвардия, 1978 С. — 204 б.

Умарбеков Ульмас. Две весны Дамира Усмано-
ва. Повесть.

Ў32

На узбекском языке

Умарбеков Ульмас

ДВЕ ВЕСНЫ ДАМИРА УСМАНОВА

Повесть

Издательство „Ёш гвардия“, Ташкент — 1978

Редакторлар Эмин Усмонов, Тўлқин

Рассом В. Валиев

Расмлар редактори Қ. Алиев

Техн. редактор Л. Буркина

Корректорлар М. Ортиқова М, Юнусова

ИБ — 334

Босмахонага берилди 23/VI-1978 й. Босишга рух-
сат этилди 13 XII-1978 й. Қоғоз № 1. Формати
70×108^{1/32}. Босма листи 6,375. Шартли босма
листи 8,92. Нашр листи 9,21. Тиражи 30000
Р 18506. Шартнома № 81—78 Баҳоси 75 т.
Заказ № 553

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш
гвардия“ нашриёти, Тошкент, 700129, Навоий кў-
часи, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича давлат комитети Тош-
кент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бир-
лашмасининг 1-босмахонаси, Тошкент, Ҳамза кў-
часи, 21.